F. Kafka
Proces

FRANZ KAFKA: PROCES

NJEMAČKI ROMAN
u 10 knjiga

Izdaje
Sveučilišna naklada Liber

Direktor
Slavko Goldstein

Glavni urednik
Milan Mirić

Prvi urednik edicije
Prof. dr. Ivo Hergešić

Urednik
Vera Čičin-Šain

FRANZ KAFKA

PROCES

Preveo
Zlatko Crnković

Zagreb
1979

Naslov izvornika:
Franz Kafka
PROZESS - 1925

Likovna oprema
Alfred Pal

Tehnički urednik
Kate Zorzut

SADRŽAJ:

PROCES

PRVO POGLAVLJE

UHIĆENJE - RAZGOVOR S GOSPOĐOM GRUBACH ZATIM GOSPOĐICA BÜRSTNER

Bit će da je Josefa K. netko oklevetao jer su ga jednog jutra uhitili, iako nije učinio nikakvo zlo. Kuharica gospođe Grubach, njegove gazdarice, koja mu je svako jutro oko osam sati donosila zajutrak, nije ovaj put došla. To se još nikad nije dogodilo. K. je čekao neko vrijeme, gledao s jastuka staricu koja je stanovala preko puta i koja ga je, posve neuobičajeno, radoznalo promatrala, a onda je, u isti mah začuđen i gladan, pozvonio. Začas netko pokuca na vrata i u sobu uđe čovjek kojega još nikad u tom stanu nije vidio. Bio je vitak ali[1] čvrsto građen, u tijesnu crnu odijelu koje je, kao kakvo putno odijelo, bilo pripasano i puno nabora, džepova, kopči i puceta, zbog čega se doimalo vrlo praktično, iako nije bilo jasno čemu sve to služi. - Tko ste vi? - upita ga K. i pripodignu se u postelji. Ali, čovjek preču to pitanje, kao da se njegov dolazak mora uzeti zdravo za gotovo, i samo ga pripita: - Pozvonili ste? - Neka mi Anna donese doručak! - reče K. i pokuša se, najprije šuteći, pažljivim razmišljanjem dosjetiti tko je zapravo taj čovjek. Ali se onaj nije dugo izlagao njegovim pogledima, nego se okrenuo vratima, odškrinuo ih i dobacio nekome tko je, očito, stajao pred samim vratima: - Traži da mu Anna donese doručak. - U susjednoj sobi razlegnu se prigušen smijeh, ali se po njemu nije moglo razabrati smije li se jedna osoba ili više njih. Premda stranac nije mogao odatle doznati ništa više od onoga što je već znao, reče K-u kao da mu javlja kakvu vijest: - Ne može. - To je nešto novo - reče K., skoči s postelje i brže navuče hlače. - Baš da vidim kakvi su to ljudi u susjednoj sobi, i kako će mi gospođa Grubach objasniti ovo uznemiravanje. - Odmah, doduše, pomisli da nije smio to naglas reći i da je tako donekle priznao neznancu pravo da ga nadzire, ali mu se učini da to i nije važno. Ipak ga je neznanac tako shvatio jer mu reče: - Ne biste li radije ostali ovdje? - Niti ću ostati ovdje niti želim razgovarati s vama dok mi se ne predstavite. - Nisam mislio ništa zlo - reče neznanac i sam mu otvori vrata. U susjednoj sobi, u koju K. uđe sporije nego što je želio, bilo je sve na prvi pogled gotovo isto onako kao i sinoć. Bila je to dnevna soba gospođe Grubach, možda je u toj sobi, pretrpanoj pokućstvom, pokrivačima, porculanom i fotografijama, bilo danas nešto

više mjesta nego obično, to se nije moglo odmah zapaziti, pogotovu zato što se glavna promjena sastojala u nazočnosti čovjeka koji je sjedio pokraj otvorena prozora i upravo digao pogled s knjige što ju je držao u ruci. - Trebalo je da ostanete u svojoj sobi! Zar vam nije Franz rekao? - Pa, dobro, što vi zapravo hoćete? - zapita K. i prijeđe pogledom s novoga znanca na onoga kojega je ovaj nazvao Franzom i koji je ostao stajati na vratima, pa opet na onoga prvog. Kroz otvoreni prozor ponovo opazi staricu, koja je, odajući pravu staračku radoznalost, prešla sad na drugi prozor, preko puta, ne bi li i dalje mogla pratiti što se događa. - Ali, ja trebam gospođu Grubach... - reče K. i učini kretnju kao da se otima onoj dvojici, iako su oni stajali podalje od njega, te htjede poći dalje. - Stanite! - reče onaj pokraj prozora, baci knjigu na stolić i ustade. - Ne smijete otići jer ste uhapšeni. - Tako se nekako i meni čini - reče K. - Ali zašto? - pripita. - Mi nismo mjerodavni da vam to saopćimo. Vratite se u svoju sobu i čekajte! Postupak je već u toku i sve ćete doznati na vrijeme. Ja prekoračujem svoja ovlaštenja kad vam ovako prijateljski govorim. Ali se nadam da to nitko neće čuti, osim Franza koji je i sam suviše ljubazan s vama, suprotno svim propisima. Ako budete i ubuduće imali toliko sreće koliko ste imali pri određivanju svojih čuvara, onda možete biti bez brige. - K. htjede sjesti, ali tada zapazi da u cijeloj sobi nema ničega na što bi mogao sjesti osim one stoličice pokraj prozora. - Imat ćete još priliku da se uvjerite kako je sve to istina - reče Franz i istodobno mu priđe s onim drugim. Ovaj je posljednji bio napose mnogo viši od K-a i počesto ga je tapšao po ramenu. Obojica opipaše K-ovu noćnu košulju i rekoše da će uskoro morati nositi mnogo lošiju, ali da će mu ovu, pa i ostalo rublje, spremiti i vratiti ako se sve svrši povoljno po njega. - Bit će vam bolje da ostavite nama svoje stvari nego u spremištu - rekoše mu - jer u spremištu često dolazi do pronevjera, a osim toga, oni ondje sve stvari nakon određenog roka prodaju, bez obzira na to je li krivični postupak okončan ili nije. A koliko samo traju takvi procesi, pogotovu u posljednje doba! Doduše, dobili biste najposlije od spremišta otkupninu, ali je ta otkupnina, prvo, sama po sebi neznatna, jer pri prodaji stvari nije toliko važna visina ponuđene svote koliko visina mita, a drugo, poznato je iz iskustva da se te otkupnine smanjuju kad se prenose iz ruke u ruku i iz godine u godinu. - K. nije pravo ni slušao tu govoranciju, jer nije mnogo držao do prava, koje je možda još imao, da raspolaže svojim stvarima, kudikamo mu je više bilo stalo do toga da stvori sebi jasniju predodžbu o svom položaju, ali pred ovim ljudima nije mogao ni

razmišljati, neprestance ga je onaj drugi stražar - jer to su mogli biti samo stražari - tobože prijateljski gurkao trbuhom, a kad bi digao pogled, ugledao bi suhonjavo, koščato lice s velikim, nakrivo nasađenim nosom, koje nikako nije pristajalo tom ugojenom tijelu, kako se preko njegove glave sporazumijeva s drugim stražarom. Pa, kakvi su to ljudi? O čemu govore? Koju vlast predstavljaju? K. ipak živi u pravno uređenoj državi, posvuda je mir, svi su zakoni na snazi, pa tko se to usuđuje da ga napadne u njegovu stanu? Oduvijek je bio sklon da sve uzima olako, da u najgore povjeruje tek kad do najgoreg dođe, da se ne osigurava za budućnost, čak ni kad mu zaprijete sa svih strana. Ali sad mu se činilo da to ne valja, mogao je, doduše, sve skupa shvatiti kao šalu, kao neslanu šalu koju zbijaju s njim kolege iz banke, tko zna zašto, možda zato što mu je danas trideseti rođendan, to je, naravno, moguće, možda bi samo trebalo da se na neki način nasmije ovim stražarima u brk pa bi se i oni nasmijali, možda su to nosači s uličnog ugla, nekako su nalik na njih - pa ipak je sad, od sama trenutka kad je ugledao stražara Franza, odlučio da ne ispusti ni najmanju prednost koju možda ima pred ovim ljudima. Nije zazirao od toga da će mu poslije reći da nije shvatio šalu, ali se sjetio - mada inače nije imao običaj da izvlači pouke iz iskustva - nekih, samih po sebi beznačajnih zgoda u kojima se, nasuprot svojim prijateljima, svjesno, ne mareći ni najmanje za moguće posljedice, ponio neoprezno i bio zbog toga na kraju kažnjen. To se više ne smije dogoditi, bar ne smije ovaj put; ako je ovo neka komedija, i on će sudjelovati u njoj.

Još je bio slobodan. - Dopustite - reče i ode žurno između stražara u svoju sobu. - Rekao bih da je razborit - čuo je za sobom. U svojoj sobi odmah izvuče ladice pisaćeg stola u kojima je sve bilo lijepo poslagano, ali, onako uzrujan, nije mogao odmah naći papire koje je tražio. Napokon nađe biciklističku iskaznicu i htjede je već odnijeti stražarima, ali mu se tada učini da je ta isprava suviše beznačajna, pa nastavi tražiti dok ne nađe krsni list. Baš kad se vrati u susjednu sobu, otvoriše se druga vrata i gospođa Grubach htjede ući. Pojavila se samo načas jer, čim ju je K. ugledao, ona se, očito, zbuni, ispriča se, nestade i neobično oprezno zatvori za sobom vrata. - Ama, uđite samo - jedva da je K. uspio da joj dobaci. I ostao je sa svojim papirima nasred sobe zureći svejednako u vrata koja se više nisu otvarala, a trgnuo se tek od povika stražara koji su sjedili za stolićem pokraj otvorena prozora i, kao što je sad zapazio, jeli njegov zajutrak. - Zašto nije htjela ući? - upita ih. - Ne smije - odgovori onaj viši. -

Pa, vi ste uhapšeni. - Ama, kako ste me mogli uhapsiti? I to na ovaj način? - Eto na, opet vi tjerate svoje - reče stražar i umoči kruh namazan maslacem u posudu s medom. - Na takva pitanja ne odgovaramo. - Morat ćete odgovarati - reče K. - Evo vam mojih isprava, a sad mi vi pokažite svoje, i to najprije nalog za hapšenje. - O, bože sveti! - reče stražar. - Zar se zbilja ne možete uživjeti u svoj položaj i zar vam je baš stalo do toga da nas nepotrebno razdražujete, a mi smo vam sad vjerojatno od svih bližnjih najbliži! - Tako je, vjerujte mi - reče Franz i ne prinese ustima šalicu kave koju je držao u ruci, nego se zagleda u K-a zacijelo značajnim, ali nerazumljivim pogledom. K. i nehotice povede s Franzom razgovor pogledima, ali onda lupi šakom po papirima i reče: - Evo vam mojih papira! - A što će nam? - prodere se onaj visoki. - Vladate se kao kakvo derište. Što hoćete zapravo? Mislite li da ćete taj svoj veliki, prokleti proces brže okončati ako s nama, stražarima, budete raspravljali o iskaznicama i nalogu za hapšenje? Mi smo niži službenici, slabo se razumijemo u isprave i nemamo s vašim predmetom nikakva drugog posla nego da kod vas stražarimo po deset sati na dan, i za to smo plaćeni. To je sve što radimo, ali svejedno znamo toliko da se viša vlast, u čijoj smo službi, uvijek dobro raspita o razlozima hapšenja, i o ličnosti uhapšenog, prije nego što izda nalog za takvo hapšenje. Tu ne može biti zabune. Naša vlast, koliko je poznajem, a poznajem samo njezine najniže stupnjeve, ne traži valjda krivnju među građanima nego je, kao što u zakonu stoji, krivnja sama privuče, pa onda šalje nas, stražare. Takav je zakon. Gdje bi tu mogla biti zabuna? -Taj zakon ja ne poznajem - reče K. - To gore po vas - reče stražar. - Bit će da on postoji samo u vašim glavama - reče K. Htio se nekako uvući u misli stražara, preokrenuti ih u svoju korist ili se ugnijezditi u njima. Ali mu stražar nabusito odbrusi: - Osjetit ćete ga već na svojoj koži. -Tada se uplete Franz: - Pazi, Willeme, priznaje da ne poznaje zakon, a u isti mah tvrdi da nije kriv. - Imaš potpuno pravo, ali njemu se ne može ništa rastumačiti - potvrdi onaj drugi. K. je umuknuo. »Zar da se dam«, pomisli, »još više zbunjivati brbljarijama ovih najnižih organa vlasti - što i sami priznaju da jesu? Ionako govore o stvarima u koje se uopće ne razumiju. Sigurnost im potječe od puke gluposti. Dvije-tri riječi koje ću izmijeniti s čovjekom sebi ravnim razjasnit će mi sve kudikamo bolje nego ne znam koliko dugo raspravljanje s ovom dvojicom.« Prođe nekoliko puta gore-dolje po slobodnom prostoru sobe i opazi ondje prijeko onu staricu koja je bila dovukla do prozora nekog još starijeg čovjeka i obujmila ga

rukom. K. mora stati na kraj ovoj predstavi: - Odvedite me do svoga pretpostavljenog - reče. - Tek kad on to zaželi, a ne prije - reče stražar kojeg je onaj drugi zvao Willem. - A sad bih vam savjetovao - nadoda - da odete u svoju sobu, da mirno pričekate odluku koja će se donijeti o vama. Savjetujemo vam da se ne zamarate jalovim razmišljanjem nego da se saberete, jer vas očekuju veliki napori. Prema nama se niste ponijeli onako kako smo zaslužili svojom susretljivošću, smetnuli ste s uma da smo, ma šta bili, ipak, nasuprot vama, slobodni ljudi, što nije baš neznatna prednost. Usprkos tome, voljni smo da vam, ako imate novaca, donesemo doručak iz kavane preko puta.

K. zastade načasak ne odgovarajući na tu ponudu. Možda se ova dvojica ne bi usudila da ga zadrže kad bi otvorio vrata susjedne sobe, pa čak i vrata predsoblja, možda bi najjednostavnije rješenje bilo da tjera mak na konac. Ali možda bi ga ipak zgrabili, a kad bi ga jednom svladali, izgubio bi svu nadmoć koju još u neku ruku ipak ima nad njima. Stoga je dao prednost sigurnosti pred rješenjem koje će sam prirodan tok zbivanja morati donijeti, te se vrati u svoju sobu, a da ni on ni stražari ne izustiše više ni riječi.

Izvali se na postelju i dohvati s umivaonika lijepu jabuku koju je sinoć spremio sebi za doručak. Sad mu je jedino ona ostala od jela, ali je svakako bila mnogo bolja, kao što je uvjeravao sam sebe kad je prvi put zagrizao u nju, nego doručak koji je mogao dobiti, milošću stražara, iz one prljave noćne kavane. Dobro se osjećao i bio pun pouzdanja. U banci će doduše, danas prije podne izostati s posla, ali će se lako opravdati, s obzirom na razmjerno visok položaj koji ondje zauzima. Da navede pravi razlog? Nakanio je da ga navede. Ne budu li mu vjerovali, što bi u ovoj prilici bilo razumljivo, može se pozvati na gospođu Grubach kao svjedoka, ili na ono dvoje staraca s druge strane ulice koji su sad zacijelo na putu do drugog prozora. Čudio se, bar mu je s gledišta stražara bilo čudno, što su ga otjerali u njegovu sobu i ostavili ga sama ovdje gdje bi se mogao ubiti kako bi god htio. U isti se mah, doduše, upita, ovaj put sa svoga gledišta, kakav bi razlog mogao imati da se ubije. Zar zato što ona dvojica sjede u susjednoj sobi i što su mu oteli doručak? To bi bilo toliko besmisleno da ne bi, čak i kad bi se htio ubiti, bio kadar da to učini zbog same besmislenosti takva postupka. Kad ne bi stražari bili toliko bjelodano ograničeni, moglo bi se pretpostaviti da i oni iz istog razloga drže da nije opasno ostaviti ga sama. Sad mogu, ako hoće, gledati kako prilazi ormariću u zidu, u kojem

drži dobru rakiju, kako najprije iskapljuje jednu čašicu umjesto doručka i kako nalijeva drugu da se ohrabri, ovo samo opreza radi, ako se dogodi nešto što se vjerojatno neće dogoditi.

Tada se toliko prepade od zova iz susjedne sobe da zvecnu zubima o čašu. - Zove vas nadzornik! - doviknu mu netko. Prepao se bio samo od povika, od onog kratkog, odsječnog, vojničkog povika kakav nipošto nije očekivao od stražara Franza. Sama zapovijed bila mu je dobro došla. - Konačno - doviknu, zaključa ormarić i pohita odmah u susjednu sobu. Tu su stajala ona dva stražara i otjerala ga, kao da se to razumije samo po sebi, natrag u njegovu sobu. - Što vam pada na pamet? - viknuše. - U košulji biste pred nadzornika? Dao bi vas izbatinati, a i nas s vama. - Pustite me, do vraga! - viknu K., koga su već bili potisnuli do ormara za odjeću. - Zatekli ste me u krevetu, pa nitko ne može očekivati da me vidi u svečanu odijelu. - To vam ništa ne pomaže - rekoše stražari koji su, kad god je K. vikao, bili posve mirni, pa i pomalo tužni, i time ga zbunjivali i donekle smirivali. - Kakve smiješne ceremonije! - progunđa još, ali već uze sa stolca kaput i držaše ga časak objema rukama, kao da ga daje stražarima da ga procijene. Oni zavrtješe glavom. - Morate uzeti crn kaput - rekoše. Tada K. baci kaput na pod i reče a da nije ni sam znao što hoće da kaže: - Pa, ovo još nije glavna rasprava. - Stražari se osmjehnuše, ali ostadoše pri svome: - Morate uzeti crn kaput. - Ako se time sve skupa ubrzava, nemam ništa protiv - reče K. i sam otvori ormar. Dugo je tražio među mnogim odijelima i odabrao najbolje crno odijelo, kojega je kaput svojim krojem izazvao, tako reći, senzaciju među njegovim znancima. Zatim izvadi i drugu košulju i poče se pomno odijevati. Mislio je da je dobio na vremenu time što su stražari zaboravili natjerati ga da se okupa. Motrio ih je ispod oka neće li se možda ipak sjetiti toga, međutim, njima, naravno, nije to bilo ni nakraj pameti, ali zato Willem nije zaboravio poslati Franza nadzorniku da mu javi da se K. oblači.

Kad se potpuno obukao, morao je proći tik pored Willema kroz pustu susjednu sobu da bi ušao u sobu kojoj su dvokrilna vrata bila već širom otvorena. U toj je sobi, kao što je K. dobro znao, odnedavno stanovala neka gospođica Bürstner, strojopisačica, koja je vrlo rano odlazila na posao i kasno se vraćala kući, i s kojom se K. gotovo samo pozdravljao. Sad je njen noćni stolić bio odmaknut od postelje i stajao je nasred sobe kao sudski stol, a za njim je sjedio nadzornik. Prekrižio je bio noge, a jednu ruku naslonio na naslon stolice.

U jednom kutu sobe stajala su tri mladića i razgledala fotografije gospođice Bürstner, koje su bile zadjenute u rogozinu obješenu na zidu. Na kvaki otvorena prozora visila je bijela bluza. Na prozoru preko puta bijaše opet naslonjeno ono dvoje staraca, samo što im se društvo povećalo jer je iza njih stajao, znatno ih nadvisujući, čovjek u razdrljenoj košulji gnječeći i sučući svoju riđu šiljastu bradicu. - Josef K.? - priupita nadzornik, možda samo zato da svrati na sebe K-ov rastreseni pogled. - Vjerojatno ste vrlo iznenađeni jutrošnjim događajima? - upita ga nadzornik premještajući u isto vrijeme objema rukama ono nekoliko predmeta što je ležalo na noćnom stoliću, svijeću i šibice, knjigu i jastučić za igle, kao da su mu sve te stvari potrebne za vođenje rasprave. - Svakako - potvrdi K,, kome je odlanulo što se napokon našao pred pametnim čovjekom s kojim će moći porazgovarati o svom slučaju. - Svakako, iznenađen sam, ali nipošto nisam vrlo iznenađen. - Niste vrlo iznenađeni? - priupita ga nadzornik i postavi svijeću nasred stola, a oko nje poče razmještati ostale predmete. - Možda me niste dobro razumjeli - požuri se K. da napomene. - Hoću da kažem ... - tu K. zastade u riječi i potraži pogledom stolac. - Mogu valjda sjesti? - pripita. - To nije uobičajeno - odgovori nadzornik. - Hoću da kažem - nastavi K. bez predaha - da sam svakako vrlo iznenađen, ali kad je čovjek trideset godina na svijetu i kad se mora sam probijati kroz život, kao što je meni bilo suđeno, onda postane neosjetljiv na iznenađenja i ne uzima ih suviše k srcu. Pogotovo ovo današnje iznenađenje. - A zašto pogotovo ovo današnje? - Neću da kažem da sve skupa smatram za šalu, jer mi se pripreme koje su izvršene čine suviše opsežne. U tome su morali sudjelovati svi članovi pansiona, pa i svi vi, a to prelazi granice šale. Neću, dakle, da kažem da je to šala. - Posve točno - reče nadzornik i pogleda koliko je šibica u kutiji. - Ali, s druge strane - produži K. obraćajući se sad svima i želeći da se i ona trojica pokraj fotografija okrenu njemu - ali, s druge strane, ne može sve ovo biti ni bogzna kako važno. To zaključujem odatle što sam optužen, a da ne mogu naći ni najmanje krivice zbog koje biste me mogli optužiti. Ali, i to je sporedno, a najvažnije je tko me optužio. Koja vlast vodi postupak? Jeste li vi službenici? Nijedan od vas nije u uniformi, osim ako vaše odijelo - tu se okrenu Franzu - ne bismo nazvali uniformom, ali to će prije biti putno odijelo. Za ta pitanja tražim objašnjenje, a uvjeren sam da ćemo se nakon tog objašnjenja najsrdačnije rastati. - Nadzornik lupi kutijom šibica o stol. - U velikoj ste zabludi - reče. - Ova gospoda ovdje i ja potpuno smo nevažni u vašem slučaju,

štoviše, jedva da što znamo o njemu. Baš kad bismo bili i u najpropisnijim uniformama, vaš položaj ne bi bio zbog toga nimalo gori. Ne mogu vam čak reći ni da ste optuženi, ili, bolje reći, ne znam jeste li optuženi ili niste. Uhapšeni ste, to je istina, ali ništa više ne znam. Možda su vam stražari što drugo nabrbljali, ali to su onda bile puke brbljarije. Međutim, premda neću odgovoriti na vaša pitanja, mogu vam savjetovati da malo, manje mislite na nas i na to što se dogodilo, a da radije mislite na sebe. I nemojte dizati toliku viku o svojoj nedužnosti jer time samo kvarite dojam o sebi, koji inače nije baš loš. Uopće, treba da budete suzdržljiviji u govoru, jer gotovo sve što ste maloprije rekli moglo se razabrati i iz vašeg držanja, a osim toga vaše riječi nisu bile osobito povoljne za vas.

K. se zapilji u nadzornika. Zar da mu dijeli lekcije čovjek koji je možda i mlađi od njega? Zar da za svoju otvorenost bude kažnjen prijekorima? A o razlogu hapšenja i o naredbodavcu ni riječi? Prilično se uzrujao, ushodao gore-dolje, što mu nitko nije priječio, uvukao je orukvice, opipao se po prsima, poravnao kosu, prošao pored ona tri gospodina i rekao: - Ama, to je besmisleno - na što se oni okrenuše njemu i pogledaše ga prijazno, ali ozbiljno, i napokon stadoše pred nadzornikov stol. - Javni tužilac Hasterer moj je dobar prijatelj - reče on. - Mogu li mu telefonirati? - Naravno - reče nadzornik - samo ne znam kakva bi to smisla imalo, osim ako ne želite porazgovarati s njim o nekom privatnom poslu. - Kakva smisla? - uzviknu K., više zapanjen nego srdit. - Pa, tko ste vi? Tražite nekakav smisao, a činite nešto najbesmislenije što se može zamisliti? Zar nije to da pukneš! Ova su me gospoda najprije zaskočila, a sad tu sjede ili stoje dok me vi muštrate. Pitate kakva smisla ima telefonirati javnom tužiocu, a tvrdite da sam uhapšen! Dobro, onda neću telefonirati. - Ma, svejedno - reče nadzornik i pokaza rukom u predsoblje gdje je bio telefon - izvolite, telefonirajte samo! - Ne, sad više neću - reče K. i priđe prozoru. Društvo je prijeko bilo još na prozoru, samo kao da ga je to što je on prišao prozoru malko omelo u mirnu promatranju. Starci se htjedoše uspraviti, ali ih onaj čovjek iza njih umiri. - Eno i ondje gledalaca - doviknu K. nadzorniku i upre prstom u njih. - Maknite se odatle! - viknu im. Ono troje ustuknuše odmah dva-tri koraka, a starci se čak povukoše iza onoga čovjeka koji ih je zaklonio svojim širokim tijelom i, sudeći po micanju usana, govorio nešto što se zbog udaljenosti nije moglo razumjeti. Ipak se nisu sasvim povukli, nego kao da su vrebali prikladan trenutak da se ponovo neopazice približe prozoru. - Nametljivi, bezobzirni ljudi! - reče K.

pošto se opet okrenuo od prozora. Nadzornik mu je kanda povlađivao, koliko je K. mogao razabrati krajičkom oka. Ali je isto tako bilo moguće da ga nije ni slušao, jer je jednu ruku čvrsto pritisnuo na stol i kanda uspoređivao prste po dužini. Stražari su sjedili na kovčegu pokrivenom ukrasnom prostirkom i trljali rukama koljena. Ona su se tri mladića ustobočila i zvjerala očima. Bilo je tiho kao u kakvoj pustoj pisarnici. - E pa, gospodo - uzviknu K. kome se načas učini kao da ih sve nosi na plećima - sudeći po vašem držanju, rekao bih da je moj slučaj okončan. Držim da će biti najbolje da prijeđemo preko pitanja o opravdanosti ili neopravdanosti vašeg postupka i da stiskom ruke miroljubivo okončamo spor. Ako i vi tako mislite, onda, molim ... - pa priđe nadzornikovu stolu i pruži mu ruku. Nadzornik dignu oči i, griskajući usne, pogleda K-ovu ispruženu ruku; K. je još vjerovao da će je nadzornik prihvatiti. Ali nadzornik ustade, uze s postelje gospođice Bürstner tvrd, okrugao šešir i ustaknu ga oprezno, objema rukama, kao kad se isprobavaju novi šeširi. - Kako se vama sve čini jednostavno! - reče uzgred K-u. - Da miroljubivo okončamo spor, kažete? Ne, ne, to zbilja ne možemo. Ali, time nipošto ne želim reći da treba da očajavate. Ta zašto biste očajavali? Samo ste uhapšeni i ništa više. To sam vam imao saopćiti, saopćio sam vam i vidio kako ste to primili. To će za danas biti dovoljno i sad se možemo rastati, dakako, samo na neko vrijeme. Zacijelo želite sad poći u banku? - U banku? - pripita K. - Pa, mislio sam da sam uhapšen. - Upitao je to pomalo prkosno jer se, iako mu pružena ruka nije bila prihvaćena, osjećao sve nezavisniji od svih tih ljudi, pogotovo otkako je nadzornik ustao. Poigravao se njima. Ako pođu, namjeravao je trčati za njima sve do kućnih vrata i nagovarati ih da ga uhapse. Zato je i ponovio: - Pa, kako mogu poći u banku kad sam uhapšen? - A, tako - reče nadzornik koji je već bio na vratima - niste me dobro razumjeli. Uhapšeni ste, naravno, ali to ne treba da vas ometa u obavljanju vaše službe, a ne treba ni da mijenjate način života. - Onda nije tako strašno biti uhapšen - reče K. i primaknu se nadzorniku. - Ja nisam uopće drukčije mislio - odvrati nadzornik. - Ali, onda se čini da nije bilo baš ni potrebno da mi saopćite da sam uhapšen - reče K. i primaknu mu se još bliže. I ostali im se približiše. Sad svi bijahu okupljeni na malom prostoru kod vrata. - To mi je bila dužnost - reče nadzornik. - Blesava dužnost - nepopustljivo će K. - Može biti - odgovori nadzornik - ali nećemo sad tratiti vrijeme na ovakve razgovore. Mislio sam da želite poći u banku. A budući da se hvatate za svaku riječ, dodat ću: ne tjeram vas da pođete u

banku, samo sam mislio da to sami želite. A da bih vam to olakšao i omogućio da u banku uđete što nenapadnije, stavio sam vam, evo, na raspolaganje ova tri gospodina, vaše kolege. - Šta? - uzviknu K. i zagleda se u onu trojicu. Ti neugledni, slabokrvni mladići, koje je upamtio samo kao skupinu što stoji ispred fotografija, bijahu zaista službenici iz njegove banke, ali ne njegove kolege, nadzornik je tu pretjerao i pokazao da nije sveznajući. Bijahu to, ipak, niži službenici u banci. Kako je to moglo promaknuti K-u? Koliko je, ipak, morao biti zaokupljen nadzornikom i stražarima kad nije prepoznao ovu trojicu! Ukočenog Rabensteinera što vječito mlatara rukama, plavokosog Kullicha duboko usađenih očiju, i Kaminera što se tako nesnosno smješka zbog kroničnog trzanja mišića na licu. - Dobro jutro - reče K. nakon kraće stanke i pruži ruku gospodi što su se uljudno klanjala. -Uopće vas nisam prepoznao. Sad ćemo zajedno na posao, je li? - Gospoda žustro klimnuše glavom smijući se, kao da su jedva to dočekali, a kad je K. počeo tražiti svoj šešir koji je bio ostavio u svojoj sobi, potrčaše sva trojica, jedan za drugim, da mu ga donesu, što je ipak upućivalo na stanovitu zbunjenost. K. je zastao i gledao za njima kroz dvoja otvorena vrata, posljednji je, naravno, bio nehajni Rabensteiner koji je samo otmjeno kaskao za ostalom dvojicom. Kaminer je donio šešir, a K. je morao sam sebi reći, kao što je, uostalom, počesto činio i u banci, da se Kaminer ne smješka namjerno, da se zapravo uopće ne može namjerno osmjehnuti. U predsoblju otvori vrata stana cijelom društvu gospođa Grubach, koja se uopće nije držala kao krivac, a K. se, po običaju, zagleda u pojas njene pregače koji je sasvim nepotrebno bio duboko usječen u njen pozamašni trup. Na ulici K. odluči, držeći sat u ruci, da uzme taksi kako ne bi bez potrebe zakasnio još znatno više od pola sata koliko je već kasnio. Kaminer otrča do ugla po taksi. Ostala su se dvojica, očito, trudila da zabave K-a, a Kullich odjednom pokaza na ulaz u kuću preko puta, gdje se upravo pojavio onaj visoki čovjek riđe šiljaste brade i, u prvi mah, pomalo smeten što se pokazao u svoj svojoj veličini, ustuknuo do zida i naslonio se na nj. Starci su još zacijelo bili na stubištu. K. se naljutio na Kullicha što je svratio pozornost na toga čovjeka kojeg je i sam bio zapazio i, štoviše, očekivao. - Nemojte tamo gledati! - promrsi, a da i ne primijeti koliko je neobičan takav ton u obraćanju s odraslim ljudima. Ali, nije bilo ni potrebno da se ispričava jer je baš u taj čas stigao automobil, pa su posjedali u nj i krenuli. Tada se K. sjeti da uopće nije zapazio kad su nadzornik i stražari otišli, nadzornik mu je bio odvratio pažnju od ove trojice službenika, a ovi opet

sad od nadzornika. To vaš nije bio znak prisebnosti, pa K. naumi da ubuduće bude pažljiviji u tom pogledu. Ipak se i nehotice osvrnu i nagnu ispod krova automobila ne bi li još spazio nadzornika i stražare. Međutim, začas se opet okrenu naprijed i zavali u kut automobila, a da nije više ni pokušao koga tražiti. I upravo je tad, mada to nije ničim pokazao, osjetio potrebu za utješnim riječima, ali se činilo da su gospoda umorna, Rabensteiner je gledao kroz prozor desno, Kullich lijevo, pa mu je samo Kaminer stajao na raspolaganju sa svojim cerekanjem, a da se šali na njegov račun, branila mu je, na žalost, čovječnost.

Toga je proljeća K. provodio večeri tako da se nakon posla, ako još nije bilo kasno - ponajčešće je sjedio u uredu do devet sati - malo prošetao, sam ili sa službenicima, a onda se svraćao u jednu pivnicu, gdje je sjedio uvijek za istim stolom s nekom starijom gospodom sve do jedanaest sati. Međutim, bilo je i iznimaka u tom rasporedu, primjerice, kad bi ga ravnatelj banke, koji je neobično cijenio njegovu radnu sposobnost i pouzdanost, pozvao na vožnju autom ili na večeru u svojoj vili. Osim toga je K. jedanput na tjedan odlazio nekoj djevojci po imenu Elsa, koja je cijelu noć, sve do kasno ujutro, radila kao konobarica u gostionici i primala obdan posjete samo u postelji.

Ali te večeri - dan mu je bio brzo protekao u napornu radu i primanju brojnih laskavih i prijateljskih rođendanskih čestitaka - K. je htio odmah poći kući. Pomišljao je na to za svih kratkih predaha u dnevnom poslu; činilo mu se, a da ni sam nije pravo znao na što misli, da je nakon jutrošnjih događaja ostao u stanu gospođe Grubach velik nered i da upravo on treba da sve ponovo stjera u red. A kad sve lijepo uredi, neće više ostati ni traga od onih događaja i sve će opet dalje teći svojim tokom. Najmanje se imao bojati one trojice službenika, oni su ponovo bili utonuli u masu bankovnog osoblja i na njima se nije mogla zapaziti nikakva promjena. K. ih je višeput pozvao pojedinačno i zajedno u svoju sobu, samo da ih može promatrati, i svaki put ih je mirne duše otpustio.

Kad je u devet i pol uvečer stigao pred kuću u kojoj je stanovao, zatekao je u veži nekog momka kako se raskrečio i puši lulu. - Tko ste vi? - upita ga odmah K. i unese mu se u lice, jer se u polumračnom hodniku slabo vidjelo. - Ja sam pazikućin sin, milostivi gospodine - odgovori momak, izvadi lulu iz usta i skloni se u stranu. - Pazikućin sin? - pripita K. i nestrpljivo lupnu štapom o pod. - Želite li što, milostivi gospodine? Da zovnem oca? - Ne, ne

treba - reče K. s prizvukom praštanja u glasu, kao da je momak počinio kakvu nepodopštinu, ali mu on, eto, oprašta. - U redu - reče zatim i pođe dalje, ali se još jednom obazre prije nego što se poče penjati uza stube.

Mogao je otići pravo u svoju sobu, ali je htio porazgovarati s gospođom Grubach pa joj je pokucao na vrata. Ona je krpila pletenu čarapu za stolom, na kojemu je ležala još cijela hrpa starih čarapa. K. se rastreseno ispriča što tako kasno ulazi, ali je gospođa Grubach bila vrlo prijazna i nije htjela čuti ni za kakve isprike, rekla je da za njega uvijek ima vremena, i da on valjda dobro zna kako joj je najbolji i najdraži podstanar. K. se obazre po sobi, u njoj je opet bilo sve na svom mjestu, ono posuđe koje je ostalo jutros od doručka na stoliću do prozora bijaše već pospremljeno. »Ženske ruke zbilja zlata vrijede«, pomisli, on bi ono posuđe bio možda na mjestu porazbijao, ali ga sigurno ne bi mogao iznijeti. Pogleda pomalo zahvalno gospođu Grubach. - Zašto još tako kasno radite? - priupita je. Sad su oboje sjedili za stolom i K. je od vremena do vremena zavlačio ruku u one čarape. - Imam pune ruke posla - reče ona - po danu radim za podstanare, a ako svoje stvari želim držati u redu, ostaju mi samo večeri. - A ja sam vam danas zadao još više posla? - Kako to mislite? - pripita ga ona ponešto življe i odloži čarapu u krilo. - Mislim na one ljude koji su jutros bili ovdje. - A, tako - reče ona i opet se umiri - to mi nije zadalo osobita posla. - K. šutke gledaše kako se ponovo prihvatila krpljenja. »Kao da se čudi što o tome govorim«, pomisli, »kao da misli da nije red da o tome govorim. Zato je još potrebnije da govorim. O tome mogu razgovarati samo sa starijom ženom.« - Pa ipak, to vam je svakako zadalo posla - reče - ali se to više nikad neće dogoditi. - Ne, to se više ne može dogoditi - potkrijepi ona i nasmiješi mu se gotovo turobno. - Ozbiljno mislite? - pripita je K. - Mislim - odgovori ona tiše - ali je najvažnije da to ne primite suviše k srcu. Što se sve ne događa na svijetu! Kad već tako povjerljivo razgovarate sa mnom, gospodine K., mogu vam valjda priznati da sam malko prisluškivala na vratima, a ponešto su mi ispričala i ona dva stražara. Ta radi se o vašem dobru, a ono mi zaista leži na srcu, možda i više nego što mi dolikuje jer sam vam ja samo gazdarica. Čula sam, dakle, ponešto, ali ne mogu reći da je to nešto osobito loše. Nije. Uhapšeni ste, doduše, ali ne kao kakav lopov. Zlo je kad uhapse čovjeka kao lopova, ali ovo hapšenje ... Ono mi dođe više kao nešto učeno, oprostite ako sam izvalila glupost, ali to mi dođe više kao nešto učeno, što ja, doduše, ne razumijem, ali što se i ne mora razumjeti.

- Nije ni najmanje glupo to što ste rekli, gospođo Grubach, bar i ja donekle tako mislim, samo što o svemu tome sudim još oštrije od vas i ne smatram čak to za nešto učeno, nego naprosto mislim da to nije ništa. Zaskočili su me i ništa više. Da sam ustao čim sam se probudio, da se nisam zbunio što Anna nije došla, i da sam pošao k vama, ne obazirući se ni na koga tko bi mi se isprriječio na putu, doručkovao bih bio iznimno, recimo, u kuhinji, a vi biste mi bili donijeli odjeću iz moje sobe, ukratko, da sam razumno postupio, ne bi se bilo ništa drugo dogodilo, sve što se moglo dogoditi bilo bi u začetku spriječeno. Ali, eto, čovjek nije uvijek dovoljno spreman. U banci sam, na primjer, spreman, ondje mi se tako što ne bi nikako moglo dogoditi, ondje imam svog poslužitelja, gradski i kućni telefon stoje mi nadohvat ruke, neprestance mi dolaze ljudi, stranke i službenici, a osim toga, što je najvažnije, ondje sam neprestano zaokupljen poslom pa sam priseban, i bilo bi mi pravo zadovoljstvo kad bih se suočio s takvim nečim. Međutim, bilo pa prošlo, i zapravo nisam uopće želio više o tome govoriti, samo sam htio čuti vaše mišljenje, mišljenje jedne razborite žene, i vrlo mi je drago što se u tome slažemo. A sad mi dajte ruku, ovakvo se slaganje mora potvrditi stiskom ruke.

»Hoće li mi pružiti ruku? Nadzornik mi nije pružio«, pomisli i pogleda tu ženu drukčije nego prije, nekako ispitljivo. Ona ustade, jer je i on bio ustao, bila je malko zbunjena jer nije razumjela sve ono što je K. rekao. I u toj svojoj zbunjenosti reče nešto što uopće nije htjela reći i što je bilo posve neumjesno: - Nemojte to suviše uzimati k srcu, gospodine K. - izusti plačnim glasom i, naravno, zaboravi mu stisnuti ruku. - Koliko znam, nisam to suviše uzeo k srcu - reče K. odjednom umorno i uvidje koliko je bezvrijedno svako povlađivanje ove žene.

S vrata je još priupita: - Je li gospođica Bürstner kod kuće? - Nije - odgovori gospođa Grubach i poprati ovu šturu obavijest smiješkom punim zakašnjelog, razboritog suosjećanja. - U kazalištu je. Trebate li je? Da joj što poručim? - Ah, htio sam samo malo porazgovarati s njom. -Ne znam, na žalost, kad će se vratiti. Kad ode u kazalište, obično se kasno vraća. - Ama, to uopće nije važno - reče K. i okrenu već oborenu glavu vratima da iziđe - htio sam joj se samo ispričati što sam se danas poslužio njenom sobom. - To neće biti ni potrebno, gospodine K., suviše ste obzirni, pa gospođica ionako ništa ne zna, još od jutros nije bila kod kuće, a sve je već pospremljeno, evo, pogledajte! - I otvori vrata sobe gospođice Bürstner. - Hvala, vjerujem vam - reče K., ali svejedno priđe otvorenim vratima. Koliko je mogao

vidjeti, sve je zaista bilo na svome mjestu, pa ni ona bluza nije više visila na prozoru. Jastuci na postelji bili su nekako napadno visoki, djelomice obasjani mjesečinom. - Gospođica se često kasno vraća kući - reče K. i pogleda gospođu Grubach kao da je ona odgovorna za to. - Što ćete, takva vam je mladež! - reče gospođa Grubach kao da se ispričava. - Naravno, naravno - reče K. - ali to može predaleko odvesti. - Može, može - priklopi gospođa Grubach - imate potpuno pravo, gospodine K. Možda čak i u ovom slučaju. Nipošto ne bih htjela ogovarati gospođicu Bürstner, ona je dobra i draga djevojka, ljubazna, uredna, točna i marljiva, ja sve to vrlo cijenim, ali je isto tako istina da bi morala biti ponosnija i suzdržljivija. Ovog sam je mjeseca već dvaput vidjela u zabitnim ulicama, a svaki put s nekim drugim gospodinom. Vrlo mi je neugodno, i to sam, evo, vjerujte mi, ispričala samo vama, gospodine K., ali ću morati, htjela-ne htjela, porazgovarati o tome i sa samom gospođicom. Uostalom, nije mi samo to kod nje sumnjivo. - Na sasvim ste pogrešnom putu - reče K., obuzet bijesom i gotovo nesposoban da se svlada. - Uostalom, očito ste pogrešno shvatili i ono što sam vam ja rekao o gospođici, nisam tako mislio. Štoviše, iskreno vas opominjem da ne govorite ništa gospođici, jer ste u velikoj zabludi, ja vrlo dobro poznajem gospođicu i u svemu tome što ste rekli nema ni trunka istine. Uostalom, možda sam se malo zaletio, ne želim vam ništa braniti, recite joj što god hoćete. Laku noć. - Gospodine K. - reče gospođa Grubach umolno i pohita za K-om sve do njegovih vrata, koja je već bio otvorio - ama, neću još ništa govoriti gospođici, prethodno ću još, naravno, paziti na nju, jedino sam vama povjerila ono što znam. Konačno, svim je podstanarima stalo do toga da se pansion očuva na dobru glasu, i meni je samo to bilo na pameti. - Na dobru glasu? - viknu još K. kroz odškrinuta vrata. - Ako želite očuvati pansion na dobru glasu, morate najprije meni otkazati. - Zatim zalupi vratima ne obazirući se više na njeno tiho kucanje.

Međutim, kako mu se nije spavalo, nakani da ostane još budan i da ujedno pripazi kad će se vratiti gospođica Bürstner. Možda će. mu se tada ukazati prilika da još progovori s njom dvije-tri riječi, ma koliko to bilo nezgodno. Dok je, nalakćen na prozor, trljao umorne oči, pomisli čak u jednom trenutku da kazni gospođu Grubach tako da nagovori gospođicu Bürstner da joj oboje otkažu. Ali mu se odmah učini da bi time grdno pretjerao, i čak osumnjiči sama sebe da bi se htio preseliti zbog jutrošnjih događaja. A ništa ne bi bilo luđe i, nadasve, uzaludnije i kukavnije od toga.

Kad mu je dodijalo gledati kroz prozor na pustu ulicu, legao je na kanape, pošto je prethodno odškrinuo vrata što su vodila u predsoblje kako bi odmah s kanapea vidio svakoga tko uđe u stan. Otprilike do jedanaest sati ležao je mirno na kanapeu pušeći cigaru. Ali tada izgubi strpljenje i iziđe načas u predsoblje, kao da će tako ubrzati dolazak gospođice Bürstner. Nije baš čeznuo za njom, nije se čak mogao točno sjetiti ni njene vanjštine, ali je sad htio porazgovarati s njom i ljutio se što ona svojim kasnim dolaskom stvara nemir i nered i na svršetku ovoga dana. A bila je kriva i što danas nije večerao i što je odustao od nauma da posjeti Elsu. I jedno je i drugo mogao još, doduše, nadoknaditi tako da ode u gostionicu u kojoj radi Elsa. To je kanio i učiniti nakon razgovora s gospođicom Bürstner.

Bilo je prošlo jedanaest i pol kad začu nečije korake na stubištu. Onako zanesen svojim mislima, K. je dotad bučno hodao gore-dolje po predsoblju kao da je u svojoj sobi, pa se sad skloni za vrata. Bila je to zaista gospođica Bürstner. Dok je zaključavala vrata drhtureći od studeni, pritezala je drugom rukom svilen šal oko uzanih ramena. Začas će otići u svoju sobu u koju K. ne bi nipošto smio upasti o ponoć; mora joj se, dakle, sad obratiti, ali je, na nesreću, zaboravio upaliti električno svjetlo u svojoj sobi, a da iziđe iz mračne sobe, pomislila bi da je posrijedi neki prepad i svakako bi se grdno prepala. U svojoj nemoći, a kako nije smio gubiti vrijeme, prošapta kroz odškrinuta vrata: - Gospođice Bürstner! - To je zvučalo kao molba a ne kao zov. - Je li tko tu? - zapita gospođica Bürstner i obazre se razrogačenih očiju oko sebe. - Ja sam - reče K. i iziđe. - Ah, gospodine K.! - reče gospođica Bürstner smiješeći se. - Dobar večer! - i pruži mu ruku. - Htio bih načas porazgovarati s vama, dopuštate li da sad porazgovaramo? - Sad? - pripita gospođica Bürstner. - Zar mora baš sad biti? Nije li to malo neobično? - Čekam vas od devet sati. - Pa, dobro, bila sam u kazalištu, nisam imala pojma da me čekate. - Ono zbog čega želim porazgovarati s vama dogodilo se tek danas. - A, tako, pa nemam zapravo ništa protiv, osim što sam mrtva-umorna. Dođite, dakle, na koji čas u moju sobu. Ovdje ne možemo nikako razgovarati jer bismo sve probudili, a to bi mi bilo neugodno više zbog vas nego zbog ljudi. Pričekajte ovdje dok ne upalim svjetlo u svojoj sobi, a onda ovdje ugasite. - K. je posluša, ali ne uđe u njenu sobu dok ga gospođica Bürstner još jednom tiho ne zazva. - Sjedite - reče mu i pokaza na otoman, a sama ostade na nogama naslonjena na postelju, unatoč umoru o kojem je govorila; nije čak skinula ni šeširić obilno ukrašen cvijećem. - Što ste, dakle, htjeli? Zbilja sam radoznala. -

Prekrižila je ovlaš noge. - Možda ćete reći - poče K. - da to nije toliko hitno da se mora sad o tome govoriti, ali... - Nikad ne slušam uvode - reče gospođica Bürstner. - To mi olakšava zadaću - reče K. - U vašoj su sobi jutros, a tome sam donekle i ja kriv, napravili malo nereda neki strani ljudi, protiv moje volje, ali, kako rekoh, mojom krivnjom, i zbog toga sam vam se, eto, htio ispričati. - U mojoj sobi? - pripita gospođica Bürstner i, umjesto da pogleda po sobi, zagleda se ispitljivo u K-a. - Tako je - potvrdi K. i prvi put pogledaše jedno drugome u oči - a kako je do toga došlo nije vrijedno spomena. - Ali je baš to zapravo najzanimljivije - reče gospođica Bürstner. - Nije - reče K. - Pa, dobro - reče gospođica Bürstner - neću da se petljam u tuđe tajne, i kad tvrdite da to nije zanimljivo, nemam više što da kažem. Vašu ispriku rado prihvaćam, pogotovo što ne vidim ovdje ni traga nekom neredu. - Podbočivši se dlanovima ispod kukova, obiđe sobu i zaustavi se pred rogožinom s fotografijama. - Gle, ipak! - uzviknu. - Fotografije su mi zaista ispremiješane. E, to nije lijepo. Netko je, dakle, bio u mojoj sobi bez mog dopuštenja. - K. klimnu glavom i prokle u sebi onog nepromišljenog službenika Kaminera koji nikad ne može biti na miru. Gospođica Bürstner reče: -Čudno je što sam prisiljena da vam zabranim nešto što ste morali sami sebi zabraniti, naime, da ne ulazite u moju sobu dok sam odsutna. - Ama, objasnio sam vam, gospođice - reče K. i također priđe fotografijama - da se nisam ja ogriješio o vaše fotografije; ali, kad mi već ne vjerujete, moram vam, eto, priznati da je istražna komisija dovela tri bankovna službenika, od kojih je jedan, kojeg ću prvom prilikom najuriti iz banke, vjerojatno dirao vaše fotografije. Da, bila je ovdje istražna komisija - nadoda K. pošto ga je gospođica upitno pogledala. - Radi vas? - zapita gospođica. - Da - odgovori K. - Ma, nije valjda! - uzviknu gospođica i nasmija se. - Jest, jest - reče K. - Mislite li da sam nedužan? - Eh, nedužan ... - opet će gospođica. - Ne bih htjela odmah dati neko možda sudbonosno mišljenje, a i ne poznajem vas dobro, ali kad nekom odmah natovare na vrat istražnu komisiju, mora da je posrijedi težak zločin. Međutim, budući da ste, eto, na slobodi - a bar po vašoj mirnoći sudim da niste pobjegli iz zatvora - neće biti da ste počinili takav zločin. - Tako je - odvrati K. - a možda je istražna komisija uvidjela da sam nedužan, ili da ipak nisam toliko kriv koliko su mislili. - Naravno, to je moguće - reče gospođica Bürstner vrlo pažljivo. - Eto, vidite - reče K. - Vi nemate mnogo iskustva sa sudovima. - Ne, nemam - reče gospođica Bürstner - i to sam već višeput požalila, jer bih htjela sve znati, a osobito me strašno zanimaju sudske

stvari. Sud ima nekakvu posebnu privlačnu snagu, je l'te? Ali sigurno ću proširiti svoje znanje o tome jer ću se idući mjesec zaposliti kod jednog odvjetnika. - To je vrlo dobro - reče K. - Tada ćete mi moći malo pomoći u mom procesu. - Mogla bih - reče gospođica Bürstner - zašto ne? Ja se rado služim svojim znanjem. - Pa, i ja to ozbiljno mislim - reče K. - ili bar napola ozbiljno, kao i vi. To je odviše sitan slučaj da bih uzeo advokata, ali bi mi savjetnik dobro došao. - Dobro, ali ako treba da vas savjetujem, morala bih znati o čemu je riječ - reče gospođica Bürstner. - Baš u tom grmu leži zec - reče K. - to ni ja sam ne znam. - Pa, onda ste se našalili sa mnom - reče gospođica Bürstner, prekomjerno razočarana. - Zaista nije bilo potrebno da za to odaberete ovo kasno noćno doba. - I odmaknu se od fotografija, pred kojima su dugo zajedno stajali. - Ali, ne, gospođice, uopće se ne šalim - reče K. - Kako mi ne vjerujete! Rekao sam već sve što znam. Pa i više nego što znam, jer ono uopće nije bila istražna komisija, samo je ja tako zovem zato što ne znam kako bih je drukčije nazvao. Oni nisu ništa istraživali, samo sam uhapšen, a uhapsila me komisija. - Gospođica Bürstner sjela je bila na otoman i ponovo se nasmijala. - Pa, kako je to bilo? - zapita. - Strašno - odgovori K., ali uopće više nije mislio na to nego je bio sav zanesen pogledom na gospođicu Bürstner, koja se bila jednom rukom podnimila - lakat joj je počivao na jastuku - a drugom se polagano gladila po boku. - To je suviše općenito - reče gospođica Bürstner. - Što je suviše općenito? - pripita je K. Tada se sjeti i zapita je: - Hoćete li da vam pokažem kako je to bilo? - Htio se pomaknuti, ali ne i otići. - Već sam umorna - reče gospođica Bürstner. - Kasno ste se vratili - reče K. - Na kraju me još i prekoravate, a imate i pravo jer vas nisam smjela pustiti u svoju sobu. A nije bilo ni potrebno, kao što se vidi. - Bilo je potrebno, sad ćete tek vidjeti - reče K. - Smijem li dovući vaš noćni stolić? - Što vam pada na pamet! - reče gospođica Bürstner. - Naravno da ne smijete! - Onda vam ne mogu pokazati kako je bilo - uzrujano će K., kao da mu je time nanesena neprocjenjiva šteta. - Pa, dobro, ako vam je stolić potreban radi predstavljanja, onda ga slobodno premjestite - reče gospođica Bürstner, a malo zatim dometnu iznemoglim glasom: - Toliko sam umorna da vam dopuštam više nego što bih smjela. - K. postavi stolić nasred sobe i sjede za njega. - Morate točno znati raspored osoba, to je vrlo zanimljivo. Ja sam nadzornik, ondje na kovčegu sjede dva stražara, a pred fotografijama stoje tri mladića. Na prozorskoj kvaki visi, ovo samo uzgred spominjem, jedna bijela bluza. I sad počinje. Eh, zaboravio sam na sebe. Najvažnija

osoba, dakle ja, stojim ovdje pred stolićem. Nadzornik sjedi vrlo udobno, prebacio je nogu preko noge, ruka mu visi tu preko naslona, prava prostačina. I sad, eto, zbilja počinje. Nadzornik viče kao da me hoće probuditi, upravo se dere, pa i ja ću morati povikati da bi vam bilo jasnije, uostalom, samo je moje ime tako izviknuo. - Gospođica Bürstner, koja ga je nasmijana slušala, stavi prst na usta ne bi li spriječila K-a da viče, ali je bilo kasno. K. se bio suviše uživio u svoju ulogu, pa je polako izviknuo: - Jozef K.! - Uostalom, nije viknuo onako glasno kako je bio zaprijetio, ali opet tako da se uzvik, pošto ga je iznenada ispustio, tek postupno razlegao po sobi.

Tada netko pokuca nekoliko puta na vrata susjedne sobe, snažno, kratko i u pravilnim razmacima. Gospođica Bürstner problijedje i uhvati se za srce. K. se još više prepade zato što neko vrijeme nije mogao misliti ni na što drugo doli na jutrošnje događaje i na djevojku kojoj ih je predočavao. Čim se sabrao, priskoči gospođici Bürstner i uhvati je za ruku. - Ne bojte se ništa - šapnu joj - sve ću ja to urediti. Ali, tko bi to mogao biti? Pa, tu je pored nas dnevna soba u kojoj nitko ne spava. - Spava - šapnu gospođica Bürstner K-u na uho. - Od jučer tu spava nećak gospođe Grubach, neki kapetan. Nijedna druga soba nije bila slobodna. I ja sam to smetnula s uma. A što ste toliko vikali! Baš sam nesretna! - Nemate uopće razloga - reče K., a kad ona klonu na jastuk, poljubi je u čelo. - Odlazite, odlazite - reče ona i ponovo se brže-bolje uspravi. - Ama, odlazite, odlazite, kad vam kažem, šta hoćete, on prisluškuje na vratima, sve čuje. Kako me mučite! - Neću otići dok se malo ne smirite - reče K. - Idite u onaj drugi kut, ondje nas neće čuti. - Ona pusti da je odvede onamo. -Smetnuli ste s uma da je ovo za vas, doduše, neugodno, ali nimalo opasno - reče K. - Znate kako mene gospođa Grubach, koja je tu ipak najvažnija, pogotovo kad je taj kapetan njezin nećak, upravo obožava i slijepo vjeruje u sve što joj kažem. A i inače je ovisna o meni jer sam joj pozajmio poveću svotu novaca. Prihvaćam svaki vaš prijedlog, samo ako je imalo svrsishodan, kako bismo objasnili što smo se našli ovdje u vašoj sobi, i jamčim vam da će gospođa Grubach ne samo pred drugima nego stvarno i iskreno povjerovati u to objašnjenje. Mene ne treba ni najmanje da štedite. Ako želite da se razglasi da sam vas napastovao, onda ću tako reći i gospođi Grubach, i ona će mi povjerovati, a da neće izgubiti povjerenje u mene, toliko mi je privržena. - Gospođica Bürstner gledala je preda se u pod, mirno i pomalo klonulo. - Zašto ne bi gospođa Grubach povjerovala da sam vas napastovao? - nadoda K. Gledao

je pred sobom njenu kosu, tu razdijeljenu, čvrsto stegnutu i na krajevima našušurenu crvenkastu kosu. Mislio je da će ga pogledati, ali ona reče ne mijenjajući položaj tijela: -Oprostite, prepala sam se od tog nenadanog kucanja, a ne od posljedica toga što je tu taj kapetan. Nakon vašeg povika bilo je tako tiho, a onda je odjeknulo kucanje, i zato sam se toliko uplašila, a i sjedila sam blizu vrata, pa mi je kucanje odjeknulo tako reći pored uha. Hvala vam na prijedlozima, ali ih ne prihvaćam. Za sve što se događa u mojoj sobi mogu sama snositi odgovornost, i to pred bilo kim. Čudim se što ne vidite koliko su vaši prijedlozi uvredljivi za mene, pored svih poštenih namjera, naravno, koje svakako cijenim. A sad idite, ostavite me samu, sad mi je to još potrebnije nego prije. Ono nekoliko minuta za koje ste me molili pretvorilo se u pola sata, pa i više. - K. je uhvati za ruku, a onda za zapešće: - Ali, ne ljutite se valjda na mene? - pripita je. Ona smaknu njegovu ruku i odgovori: - Ne, ne, ja se nikad ni na koga ne ljutim. - On ponovno posegnu za njenim zapešćem, a ona se pokori i odvede ga tako do vrata. Bio je tvrdo naumio da ode. Ali pred vratima zastade, kao da nije očekivao da će tu naići na vrata, a gospođica Bürstner iskoristi taj trenutak da se oslobodi, otvori vrata, šmugne u predsoblje i odatle zazva tiho K-a. - Ama, hodite, molim vas! Vidite li - i pokaza na vrata kapetanove sobe, ispod kojih je dopirala zraka svjetla - upalio je svjetlo i zabavlja se na naš račun. - Evo me - reče K., istrča, uhvati je i poljubi u usta i izljubi po cijelom licu, kao što žedna životinja navali jezikom na izvorsku vodu na koju je napokon naišla. Napokon je poljubi u samo grlo i tu mu usne ostadoše dugo pripijene. Na nekakav šum iz kapetanove sobe dignu pogled. - A sad idem - reče i htjede nazvati gospođicu Bürstner krsnim imenom, ali ga nije znao. Ona umorno klimnu glavom i pusti da joj poljubi ruku, već napola okrenuta, kao da ne zna što se događa, pa ode pognuta u svoju sobu. Uskoro je zatim K. već ležao u svojoj postelji. Zaspao je vrlo brzo. Prije toga je još časak razmišljao o svom vladanju, bio je zadovoljan sam sa sobom, ali se čudio što nije još zadovoljniji, a zbog kapetana je bio ozbiljno zabrinut za gospođicu Bürstner.

DRUGO POGLAVLJE

PRVO PRESLUŠAVANJE

K-a su telefonski obavijestili da će ga u nedjelju malo preslušavati u vezi s njegovim predmetom. Upozorili su ga da će ta preslušavanja biti redovita, ako ne baš svaki tjedan a ono svakako počesto. S jedne strane, svima je u probitku da se proces što prije okonča, a s druge strane preslušavanja moraju biti u svakom pogledu temeljita, ali ne smiju, zbog napora koji će iziskivati, nikad suviše dugo trajati. Stoga je odlučeno da budu češća, ali kratka. A nedjelja je određena da bude dan preslušavanja zato da bi K. mogao nesmetano obavljati svoj posao. Predmnijevali su da će se on s tim složiti, ali ako želi da to bude u neko drugo doba, izići će mu u susret koliko god budu mogli. Mogli bi ga preslušavati, recimo, i noću, ali u to doba K. zacijelo ne bi bio dovoljno svjež. Zasad će svakako ostati pri nedjelji, ako K. nema ništa protiv. Razumije se samo po sebi da mora bezuvjetno doći, na to ga valjda uopće ne treba upozoravati. Rekli su mu i broj kuće u koju treba doći, bila je to kuća u nekoj zabačenoj ulici u predgrađu, u kojoj K. nije još nikad bio.

Pošto je primio tu obavijest, a da nije ni riječi izustio, K. objesi slušalicu; odmah je odlučio da u nedjelju ode onamo, to je svakako potrebno, proces je u toku i on se mora svemu tome suprotstaviti, ovo prvo preslušavanje mora biti i posljednje. Još je stajao zamišljen pred telefonom kad začu za sobom glas zamjenika ravnatelja, koji je htio telefonirati, ali mu je K. stajao na putu. - Loše vijesti? - pripita ga zamjenik ravnatelja, tek onako, ne zato da što dozna nego da makne K-a od telefona. - Ne, ne - reče K. i skloni se u stranu, ali ne ode dalje. Zamjenik ravnatelja dignu slušalicu i, čekajući vezu, reče mu preko slušalice: - Da vas nešto upitam, gospodine K! Biste li mi učinili zadovoljstvo da u nedjelju ujutro pođete s nama na jedrenje? Bit će poveće društvo, a u njemu će svakako biti i vaših znanaca. Između ostalih i javni tužilac Hasterer. Hoćete li doći? Hajde, dođite! - K. se trudio da sluša što mu govori zamjenik ravnatelja. To mu nije bilo nevažno, jer je ovaj poziv zamjenika ravnatelja s kojim se nikad nije bogzna kako slagao, značio pokušaj pomirbe i pokazivao koliko je porastao K-ov ugled u banci, i koliko drugi po rangu službenik banke drži do njegova prijateljstva, ili bar do njegove neutralnosti. Taj je poziv bio poniženje za

zamjenika ravnatelja, premda ga je uputio onako preko slušalice, očekujući telefonsku vezu. Ali K. ga je morao izvrgnuti još jednom poniženju rekavši mu: - Hvala lijepa! Ali u nedjelju nemam, na žalost, vremena, imam već jednu obavezu. - Šteta - reče zamjenik ravnatelja i započe telefonski razgovor jer je upravo dobio vezu. Nije to bio kratak razgovor, ali je K. ostao, onako rastresen, za sve vrijeme pokraj telefona. Tek kad je zamjenik ravnatelja zazvonio objesivši slušalicu, uplaši se i reče, ne bi li se bar donekle opravdao što je besposleno stajao pokraj telefona: - Maloprije mi je netko telefonski javio da nekamo dođem, ali mi je zaboravio reći u koliko sati. - Pa, upitajte ga još jednom - reče zamjenik ravnatelja. - Nije toliko važno - reče K., iako je time njegova isprika, koja je ionako bila nedostatna, postala još neuvjerljivija. Na odlasku, zamjenik ravnatelja još mu je nešto govorio. K. se trudio da mu odgovara, ali je najviše mislio na to kako će biti najbolje da u nedjelju dođe onamo u devet sati, jer u radne dane svi sudovi počinju raditi u to doba.

U nedjelju je bilo tmurno vrijeme. K. je bio vrlo umoran jer se zbog neke proslave bio zadržao sa svojim stalnim društvom u gostionici do kasno u noć, te umalo što se nije ni probudio na vrijeme. Nije imao vremena da razmišlja ni da sredi različne planove koje je smišljao u toku tjedna, nego se brže-bolje obukao i pohitao bez doručka u naznačeno predgrađe. Začudo je opazio, iako nije imao mnogo vremena da gleda oko sebe, onu trojicu službenika koji su bili povezani s njegovim slučajem, Rabensteinera, Kullicha i Kaminera. Prva su se dvojica provezla u tramvaju koji je presijekao K-u put, a Kaminer je sjedio na terasi neke kavane i, upravo kad je K. prolazio, sagnuo se radoznalo preko ograde. Zacijelo su sva trojica gledala za njim i čudila se zašto im pretpostavljeni tako juri; K. se iz nekog prkosa nije htio voziti, gadila mu se svaka, pa i najmanja tuđa pomoć u svemu ovome, a i nije se htio nikome obratiti tako mu ne bi, pa ma i izdaleka, natuknuo što je posrijedi; napokon, nije imao ni najmanje volje da se pretjeranom točnošću ponizi pred istražnom komisijom. Pa ipak je sad trčao ne bi li bar do devet sati stigao onamo, iako ga nisu bili ni pozvali u određeno vrijeme.

Mislio je da će tu kuću već izdaleka prepoznati po nekakvu znaku, koji nije mogao sebi točno predočiti, ili po nekom posebnom komešanju pred ulazom. Ali, u Juliusovoj ulici, u kojoj je ta kuća imala biti i na početku koje je K. časak zastao, bijahu s obje strane gotovo posve jednake kuće, visoke, sive stambene zgrade nastanjene sirotinjom. Sad, u nedjelju ujutro,

prozori bijahu uglavnom zaposjednuti, ljudi u košuljama pušili su nalakćeni ili držali oprezno i nježno nejaku djecu na prozorima. Na drugim prozorima bijaše visoko naslagana posteljina, nad kojom bi se načas pojavila po koja raščupana ženska glava. Dovikivalo se preko ulice, i upravo je takav jedan povik iznad K-ove glave izazvao buru smijeha. U toj dugoj ulici bijahu pravilno raspoređene, ispod razine ulice, male prodavaonice živežnih namirnica, u koje se ulazilo niza stube. Tu su žene ulazile i izlazile, ili stajale na stubama i čavrljale. Jedan prodavač voća, koji je nudio robu ljudima na prozorima, isto tako nepažljiv kao i K., umalo što ga nije srušio svojim kolicima. Upravo tada zatrešta gramofon koji se islužio u boljim četvrtima.

K. pođe dalje niz ulicu, polako, kao da sad ima vremena napretek ili kao da ga sudac istražitelj promatra s nekog prozora pa zna da je K. stigao. Bilo je netom prošlo devet sati. Ona je kuća bila prilično daleko, nekako neobično izdužena, a napose joj je veža bila visoka i široka, očito radi teretnih vozila kojekakvih skladišta uokolo velikoga dvorišta, koja su sad bila zatvorena, a nosila su natpiše tvrtki, od kojih su neke bile poznate K-u iz bankovnih poslova. Suprotno svom običaju, pozabavi se potanje svim tim vanjskim pojavama i zadrža se malo na ulazu u dvorište. Nedaleko od njega sjedio je na škrinji bos čovjek i čitao novine. Dva dječaka njihala su se na kolicima. Pred crpkom je stajala slabašna mlada djevojka u noćnoj košulji i, dok se voda točila u njenu kantu, motrila K-a. U jednom kutu dvorišta, između dva prozora, zatezali su uže, na kojem je već visilo rublje za sušenje. Dolje je stajao neki čovjek i upravljao tim poslom dovikujući nešto od vremena do vremena.

K. se okrenu stubama da pođe u sobu za preslušavanje, ali opet zastade jer opazi da u dvorištu, pored tih stuba, ima još tri stubišta, a na kraju dvorišta kao da je bio neki mali prolaz koji je vodio u drugo dvorište. Razljuti se što mu nisu pobliže opisali gdje je ta soba, postupaju s njim ipak malo previše nemarno ili ravnodušno, reći će im on to jasno i glasno. Napokon ipak pođe uza stube zabavljajući se u mislima s onim riječima stražara Willema da krivnja privlači sud, iz čega zapravo slijedi da bi put do sobe za preslušavanje morao voditi ovim stubištem koje je K. nasumce izabrao.

Uspinjući se, ometao je u igri dječurliju, koja ga je, dok je prolazio među njima, srdito gledala. »Ako budem ponovno morao doći ovamo«, reče u sebi, »morat ću, ili ponijeti slatkiša da ih predobijem za sebe, ili štap da ih

izdevetam.« Pred samim prvim katom morao je čak pričekati dok se jedna špekula nije otkotrljala do kraja, jer su ga dotle dva derana prepredenih lica kao u odraslih nitkova držala rukama za nogavice; da ih se pokušao otresti, učinio bi im nažao, a bojao se njihove dreke.

Na prvom katu tek krenu u pravu potragu. Kako ipak nije nikog mogao pitati za istražnu komisiju, izmislio je stolara Lanza - to mu je prezime palo na pamet zato što se tako zvao nećak gospođe Grubach - i nakanio da se u svim stanovima raspita ne stanuje li tu stolar Lanz kako bi mogao zaviriti u sve sobe. Pokazalo se, međutim da je ionako mogao svuda zaviriti jer su gotovo sva vrata bila otvorena i djeca su trčkarala amo-tamo. Bijahu to uglavnom sobice s jednim prozorom, u kojima se i kuhalo. Po neke su žene držale u naručju dojenčad, a slobodnom su rukom poslovale oko štednjaka. Najrevnije su trčkale amo-tamo djevojčice odjevene naoko samo u pregače. U svim su sobama postelje bile još nepospremljene, a u njima su ležali bolesnici, ili ljudi koji su još spavali, ili oni koji su obučeni prilegli. Ondje gdje su vrata bila zatvorena K. je kucao i pitao ne stanuje li tu stolar Lanz. Obično bi vrata otvorila neka žena i okrenula se u sobu nekome tko bi se pridigao na postelji. - Gospodin pita stanuje li ovdje neki stolar Lanz. - Stolar Lanz? - pripitao bi onaj s postelje. - Da - odgovorio bi K., iako ovdje nesumnjivo nije bilo istražne komisije pa tu nije više imao nikakva posla. Mnogi su mislili da je K-u vrlo mnogo stalo do toga da pronađe stolara Lanza, te su dugo razmišljali, spominjali nekog stolara koji se, međutim, nije zvao Lanz, ili prezime koje je samo donekle bilo slično Lanzovu, ili su se raspitivali kod susjeda, ili vodili K-a do nekih dalekih vrata gdje su mislili da je možda taj čovjek podstanar, ili gdje stanuje netko tko bi ga mogao bolje uputiti nego oni. Napokon K. gotovo da se nije ni morao sam raspitivati jer su ga vodili po katovima. Požalio je zbog svog plana koji mu se isprva bio učinio vrlo prikladan. Kad je trebalo da pođe na peti kat, odlučio je da odustane od dalje potrage, oprostio se s prijaznim mladim radnikom, koji ga je htio dalje voditi, i pošao je dalje. Ali, tada se opet razljutio što mu se cijeli pothvat izjalovio, pa se vrati i pokuca na prva vrata na petom katu. Prvo što je ugledao u toj sobici bijaše velik zidni sat, na kojem je bilo već deset sati. - Stanuje li ovdje neki stolar Lanz? - zapita. - Izvolite - reče neka mlada žena crnih sjajnih očiju, koja je u čabru prala dječje rublje, i pokaza mu mokrom rukom na otvorena vrata susjedne sobe.

K. pomisli da se našao na nekakvu zboru. Gomila svakojakih ljudi - nitko se nije ni osvrnuo na došljaka - gurala se u sobi srednje veličine, sa dva

prozora, okruženoj ispod sama stropa galerijom, koja je isto tako bila dupkom puna i na kojoj su ljudi mogli samo pognuti stajati, dodirujući glavama i leđima strop. K-u je zrak bio odviše zagušljiv, pa je opet izišao i rekao onoj mladoj ženi koja ga vjerojatno nije dobro razumjela: - Pitao sam vas za stolara, nekog Lanza. - Da - odvrati žena - izvolite samo unutra! - K. je možda i ne bi bio poslušao da mu ona nije prišla, uhvatila za kvaku i rekla: - Kad vi uđete, moram zaključati, nitko više ne smije unutra. - To vam je pametno - reče K. - već je i sad soba prepuna. - Tada ipak opet uđe u sobu.

Između dva čovjeka što su razgovarala pokraj samih vrata - jedan je ispružio obje ruke kao da broji novac, a drugi ga je oštro gledao u oči - netko uhvati K-a za ruku. Bijaše to nekakav onizak, rumen mladac. - Hodite, hodite - reče on. K. pusti da ga vodi. Pokazalo se da u onoj silnoj vrevi ipak ima uzak prolaz koji kao da je razdvajao dvije stranke; u prilog tome govorila je i činjenica što u prvim redovima slijeva i zdesna K. nije vidio gotovo nijedno lice okrenuto sebi, nego samo leđa ljudi koji su se obraćali riječima i kretnjama jedino pripadnicima svoje stranke. Većina je bila odjevena u crno, u starim, dugačkim svečanim kaputima širokih skuta. Samo je ta odjeća smućivala K-a, inače bi mislio da je taj skup politička skupština gradske četvrti.

Na drugom kraju dvorane, kamo su bili odveli K-a, na vrlo niskom i isto tako krcatom podiju, bio je poprijeko postavljen stolić za kojim je, uz sam rub podija, sjedio neki malen, debeo i zadihan čovjek i zabavljao se, smijući se grohotom, s nekim tko je stajao iza njega, nalakćen na naslon stolice, prekriženih nogu. Debeljko je pokatkad mlatarao rukom kao da nekog oponaša. Mladić koji je doveo K-a imao je muke da ga najavi. Već je dvaput, propinjući se na prste, pokušao nešto priopćiti, ali se onaj debeljko nije osvrtao na njega. Tek kad ga je jedan od onih na podiju upozorio na mladića, okrenuo mu se i, sagnuvši se, sasluša njegov tiho izgovoreni izvještaj. Zatim izvadi iz džepa sat i zimu na K-a. - Trebalo je da dođete prije jedan sat i pet minuta - reče mu. K. zausti da mu odgovori, ali nije dospio jer, čim je onaj rekao svoje, razlegnu se u desnoj polovici dvorane opće gunđanje. - Trebalo je da dođete prije jedan sat i pet minuta - ponovi onaj povišenim glasom i zirnu načas dolje na dvoranu. Umah se gunđanje pojača, a onda, kako onaj nije više ništa dodao, tek malo-pomalo zamnije. Sad je u dvorani bilo mnogo tiše nego kad je K. ušao. Samo su oni na galeriji i dalje ponešto dobacivali. Činilo se da su oni, koliko se ondje

gore, u polumraku, isparavanju i prašini moglo razabrati, lošije obučeni od ovih dolje. Po neki su bili ponijeli sa sobom jastuke i turili ih između stropa i glave da se ne naribaju.

K. je bio odlučio da više promatra nego govori, pa je odustao da se pravda zbog tobožnjeg zakašnjenja, samo je rekao: - Ako sam i zakasnio, sad sam ovdje. - Prolomi se pljesak, opet na desnoj strani dvorane. »Ove je ljude lako predobiti za se«, pomisli K„ samo ga je bunila tišina u lijevoj polovici dvorane koja je bila upravo iza njega i iz koje je doprlo samo pojedinačno pljeskanje. Razmišljao je što bi mogao reći da ih sve odjednom predobije za se ili, ako baš ne to, da predobije bar privremeno i one druge.

- Da - reče debeljko - ali ja sad više nisam dužan da vas preslušavam - opet gunđanje, ali ovaj put izazvano zabunom jer debeljko mahnu ljudima rukom i nastavi: - Ipak ću još danas iznimno to učiniti. Međutim, ovakvo se zakašnjenje ne smije više ponoviti. A sad priđite amo! -Netko skoči dolje s podija da napravi mjesta K-u, koji se pope na podij. Stajao je prislonjen uz sam stol, iza njega je bila takve gužva da se morao odupirati kako ne bi odgurao s podija stol suca istražitelja, pa i sama suca.

Ali, sudac istražitelj nije se uopće obazirao na to, nego je sjedio sasvim udobno na svom stolcu i, pošto je završio razgovor s onim što je stajao iza njega, posegnu za nekakvom malom bilježnicom koja je bila jedini predmet na stolu. Bila je nalik na školsku zadaćnicu, stara i posve izobličena od silna listanja. - Dakle - reče sudac istražitelj, prelista bilježnicu i obrati se K-u kao da utvrđuje neku činjenicu - vi ste soboslikar? - Nisam - reče K. - nego prvi prokurist jedne velike banke. - Na taj odgovor razlegnu se dolje, u desnoj stranci, toliko srdačan smijeh da se i sam K. morade nasmijati. Poduprijevši se rukama o koljena, ljudi su se tresli kao da ih je spopao težak kašalj. Nasmijali su se čak i neki na galeriji. Razjareni sudac istražitelj, koji očito nije imao vlasti nad onima dolje, pokuša se iskaliti na onima na galeriji, skoči i zaprijeti im, a inače neupadljive obrve nakostriješiše mu se, onako crne i krupne, iznad očiju.

Međutim, lijeva polovica dvorane bila je svejednako tiha, ljudi su tu stajali u redovima, okrenuti podiju, i slušali što se gore govori isto onako mirno kao i halabuku druge stranke, štoviše, dopuštali su da pojedinci iz njihovih redova podržavaju ovda-onda drugu stranku. Pripadnici lijeve stranke, kojih je, uostalom, bilo manje, možda su zapravo bili isto tako beznačajni kao i pripadnici desne stranke, ali su se zbog svoga mirnog

držanja činili značajniji. I kad je K. progovorio, bio je uvjeren da govori po njihovu ukusu.

- Vaše pitanje, gospodine istražni suče, jesam li soboslikar - niste me, bolje reći, ni pitali nego ste mi to prišili - karakteristično je za cijeli postupak koji se vodi protiv mene. Možda ćete reći da to i nije nikakav postupak, i imat ćete pravo jer se to može nazvati postupkom samo ako ga ja priznam takvim. Ali, trenutno ga, evo, priznajem, pomalo i iz sažaljenja. Čovjek to i ne može drugačije shvatiti nego kao nešto vrijedno sažaljenja, ako uopće želi da se osvrće na to. Ne kažem da je to traljav postupak, ali bih želio da vam ta oznaka pomogne da sami stvorite o svemu pravilno mišljenje.

K. ušutje i pogleda dolje, u dvoranu. To što je rekao bilo je oštro, oštrije nego što je želio, ali je bilo točno. Zaslužio je odobravanje jedne ili druge strane, ali je sve bilo tiho, ljudi su, očito, napeto čekali što će dalje reći, a možda se u toj tišini spremao urnebes koji će svemu učiniti kraj. Ali tada izazva zabunu ona mlada pralja, koja je po svoj prilici završila posao, otvorila vrata na kraju dvorane i, mada je oprezno ušla, privukla na sebe poglede nekolicine ljudi. Samo je istražni sudac umah obradovao K-a, jer su ga kanda pogodile njegove riječi. Do tada ga je bio slušao stojeći jer ga je K-ov govor zatekao baš u trenutku kad je ustao da zaprijeti onima na galeriji. Sad je, za ove stanke, polako sjeo, kao da ne želi da se to primijeti. I, vjerojatno da bi prikrio uznemirenost, uze ponovo preda se onu bilježnicu.

- To vam ništa neće pomoći - proslijedi K. - pa i ta vaša bilježnica, gospodine istražni suče, potvrdit će vam to što sam rekao. - Zadovoljan što na ovom skupu stranih ljudi sluša samo svoje mirne riječi, K. se čak odvaži da sucu istražitelju istrgne iz ruku bilježnicu i da je gadljivo uhvati vršcima prstiju za jedan srednji list i digne uvis tako da se s obje strane objesiše gusto ispisani, umrljani listovi požutjelih rubova. - Eto, ovo su spisi istražnog suca - reče i spusti bilježnicu na stol. - Čitajte samo mirno dalje, gospodine suče, zbilja se ne bojim te vaše knjige dugovanja, iako mi je nedostupna jer je ne mogu dotaknuti nego sa dva prsta i nikad je ne bih uzeo u ruke. - Kad je bilježnica pala na stol, sudac istražitelj posegnu odmah za njom, pokuša je malo srediti i uze je ponovo čitati, što je sve moglo biti samo znak silne posramljenosti, ili se bar tako moglo shvatiti.

Lica ljudi u prvim redovima bila su tako uporno okrenuta K-u da se načas zagleda u njih. Bijahu to mahom stariji ljudi, po neki od njih bijele brade. Nisu li možda oni najvažniji, ne mogu li oni utjecati na cijeli skup, koji ni posramljenost suca istražitelja nije prenula iz obamrlosti što ga je bila obuzela nakon K-ova govora.

- Ovo što se meni dogodilo - nastavi K. ponešto tiše, proučavajući neprestano lica u prvom redu, što je njegovim riječima pridavalo nekakvu primjesu nemira - ovo što se meni dogodilo samo je pojedinačan slučaj i kao takav nije osobito važan, jer ga ja ne uzimam suviše k srcu, ali označava postupak kakav se protiv mnogih vodi. I za njih se ja ovdje zalažem, a ne za sebe.

I nehotice je povisio glas. Negdje je netko zapljeskao podignutim rukama i uzvikao: - Bravo! Tako je! Bravo! Još jednom bravo! - Po neki od onih u prvom redu uzeše se češkati po bradi, ali se nijedan ne osvrnu na uzvik. Ni K. mu nije pripisivao nikakvu važnost, ali se opet ohrabri; nije više uopće smatrao za potrebno da mu svi plješću, dovoljno je da cijeli skup počne razmišljati o tome i da bar tu i tamo uvjeravanjem predobije nekog za sebe.

- Meni nije do govorničkog uspjeha - nadoveza K. na to razmišljanje - a vjerojatno ga ne bih mogao ni postići. Gospodin istražni sudac zacijelo je mnogo bolji govornik od mene, to spada u njegovo zvanje. Meni je samo do toga da se javno raspravi o jednom javnom zlu. Počujte me, dakle, ja sam prije desetak dana uhapšen, sama mi je ta činjenica smiješna, ali to sad ne spada ovamo. Zatekli su me ujutro u krevetu, možda su - to nije isključeno, s obzirom na ono što je rekao sudac istražitelj - dobili nalog da uhapse nekog soboslikara koji je isto tako nedužan kao i ja, ali su izabrali mene. Dva neotesana stražara zauzela su susjednu sobu. Nisu mogli poduzeti bolje mjere opreza ni da sam ne znam kako opasan razbojnik. Ti su stražari, osim toga, bili neke pokvarene bitange, svašta su mi napričali, htjeli su od mene izvući mito, izmamiti na prijevaru rublje i odjeću, tražili su novaca da mi tobože donesu doručak, a moj su doručak prije toga bestidno na moje oči pojeli. Ali, ni to im nije bilo dosta. Odveli su me u treću sobu pred nadzornika. To je soba jedne dame koju neobično cijenim, i morao sam gledati kako se ta soba zbog mene, iako ne mojom krivnjom, u neku ruku oskvrnjuje nazočnošću tih stražara i nadzornika. Nije mi bilo lako da ostanem miran. Ipak sam uspio, i potpuno sam mimo upitao nadzornika - da je sad ovdje, morao bi potvrditi moje riječi - zašto sam uhapšen. I što mi je odgovorio taj nadzornik, koga još i sad kao da vidim pred sobom kako

sjedi na stocu spomenute dame kao oličenje najtuplje bahatosti? Nije mi, gospodo moja, zapravo ništa odgovorio, možda zaista i nije znao ništa, samo me uhapsio i bio je s time zadovoljan. Štoviše, učinio je još nešto, doveo je u sobu te dame tri niža službenika moje banke, a oni su dirali i isprevrtali fotografije koje su vlasništvo te dame. Prisutnost je tih namještenika, naravno, imala još jedan drugi cilj, trebalo je da oni, isto kao i moja gazdarica i njena služavka, rastrube da sam uhapšen, da naškode mom ugledu u javnosti i, napose, da uzdrmaju moj položaj u banci. Međutim, ništa im od svega toga, ama baš ništa, nije uspjelo, čak je i moja gazdarica, inače sasvim priprosta žena - spomenut ću ovdje njeno časno prezime, zove se gospođa Grubach - čak je i gospođa Grubach bila toliko razumna te je uvidjela kako takvo hapšenje nije ništa drugo, doli napad kakve izvode raspušteni mangupi na ulici. Ponavljam da mi je sve to pričinilo samo neugodnosti i trenutno me ozlojedilo, ali zar nije moglo izazvati i teže posljedice?

K. načas ušutje, a kad pogleda zanijemjelog suca istražitelja, učini mu se da je ovaj namignuo nekome u svjetini. K. se osmjehnu i reče: - Evo, gospodin sudac istražitelj upravo je nekome od vas potajno namignuo. Među vama ima, dakle, ljudi kojima se odavde odozgo dirigira. Ne znam treba li taj mig da sad izazove zviždanje ili odobravanje, a time što sam vam to odao odrekao sam se potpuno svjesno želje da doznam što znači taj mig. To mi je potpuno svejedno, pa javno ovlašćujem gospodina suca istražitelja da zapovijeda svojim plaćenicima tu dolje jasno i glasno, a ne potajnim migovima, da im, recimo, kaže »Zviždite!« a drugi put: »Plješčite!«

Od zbunjenosti, ili nestrpljenja, sudac istražitelj promeškolji se na stolici. Onaj iza njega, s kojim je već prije bio razgovarao, sagnu se opet nada nj, bilo da ga naprosto osokoli, bilo da mu štogod savjetuje. Dolje su se ljudi razgovarali potiho, ali živo. Dvije stranke, koje se prije nisu nikako slagale, izmiješaše se, neki pojedinci upirahu prstom u K-a, a drugi u suca istražitelja. Maglica od isparavanja bila je nesnosna, i nisu se čak mogli dobro raspoznati ljudi koji su stajali podalje. Najviše je to smetalo onima na galeriji, pa su se morali, pogledajući, doduše, bojažljivo iskosa suca istražitelja, potiho raspitivati kod sudionika zbora što se zbiva. Ovi su im pak, stavivši dlan ispred usta, isto tako tiho odgovarali.

- Uskoro ću završiti - reče K. i, kako nije bilo zvonceta, udari šakom o stol; prestrašivši se, sudac istražitelj i njegov savjetnik naglo razmaknuše glave. - Mene se sve to ne tiče pa zato mirno prosuđujem, a ako je vama što

stalo do ovog nazovisuda, može vam biti od velike koristi da me saslušate. Molim vas da svoju raspravu o ovome što ću vam iznijeti odgodite za kasnije, jer ja nemam vremena i uskoro ću otići.

Učas je nastala tišina, toliko je već K. zagospodario pozornošću skupa. Nije se više galamilo kao na početku, nisu mu više ni pljeskali, ali se činilo da ih je već predobio za se, ili samo što ih nije predobio.

- Nema sumnje - reče K. vrlo tiho, obradovan što ga cijeli skup napeto sluša, a u toj tišini nastade žamor koji ga je uzbuđivao više nego najoduševljeniji pljesak - nema sumnje da se iza svih postupaka ovoga suda, u mom slučaju, dakle iza hapšenja i današnjeg preslušavanja, krije neka velika organizacija. Organizacija u kojoj ne rade samo podmitljivi stražari, priglupi nadzornici i suci istražitelji koji su u najboljem slučaju pristojni, nego svakako i suci visokog i najvišeg ranga s nebrojenom, neminovnom svitom poslužitelja, pisara, žandara i drugog pomoćnog osoblja, pa možda čak i krvnika, ne zazirem, eto, ni od te riječi. A kakav je smisao te velike organizacije, gospodo moja? On se sastoji u tome da se hapse nedužni ljudi i da se protiv njih vodi besmislen i najčešće, kao u mom slučaju, jalov postupak. A kako da se, kad je sve skupa tako besmisleno, izbjegne najgora korupcija među tim službenicima? To je nemoguće, tome ne bi mogao odoljeti čak ni najviši sudac. I zato stražari pokušavaju ukrasti odjeću s uhapšenika, zato nadzornici provaljuju u tuđe stanove, zato se nedužni ljudi, umjesto da se preslušavaju, obeščašćuju pred cijelim skupovima. Stražari su mi pričali samo o spremištima u kojima se pohranjuje imutak uhapšenika, a ja bih htio jednom vidjeti ta spremišta u kojima trune mukotrpno stečena imovina uhapšenih, ako je nisu već pokrali lopovi koji rade u njima.

K-a prekide u riječi vrisak s kraja dvorane, pa nadnese ruku nad oči da vidi što se događa, jer je od mutnog danjeg svjetla para u dvorani pobijeljela i zastirala pogled. Bila je to ona pralja o kojoj je K., čim je ušla, pomislio da će samo smetati. Nije bilo jasno je li sad kriva ili nije. K. je samo vidio da ju je jedan čovjek bio odvukao u kut do vrata i tu je privio uza se. Ali nije ona vrištala, nego taj čovjek, razjapio je bio usta i gledao u strop. Oko njih se okupili ljudi, a obližnji posjetitelji na galeriji kao da su bili oduševljeni što je tako narušena ozbiljnost koju je K. bio unio u skup. K. je u prvi mah htio odmah potrčati onamo, a mislio je da će i ostali željeti da se ondje uspostavi red i da se bar istjera ono dvoje iz dvorane, ali su prvi redovi pred njim ostali čvrsto zbijeni, nitko se nije pomaknuo niti ga pustio

da prođe. Štoviše, prepriječili su mu put, starci su ispružili ruke, a netko ga je - nije imao vremena da se okrene - ščepao odostraga za ovratnik. K. nije više ni mislio na ono dvoje, učinilo mu se da su mu ograničili slobodu, da ga uistinu namjeravaju uhapsiti, pa navrat-nanos skoči s podija. I tako se našao oči u oči sa svjetinom. Je li dobro procijenio te ljude? Nije li se previše pouzdao u djelovanje svojih riječi? Nisu li se samo pretvarali dok je govorio, a sad im je, kad je izvukao zaključke, dozlogrdilo to pretvaranje? Kakva lica oko njega! Sitne crne oči zvjerale su kojekuda, obrazi im se otromboljili kao u pijandura, brade im dugačke, krute i rijetke, i kad bi ih dohvatio, kao da su mu izrasle pandže, a ne kao da je dohvatio koga za bradu. A ispod tih brada - to je bilo za K-a pravo otkriće - svjetlucale su na ovratnicima kaputa značke različite veličine i boje. Koliko je mogao vidjeti, svi su imali takve značke. Svi su pripadali istom taboru, te tobožnje stranke slijeva i zdesna, a kad se naglo okrenuo, opazio je isto takve značke na ovratniku suca istražitelja, koji je spustio ruke u krilo i mimo sve gledao. - A, tako - uzviknu K. i dignu ruke uvis, jer je ta iznenadna spoznaja tražila oduška - svi ste vi, kako vidim, službenici, vi ste, dakle, ta korumpirana banda protiv koje sam govorio, tu ste se sjatili da slušate i njuškate, podijelili se tobože na stranke, pa je jedna pljeskala da me iskuša, htjeli ste naučiti kako se zavode nedužni ljudi! E, pa nadam se da ste došli na svoj račun, bilo da ste se zabavili time što je netko očekivao od vas da branite pravdu, bilo pak ... pusti me ili ću te udariti - viknu K. jednom drhtavom starcu koji mu se bio suviše primaknuo - ili ste pak zaista nešto naučili. A sad vam želim mnogo sreće u vašem poslu. - Uze brzo svoj šešir, koji je ležao na rubu stola, i u općem muku, svakako muku punom golema iznenađenja, poče se probijati prema izlazu. Ali, čini se da je sudac istražitelj bio još brži od K-a jer ga je već dočekao na vratima. -Samo časak - reče on. K. zastade, ali ne pogleda u suca istražitelja, nego u vrata koja je već uhvatio za kvaku. - Htio sam vas samo upozoriti - reče sudac istražitelj - da ste danas - možda vam to još nije jasno - oduzeli sami sebi prednost koju preslušavanje svakako ima za svakog uhapšenika. - K. se nasmija okrenut vratima. - Lupeži - uzviknu - neka vam budu sva vaša preslušavanja - otvori vrata i pohita niza stube. Za njim se nada graja skupa koji je ponovo živnuo i počeo raspravljati o proteklim događajima, zacijelo kao studentarija.

TREĆE POGLAVLJE

U PUSTOJ DVORANI - STUDENT - UREDI

Idućeg tjedna K. je čekao od dana do dana da ga ponovo pozovu, nije mogao vjerovati da su doslovno shvatili njegove riječi da odbija preslušavanje, pa kad ni do subote uvečer nije dobio poziv, zaključio je da je prešutno pozvan da dođe u isto vrijeme u istu kuću. Stoga se u nedjelju uputio onamo i ovaj put pošao pravo uza stube i kroz hodnike; neki ljudi koji su ga upamtili, pozdravljali su ga na svojim vratima, ali više nije morao nikoga ništa pitati i uskoro je došao do pravih vrata. Čim je pokucao, vrata su se otvorila te je odmah htio prijeći u susjednu sobu, a da se nije ni osvrnuo na onu ženu koja je ostala kod vrata. - Danas nema sjednice - reče žena. - Zašto je ne bi bilo? - pripita je ne vjerujući joj. Ali ga žena uvjeri u svoje riječi otvorivši vrata susjedne sobe. Bila je zaista prazna i, onako opustjela, još bjednija nego prošle nedjelje. Na stolu, koji je isto onako stajao na podiju, ležalo je nekoliko knjiga. - Smijem li pogledati knjige? - priupita je K., ne zato što bi ga osobito zanimale, nego samo zato što mu je bilo krivo što je posve uzalud došao. - Ne smijete - reče žena i ponovo zatvori vrata - to je zabranjeno. To su knjige suca istražitelja. - A, tako - reče K. i kimnu glavom. - To su vjerojatno zakonici, a ovo je sudstvo takvo da ljudi koji se osuđuju nisu samo nedužni nego nemaju ni uvida u zakone. - Bit će da je tako - reče žena koja ga nije pravo razumjela. - E, pa onda idem - reče K. - Da javim što sucu istražitelju? - upita ga žena. - A poznajete ga? - pripita K. -Naravno - odgovori žena - pa moj je muž sudski poslužitelj. - Tek sada K. zapazi da je soba u kojoj je prošli put bio samo čabar za pranje rublja sad potpuno namještena. Žena primijeti kako se on čudi, pa mu reče: - Da, mi ovdje besplatno stanujemo, ali na dane kad se održavaju sjednice moramo isprazniti sobu. Namještenje moga muža ima i neke nedostatke. - Ne čudim se toliko vašoj sobi - reče K. i pogleda je srdito - koliko tome što ste udati. - Mislite li možda na ono što se dogodilo na prošloj raspravi, kad sam vas omela u govoru? - upita ga žena. - Naravno - reče K. - sad je to već prošlo i gotovo zaboravljeno, ali sam se onda upravo razbjesnio. A sad mi sami kažete da ste udati. - Nisam vam ništa naudila time što sam vas prekinula u govoru. Poslije su još vrlo nepovoljno govorili o vama. - Može biti - odvrati K. - ali vas to ne opravdava. - Opravdava me

pred svima koji me poznaju - reče žena. - Onaj koji me onda zagrlio odavno mi već ne da mira. Možda nisam inače privlačna, ali njemu jesam. Tome nema lijeka, čak se i moj muž već pomirio s tim; ako hoće da zadrži svoje namještenje, mora to trpjeti, jer je onaj čovjek student i danas-sutra će po svoj prilici daleko dotjerati. Neprestano mi je za petama, otišao je baš malo prije nego što ste vi došli. - To se slaže sa svim ostalim - reče K. - i ne iznenađuje me. - A vi biste valjda htjeli ovdje štošta popraviti? - zapita ga žena polako i ispitljivo, kao da govori nešto što je opasno i za nju i za K-a. - Zaključila sam to već iz vašeg govora koji se meni osobno vrlo svidio. Čula sam, doduše, samo jedan dio, nisam bila na početku, a pri kraju sam ležala sa studentom na podu. Ovdje je zbilja odvratno - doda nakon kraće stanke i uhvati K-a za ruku. - Mislite da ćete uspjeti štogod popraviti? - K. se osmjehnu vrteći pomalo šaku u njenim mekim rukama, te reče: - Da vam pravo kažem, nije moje da ovdje bilo što popravljam, da se poslužim vašim izrazom, a kad biste vi to, na primjer, rekli sucu istražitelju, ismijao bi vas ili kaznio. Zapravo se ne bih sigurno od svoje volje uopće miješao u sve ovo, a potreba da popravljam ovo sudstvo ne bi mi nipošto remetila san. Ali zbog toga što sam navodno uhapšen - ja sam, naime, uhapšen - bio sam prisiljen da se u ovo upletem, i to sebe radi. Međutim, ako vam uzgred mogu biti od kakve koristi, učinit ću, naravno, vrlo rado što god mogu. Ne možda samo iz ljubavi prema bližnjemu nego i zato što vi meni možete također pomoći. - Kako bih vam ja mogla pomoći? - zapita žena. - Tako da mi, na primjer, pokažete one knjige na stolu. - Ama, svakako - uzviknu žena i povuče ga brže-bolje za sobom. Bijahu to stare, otrcane knjige, na jednoj su korice bile gotovo slomljene po sredini i dijelovi su joj bili spojeni samo koncima. - Kako je ovdje sve prljavo - reče K. vrteći glavom, a prije nego što je dohvatio knjige, žena obrisa ovlaš pregačom prašinu s njih. K. otvori prvu knjigu odozgo i ugleda nepristojan crtež. Muškarac i žena sjedili su goli na kanapeu, crtačeva je bestidna namjera bila jasna, ali je bio toliko nevješt da se vidjelo samo kako muškarac i žena, ističući se suviše svojim tijelima na crtežu, uspravno sjede okrenuti tek usiljeno, zbog loše perspektive, jedno drugome. K. nije dalje listao nego je još samo pogledao naslovnu stranu druge knjige, romana koji je nosio naslov: »Muke što ih je podnijela Greta od svoga muža Hansa«. -To su, dakle, zakoni koji se ovdje proučavaju - reče K. - I ovakvi ljudi da meni sude! - Ja ću vam pomoći - reče žena. - Hoćete li? - A zar biste mi mogli pomoći, a da se sami ne izvrgnete opasnosti? Pa, maloprije ste rekli da vam muž uvelike ovisi o

svojima pretpostavljenima. - Ipak vam želim pomoći - reče žena. - Dođite amo, moramo se dogovoriti. Nemojte mi više govoriti o opasnosti kojoj se izvrgavam, ja se bojim opasnosti samo onda kad hoću. Hodite amo! - Pokaza mu na podij i zamoli ga da sjedne s njom na stepenicu. - Imate lijepe tamne oči - reče, pošto su sjeli, i dignu pogled na K-a. - Kažu mi da i ja imam lijepe oči, ali su vaše mnogo ljepše. Uostalom, zapeli ste mi za oko još onda kad ste prvi put došli ovamo. Radi vas sam poslije i došla ovamo, u dvoranu, što inače gotovo nikad ne činim i što mi je u neku ruku i zabranjeno. - »Eto što je posrijedi«, pomisli K. »nudi mi se, pokvarena je kao i svi ostali ovdje, dodijali su joj sudski službenici, što je i razumljivo, pa dočekuje svakog namjernika komplimentom da ima lijepe oči.« I K. šutke ustade, baš kao da je naglas izrekao što misli i time protumačio toj ženi svoje držanje. - Ne vjerujem da mi možete pomoći - reče. - Meni bi uistinu mogao pomoći samo netko tko ima veze s visokim službenicima. A vi zacijelo poznajete samo one niže, koji se ovuda neprestano motaju. Njih zacijelo vrlo dobro poznajete i mogli biste kod njih i ponešto postići, o tome ne sumnjam, ali i ono što bi se najviše moglo kod njih postići bilo bi posve beznačajno za konačni ishod moga procesa Vi biste pak time samo izgubili nekoliko prijatelja, a to ne želim. Držite se prema tim ljudima isto tako kao i dosad, čini mi se, naime, da bez njih ne možete. Pomalo mi je žao što vam to moram reći jer, da vam se bar donekle odužim za vaš kompliment, vi se meni također vrlo sviđate, pogotovo kad me tako tužno gledate kao sad, za što, uostalom, nemate baš nikakva razloga. Vi pripadate društvu protiv kojeg se ja moram boriti, ali se u njemu sasvim ugodno osjećate, čak i volite toga studenta, a ako ga ne volite, ipak vam je draži nego vaš muž. To nije teško razabrati iz vaših riječi. - Ne! - viknu ona sjedeći i dalje, pa uhvati K-a za ruku, koju nije dovoljno brzo povukao. - Ne smijete sad otići, ne smijete ponijeti o meni pogrešno mišljenje! Zar biste zbilja sad mogli otići? Zar sam zbilja toliko nevrijedna da nećete da mi učinite tu uslugu da još malo ostanete? - Niste me dobro shvatili - reče K. i sjede. - Ako vam je zaista stalo do toga da ostanem, ostat ću vrlo rado, ionako imam vremena, došao sam jer sam očekivao da će se danas održati rasprava. Onim što sam maloprije rekao htio sam vas samo zamoliti da u mom procesu ne poduzimate ništa u moju korist. Ali ni zbog toga ne treba da se žalostite, jer morate znati da je meni potpuno svejedno kako će se završiti taj proces i da ću se na osudu samo nasmijati. To jest, ako se taj proces ikad završi, u što duboko sumnjam. Štoviše, vjerujem da je postupak zbog lijenosti ili

zaboravljivosti, a možda čak i zbog straha službenika, već i obustavljen, ili će biti obustavljen u najskorije vrijeme. Moguće je, dakako, i to da će oni proces tobože nastaviti nadajući se da će od mene izvući nekakvo veće mito, ali se grdno varaju, to već sad mogu reći, jer ja nikog ne podmićujem. Ipak biste mi mogli učiniti uslugu kad biste rekli sucu istražitelju, ili bilo kome drugome tko rado širi važne vijesti, da me neće nikad i nikakvim smicalicama, kojih ta gospoda zacijelo imaju pun koš, natjerati na podmićivanje. Možete im slobodno reći da im se to neće nikako isplatiti. Uostalom, možda su to već i sami uvidjeli, a ako nisu, nije mi baš bogzna koliko stalo do toga da to sad već doznaju. Time bi samo toj gospodi bio prišteđen posao, a meni, doduše, stanovite neugodnosti, kojima bih se ipak rado izložio jer znam da bi svaka od njih bila u isti mah udarac za njih. A pobrinut ću se da tako i bude. Poznajete li zaista suca istražitelja? - Naravno - odgovori žena - na njega sam baš i mislila kad sam se ponudila da vam pomognem. Nisam znala da je on samo niži službenik, ali kad vi tako kažete, bit će da je tako. Ipak, mislim da izvještaj koji on podnosi onima gore ima nekog utjecaja. A on piše vrlo mnogo izvještaja. Kažete da su službenici lijeni, ali sigurno nisu svi, pogotovo ovaj sudac istražitelj nije lijen, vrlo mnogo piše. Prošle je nedjelje, na primjer, sjednica potrajala sve do večeri. Tada su svi otišli, ali je sudac istražitelj ostao u dvorani, morala sam mu donijeti svjetiljku, imala sam samo malu kuhinjsku svjetiljku, ali se on zadovoljio i njome i počeo je odmah pisati. Dotle je došao i moj muž, koji je baš te nedjelje imao slobodan dan, pa smo unijeli pokućstvo i opet uredili sobu, a onda su došli i susjedi, pa smo još uz svijeću malo popričali, ukratko, zaboravili smo na suca istražitelja i legli. Odjednom u noći, mora da je već bilo gluho doba noći, probudim se, a uz krevet mi stoji sudac istražitelj i zaklanja rukom svjetiljku da ne padne svjetlo na moga muža, što nije bilo ni potrebno jer moj muž tako spava da ga ni svjetlo ne bi probudilo. Toliko sam se prepala da umalo što nisam vrisnula, ali je sudac istražitelj bio vrlo ljubazan, upozorio me da ne vičem, šapnuo mi da je sve do tada pisao, da mi vraća svjetiljku i da nikad neće zaboraviti kako me je zatekao gdje spavam. Ovim sam vam samo htjela reći da sudac istražitelj zbilja piše mnogo izvještaja, osobito o vama, jer je vaše preslušavanje bilo svakako jedan od glavnih predmeta na nedjeljnoj raspravi. A toliko dugi izvještaji ne mogu ipak biti sasvim beznačajni. Osim toga, iz toga možete ipak vidjeti da mi se sudac istražitelj udvara i da upravo sad, u prvo vrijeme, čini mi se da sam mu tek sad zapela za oko,

mogu na njega mnogo utjecati. A imam i drugih dokaza da mu je i te kako stalo do mene. Jučer mi je po studentu, u kojeg ima veliko povjerenje i koji je njegov suradnik, poslao na dar svilene čarape, tobože zato što spremam dvoranu, ali to je samo izlika jer sam ja taj posao ipak dužna obavljati i moj muž je za to plaćen. A lijepe su čarape, pogledajte - i ispruži noge, zadignu suknju do koljena i pogleda i sama čarape - lijepe su, ali zapravo previše fine, nisu za mene.

Iznenada umuknu, stavi ruku na K-ovu ruku, kao da ga želi umiriti, i prošapta: - Mir, Berthold nas gleda. - K. polako uzgleda. Na vratima dvorane stajaše onizak mladić, noge mu nisu bile baš ravne, a da bi se doimao što dostojanstvenije, nosio je kratku, rijetku, riđu bradu, po kojoj je neprestano čeprkao prstom. K. ga odmjeri radoznalim pogledom jer je to bio prvi student nepoznatih pravnih nauka kojeg je sreo tako reći kao čovjeka i koji će se vjerojatno danas-sutra dovinuti do viših položaja u službi. Student se, međutim, nije naoko ni obazirao na K-a, samo je pozvao ženu prstom, koji je načas izvadio iz brade, i otišao do prozora, a žena se nagnula nad K-a i šapnula mu: - Nemojte se srditi, lijepo vas molim, i nemojte misliti ništa loše o meni, moram sad otići do njega, do tog odvratnog čovjeka, pogledajte samo kako su mu noge grbave. Ali, odmah ću se vratiti, a onda ću poći s vama, ako me hoćete povesti, poći ću kamo god želite, možete činiti sa mnom što god vas volja, bit ću sretna da odem odavde na što dulje vrijeme, a najradije bih svakako zauvijek. - Pogladi još K-a po ruci, skoči na noge i otrča do prozora. I nehotice K. posegnu još za njenom rukom, ali kasno. Ta ga je žena zaista privlačila, a nije nalazio razloga, ma koliko razmišljao, zašto da se odupire toj kušnji. Odbacio je bez po muke trenutnu pomisao da ga lovi za račun suda. Kako bi ga uopće mogla uloviti? Zar nije uvijek toliko slobodan da može, bar što se njega sama tiče, cijeli taj sud smlaviti kao od šale? Zar se ne može ni toliko pouzdati u sebe? A njena ponuda da mu pomogne zvučala je iskreno i možda nije sasvim bezvrijedna. I možda bi se najbolje osvetio sucu istražitelju i njegovoj bagri kad bi im preoteo tu ženu. Onda bi se moglo dogoditi da sudac istražitelj jednom kasno u noći, nakon mukotrpnog truda oko pisanja lažnih izvještaja, zatekne ženin krevet prazan. Prazan zato što ona pripada K-u, što ta žena na prozoru, to bujno, gipko toplo tijelo u tamnoj haljini od grube, teške tkanine, pripada samo K-u i nikom više.

Pošto se tako oslobodio sumnji što se tiče te žene, učini mu se da tihi razgovor kraj prozora predugo traje, pa pokucka najprije o podij, a onda

zalupa šakom. Student pogleda letimice K-a preko ženina ramena, ali se ne smete nego se, štaviše, privi uz nju i obujmi je. Ona nisko obori glavu, kao da ga pozorno sluša, a kad se sagnu, on je cmoknu u vrat, a da nije tako reći ni prestao govoriti. K-u je to potvrdilo ženine riječi da je student tiranizira, pa ustade i uspropada se po sobi. Zirkajući na studenta, razmišljao je kako da ga što prije ukloni, pa mu je dobro došlo kad mu student, očito nestrpljiv zbog K-ova šetkanja koje se već bilo prometnulo u basanje, dobaci: - Ako ste nestrpljivi, možete otići. Već ste i dosad mogli otići, nitko ne bi žalio za vama. Pa čak ste i morali otići, čim sam ja došao, i to navrat-nanos! - Te su riječi možda bile pune bijesa, ali su svakako odavale i bahatost budućeg sudskog službenika koji se obraća mrskom optuženiku. K. mu priđe sasvim blizu i reče smješkajući se: - Nestrpljiv sam, to je istina, ali će mom nestrpljenju biti najbolji lijek da nas ostavite. A ako ste možda došli ovamo da učite - čuo sam, naime, da ste student - onda ću vas rado ostaviti ovdje na miru i otići s ovom gospođom. Morat ćete, uostalom, još mnogo učiti da postanete sudac. Ne poznajem još, doduše, osobito dobro vaše sudstvo, ali pretpostavljam da vam nipošto nisu dovoljne samo grube riječi kojima se svakako znate već drsko služiti. - Nije ga trebalo pustiti da se ovako slobodno šeta - reče student, kao da želi protumačiti ženi K-ove uvredljive riječi. - To je bila pogreška. Rekao sam to već i sucu istražitelju. Trebalo ga je između preslušavanja držati bar u kućnom pritvoru. Katkad ne mogu shvatiti istražnog suca. - Samo mlatite praznu slamu - reče K. i pruži ruku prema ženi. - Hajdemo! - A, tako - reče student - ne, ne, nju nećete dobiti - i, ispoljavajući snagu kakvoj se čovjek ne bi od njega nadao, podignu je jednom rukom i, onako pognut, gledajući je nježno, pojuri s njom prema vratima. Moglo se zapaziti da se pribojava K-a, ali se još drznuo i da ga izaziva milujući i stiskajući ženi slobodnom rukom mišicu. K. je potrčao pored njega, spreman da ga uhvati, a ako zatreba, i ščepa za gušu, ali mu žena reče: - Uzalud vam trud, sudac istražitelj poslao ga je po mene, ne smijem poći s vama, ova me mala grdoba - tu prijeđe rukom studentu preko lica - ova me mala grdoba ne pušta. - A nećete da vas oslobodim! - uzviknu K. i spusti ruku na rame studentu, koji škljocnu zubima pokušavajući ga ugristi. - Neću! - uzviknu žena braneći se objema rukama od K-a. - Ne, ne, samo to ne, što vam pada na pamet! Onda bih tek propala! Ma, pustite ga, molim vas, pustite ga kad vam kažem! On samo izvršava nalog suca istražitelja i nosi me k njemu. - Neka onda ide do vraga, a vi mi više ne izlazite na oči - reče K. bjesneći od razočaranja, pa gurnu studenta u leđa

tako da ovaj zatetura, i odmah zatim, zadovoljan što nije pao, poskoči od veselja sa svojim teretom. K. pođe polako za njima poimajući da je ovo prvi neosporni poraz koji je doživio u borbi protiv tih ljudi. Dakako da se nema zbog čega ljutiti, pretrpio je poraz samo zato što je sam zametnuo kavgu. Da je ostao kod kuće i živio kao obično, bio bi tisuću puta jači od svih tih ljudi i mogao bi svakog od njih maknuti nogom s puta. I pomisli kako bi bilo dozlaboga smiješno kad bi, na primjer, taj bijedni student, taj naduti deran, taj krivonogi bradonja, kleknuo pred Elsinu postelju i sklopljenih ruku molio je za milost. Toliko mu se ta pomisao svidjela da odluči da studenta odvede jednom k Elsi, ako mu se ikad za to ukaže prilika.

Iz radoznalosti pohita još do vrata, htio je vidjeti kamo to student nosi ženu, neće je valjda nositi u naručju po ulici. Pokazalo se da je njegov put znatno kraći. Odmah nasuprot stanu, uske drvene stepenice vodile su vjerojatno na tavan, a bile su zavojite pa im se nije vidio kraj. Uz te stepenice nosio je student ženu, sad već sasvim polako i stenjući jer je bio malaksao od trčanja. Žena mahnu odozgo K-u rukom i pokuša slijeganjem ramenima pokazati da nije kriva što je silom odvode, ali u toj kretnji nije bilo mnogo žaljenja. K. je pogleda tupo, kao da je ne poznaje, nije htio pokazati da je razočaran, a ni da će lako preboljeti razočaranje.

Ono se dvoje već bilo izgubilo, a K. je još stajao na vratima. Po svemu sudeći, ta ga žena nije samo obmanula nego mu je i slagala kad mu je rekla da je student nosi sucu istražitelju. Neće valjda sudac sjediti i čekati na tavanu. Drvene stepenice nisu mu govorile ništa, ma koliko ih gledao. Tada K. spazi pokraj njih nekakvu ceduljicu, priđe joj i pročita ove riječi ispisane dječjim, nevještim rukopisom: »Ulaz u sudske urede«. Ovdje, dakle, na tavanu ove stambene zgrade, nalaze se sudski uredi? Takav smještaj nije ulijevao mnogo povjerenja, a za optuženika je bila utješna pomisao s koliko malo sredstava raspolaže taj sud kad je smjestio svoje urede tamo gdje bacaju starudiju stanari koji su i sami puka sirotinja. Nije, doduše, isključeno da sud ima dovoljno novca, ali da ga službenici razgrabe prije nego što se može upotrijebiti za sudske svrhe. Sudeći po dosadašnjem K-ovu iskustvu, to je bilo čak vrlo vjerojatno, a takva je pokvarenost suda ponižavala optuženika, ali je bila nekako utješnija nego siromaštvo. Sad tek K. shvati da su se pri prvom preslušavanju stidjeli da pozovu optuženika na tavan, pa su ga radije uznemirivali kod kuće. Ali, u kakvu je položaju K. prema sucu koji sjedi na tavanu, a on ima u banci veliku sobu s predsobljem

i može kroz golemi prozor promatrati vrevu na gradskom trgu! Nema, doduše, dodatnih prihoda od mita ni od pronevjera, a ne može ni zapovjediti poslužitelju da mu donesu koju ženu u ured. Ali toga se K. drage volje odriče, bar na ovom svijetu.

K. stajaše još pred onom ceduljicom kad se neki čovjek uspe uza stube, zaviri kroz otvorena vrata u sobu iz koje se vidjela i dvorana za sjednice, i napokon upita K-a nije li tu maloprije vidio neku ženu. - Vi ste sudski poslužitelj, je li? - zapita K. - Jesam - odgovori čovjek - a, tako, vi ste optuženi K., sad sam i ja vas prepoznao, dobro došli! - I pruži ruku K-u, koji to nikako nije očekivao. - Ali, za danas nije zakazana nikakva rasprava - doda sudski poslužitelj jer je K. šutio. - Znam - reče K. promatrajući poslužiteljev civilni kaput na kojemu su, pored nekoliko običnih dugmeta, bila, kao jedina službena oznaka, i dva pozlaćena dugmeta, što kao da bijahu skinuta sa stare časničke kabanice. - Maloprije sam razgovarao s vašom suprugom. Nije više ovdje. Odnio ju je student k istražnom sucu. - Eto, vidite - reče sudski poslužitelj - uvijek mi je tako odnesu. A danas je nedjelja i nisam dužan raditi, ali samo da me maknu odavde, otpreme me s nekakvom sasvim nevažnom porukom. I to me ne pošalju daleko, pa se mogu nadati, ako se požurim, da ću se još na vrijeme vratiti. Pa onda trčim kao bez duše, i u uredu u koji su me poslali doviknem poruku kroz odškrinuta vrata, toliko zadihan da me jedva razumiju, pa jurim opet natrag, ali je student bio još brži od mene, a i kraći put ima da prijeđe, samo treba da se sjuri s tavana niza stepenice. Da nisam toliko ovisan o njima, već bih odavno zgnječio tog studenta o ovaj zid. Ovdje pored ove cedulje. O tome neprestano sanjam. Evo, ovdje, malo više poda, vidim ga zgnječena, ispruženih ruku, raširenih prstiju, krive mu noge svinute u krug, a oko njega zid poprskan krvlju. Ali dosad je to ostao samo san. - A zar nema drugog lijeka? - priupita ga K. smješkajući se. - Ja ne znam ni za kakav drugi lijek - reče sudski poslužitelj. - A sve je gore i gore, dosad ju je nosio samo k sebi, a sad je već nosi i k istražnom sucu, što sam, doduše, već odavno očekivao. - A zar vaša supruga nije tome baš ni najmanje kriva? - zapita K. jedva se svladavajući pri ovom pitanju, toliko je i sam bio ljubomoran. - Kako da nije - reče sudski poslužitelj - dapače, ona je najviše kriva. Pa, ona se za njega prilijepila. A što se njega tiče, on juri za svim udatim ženama. Samo u ovoj kući izbačen je već iz pet stanova u koje se bio uvukao. Moja je žena svakako najljepša u cijeloj kući, a upravo se ja ne smijem braniti. - Ako je tako, onda zbilja nema tome lijeka - reče K. -

Zašto ne bi bilo? - priupita ga sudski poslužitelj. - Student je kukavica i trebalo bi ga jednom, kad dime moju ženu, tako isprebijati da mu to više nikad ne padne na pamet. Ali ja to ne smijem, a nitko neće da mi učini tu uslugu jer se svi boje njegove moći. To bi mogao učiniti samo takav čovjek kao što ste vi. - Ama, zašto ja? - pripita ga K. u čudu. - Pa, vi ste optuženi - reče sudski poslužitelj. - Jesam - potvrdi K. - ali zato bih se još više morao bojati da on može utjecati, ako ne možda na ishod sama procesa, a ono vjerojatno na prethodnu istragu. - Da, svakako - reče sudski poslužitelj, baš kao da je K-ovo mišljenje isto tako točno kao i njegovo. - Ali kod nas se uglavnom ne vode procesi bez ikakvih izgleda za optužene. - Ne slažem se s vama - reče K. - ali me to neće priječiti da prvom prilikom izdevetam studenta. - Bit ću vam vrlo zahvalan - reče sudski poslužitelj, više reda radi jer se činilo da zapravo ne vjeruje da će mu se ispuniti ta najveća želja. K. nastavi: - Možda su to zaslužili i neki drugi vaši službenici, pa možda i svi. - Jesu, jesu - potvrdi sudski poslužitelj kao da se to razumije samo po sebi. Zatim pogleda povjerljivo K-a, kako ga sve do tada, uza svu svoju ljubaznost, nije pogledao, te nadoda: - Čovjek se uvijek buni protiv nečega. - Međutim, čini se da mu je taj razgovor postao pomalo neugodan jer ga okonča rekavši: - A sad se moram prijaviti u ured. Hoćete li sa mnom? - Pa, ja nemam ondje nikakva posla - reče K. - Možete razgledati urede. Nitko se neće uopće obazirati na vas. - A ima li se što vidjeti? - priupita K. neodlučno, iako ga je vukla želja da pođe. - Pa, mislio sam da će vas to zanimati - reče sudski poslužitelj. - Dobro - napokon će K. - idem s vama. - I potrča uza stepenice brže od poslužitelja.

Na ulazu umalo što nije pao jer je iza vrata bila još jedna stepenica. - Ne vode baš mnogo brige o posjetiocima - reče, a poslužitelj odvrati: - Ne vode uopće brigu, pogledajte samo ovu čekaonicu! - Bijaše to dugačak hodnik iz kojega su grubo tesana vrata vodila u pojedine prostorije na tavanu. Premda nije bilo nikakvih prozora, nije bio mrkli mrak jer neke prostorije nisu bile odijeljene od hodnika daščanim pregradama nego drvenim rešetkama koje su dopirale sve do stropa i kroz koje se probijalo nešto malo svjetla, a vidjeli su se i službenici kako pišu za stolovima ili stoje pored samih rešetaka i motre kroz pukotine ljude na hodniku. Na hodniku je bilo vrlo malo ljudi, valjda zato što je bila nedjelja. Doimali su se vrlo skromno. Sjedili su u gotovo pravilnim razmacima na dugačkim drvenim klupama, postavljenim s obje strane hodnika. Svi su bili nemamo obučeni, iako je većina, sudeći po izrazu lica, držanju, odnjegovanim bradama i mnogim

drugim, jedva primjetnim sitnicama, pripadala višim klasama. Budući da nije bilo vješalica, odložili su bili šešire ispod klupa, povodeći se zacijelo u tome jedan za drugim. Kad su oni što su sjedili najbliže vratima opazili K-a i sudskog poslužitelja, poustajaše da ih pozdrave, a oni do njih koji su to vidjeli pomisliše da i oni treba da ih pozdrave, pa su svi ustajali dok su njih dvojica prolazili. Nisu stajali sasvim uspravno, leđa im bijahu pognuta, koljena savijena, stajali su kao prosjaci na ulici. K. pričeka sudskog poslužitelja, koji je bio malko zaostao, pa mu reče: - Mora da su ovi ljudi duboko poniženi. - Poslužitelj potvrdi: - Da, to su optuženi, svi ovi koje ovdje vidite optuženi su. - Ma, nemojte! - reče K. - Pa, to su onda moje kolege! - I obrati se najbližem, visoku, vitku, već gotovo posve sijedu čovjeku: -Što čekate ovdje? - upita ga uljudno. Ali ovo neočekivano pitanje zbunilo je čovjeka, što je bilo još mučnije zato što je to, očito, bio svjetski čovjek koji je jamačno umio vladati samim sobom i nije se baš lako odricao nadmoći koju je stekao nad mnogim ljudima. A ovdje nije znao odgovoriti na tako jednostavno pitanje nego se obazre na druge, kao da su mu oni dužni pomoći i kao da nitko ne može od njega zahtijevati odgovor ako ta pomoć izostane. Tada mu priđe sudski poslužitelj i reče, ne bi li ga smirio i ohrabrio: - Pa, gospodin vas samo pita što čekate ovdje. Odgovorite mu! - Glas sudskog poslužitelja, koji mu je vjerojatno bio poznat, imao je bolji učinak: - Čekam ... - poče i zape. Kad je zaustio, očito je htio posve točno odgovoriti na pitanje, ali sad više nije znao kako da nastavi. Nekolicina drugih koji su čekali približiše se i opkoliše skupinu, ali im poslužitelj reče: - Maknite se, maknite, oslobodite prolaz! - Oni malo uzmaknuše, ali ne do svojih mjesta gdje su bili sjedili. Dotle se onaj upitani sabrao i čak malko osmjehnuo: - Prije mjesec dana ponudio sam neke dokaze u vezi sa svojim predmetom, pa sad čekam rješenje. - Čini mi se da se mnogo trudite oko toga - reče K. - Da - odgovori čovjek - pa, radi se o mom predmetu. - Ne misli svatko kao vi - reče K. - Ja sam, na primjer, također optužen, ali nisam, časti mi, ponudio nikakve dokaze niti sam bilo šta slično poduzeo. Zar mislite da je to potrebno? - Pa, ne znam pravo - reče opet onaj posve nesigurno; očito je mislio da se K. s njim šali, pa bi zacijelo, iz straha da opet ne pogriješi, bio najradije ponovio svoj prijašnji odgovor, ali, opazivši K-ov nestrpljiv pogled, samo reče: - A ja sam, eto, ponudio dokaze. - Valjda mi ne vjerujete da sam i ja optužen? - pripita ga K. - O, zašto ne, molim vas lijepo - reče čovjek i skloni se malo u stranu, ali mu u odgovoru nije bilo vjere nego samo strah. - Ne vjerujete mi, dakle? - pripita

ga opet K. i, nesvjesno izazvan poniznošću toga čovjeka, uhvati ga za mišicu, kao da ga želi prisiliti da mu povjeruje. Nije mu htio nanijeti bol, sasvim ga je lako uhvatio, pa ipak čovjek vrisnu kao da ga nije dodirnuo sa dva prsta, nego užarenim kliještima. Zbog te smiješne dreke čovjek se napokon zamjeri K-u; ako mu ne vjeruje da je optužen, još bolje; možda ga čak smatra i za suca. I na kraju ga zaista čvrsto zgrabi, gurnu na klupu i ode dalje. - Većina je optuženih vrlo osjetljiva - reče sudski poslužitelj. Iza njih su se, oko onog čovjeka koji se već prestao derati, okupili gotovo svi oni koji su čekali, pa su ga, čini se, potanko ispitivali što se dogodilo. U susret K-u dolazio je stražar, koji se mogao prepoznati uglavnom po sablji kojoj su korice, sudeći bar po boji, bile od aluminija. K. se začudi tome i čak opipa sablju. Stražar je došao zbog vike i upitao što se zbilo. Sudski poslužitelj pokuša ga umiriti s nekoliko riječi, ali stražar reče da mora to ipak sam provjeriti, pozdravi po vojnički i ode dalje vrlo hitrim, ali i vrlo sitnim, vjerojatno kostoboljom odmjerenim koracima.

K. nije više mislio na njega ni na društvo u hodniku, pogotovo što je negdje na polovici hodnika opazio da može skrenuti desno kroz nekakav prolaz bez vrata. Upita sudskog poslužitelja treba li da pođe tim putem, poslužitelj klimnu glavom pa K. zaista tu i skrenu. Bilo mu je mrsko što neprestano mora ići korak-dva pred poslužiteljem, jer se bar na ovom mjestu moglo činiti da je uhapšen. Zato je počesto zastajkivao da ga pričeka, ali bi poslužitelj odmah opet zaostao. Napokon,- da bi se oslobodio nelagode, K. reče: - E pa, eto, vidio sam kako je ovdje, a sad bih se vratio. - Niste još sve vidjeli - reče poslužitelj sasvim prostodušno - Pa i ne želim sve vidjeti - reče K. koji je, uostalom, bio zaista već umoran. - Hoću da se vratim, gdje je izlaz? - Pa, zar se više ne snalazite? - začuđeno će poslužitelj. - Idite ovuda do ugla, a onda desno hodnikom pa ravno sve do vrata. - Hodite sa mnom - reče K. - pokažite mi put jer ću inače zalutati, ovdje ima vrlo mnogo putova. - To je jedini put - reče poslužitelj već pomalo prijekorno. - Ne mogu se sad opet vraćati s vama, moram ipak odnijeti poruku, već sam se ionako mnogo zadržao. - Hodite sa mnom! - ponovi K. još oštrije, kao da je napokon ulovio sudskog poslužitelja u laži. - Ma, nemojte tako vikati! - prošapta poslužitelj. - Ovdje su vam posvuda uredi. Ako nećete da se sami vratite, pođite još malo dalje sa mnom, ili pričekajte ovdje dok ne predam poruku, a onda ću vrlo rado poći s vama. - Neću, neću - reče K. - neću da čekam, vodite me odmah odavde! - K. se još nije bio ni obazreo po prostoriji u kojoj se našao, tek kad su se

jedna od mnogih vrata oko njega otvorila, svrnu pogled. Iziđe neka djevojka, koju je vjerojatno privukla K-ova vika, te ga zapita: - Što želite, gospodine? - Podalje iza nje, u polumraku, približavao mu se još neki čovjek. K. pogleda sudskog poslužitelja. On mu je bio rekao da se nitko neće obazirati na njega, a sad ih je ovdje već dvoje, još malo pa će se okupiti svi službenici i pitati ga što tu radi. Jedini razumljivi i prihvatljivi odgovor bio bi da je optužen i da je htio doznati kad će biti iduće preslušavanje, ali baš se tim objašnjenjem nije htio poslužiti, pogotovo što nije bilo ni istinito jer je došao iz radoznalosti, ili, što još manje može reći, iz želje da utvrdi je li nutrina ovog sudstva isto onako odvratna kao i njegova vanjština. I čini se da je imao pravo, nije htio ići dalje, smučilo mu se i od onoga što je dosad vidio, i nije bio ni najmanje raspoložen da iziđe pred nekog višeg službenika, koji se može pojaviti na bilo koja od ovih vrata, htio je otići odavde, sa sudskim poslužiteljem ili sam, ako baš tako mora biti.

Ali, stojeći onako nijem, mora da je privukao pozornost, i zaista su ga ona djevojka i sudski poslužitelj gledali kao da će se svaki čas dogoditi s njim nekakvo čudo, koje nipošto ne žele propustiti. A na vratima je stajao onaj čovjek kojeg je K. bio opazio poizdalje, držao se za nadboj niskoga dovratka i pomalo se njihao na vršcima prstiju, kao nestrpljiv promatrač. Međutim, djevojka je prva pogodila da se K. tako drži zato što mu je malo pozlilo, pa mu je donijela stolac i upitala ga: - Hoćete li sjesti? - K. je odmah sjeo i nalaktio se na naslon ne bi li se bolje podupro. - Malo vam se vrti u glavi, je li? - upita ga djevojka. Na licu joj, upravo pred njim, bijaše izraz kakav imaju po neke žene baš u najljepšim godinama. - Ne brinite se zbog toga - reče ona. - Ovdje to nije ništa neobično, gotovo svak dobije takav napad kad prvi put dođe ovamo. Jeste li prvi put ovdje? Pa da, onda nije nikakvo čudo. Sunce upire ovdje pravo u krovnu konstrukciju, pa je zrak zbog zagrijanog drva zagušljiv i težak. Zato ovo baš nije prikladno mjesto za uredske prostorije, ma koliko inače ima drugih prednosti. Što se zraka tiče, jedva da se može disati u dane kad imamo mnogo stranaka, a tako je gotovo svaki dan. Pa kad još uzmete u obzir da se ovdje često i rublje suši - a to ne možemo stanarima posve zabraniti - onda se više nećete čuditi što vam je malko pozlilo. Ali najposlije se čovjek sasvim lijepo navikne i na taj zrak. Kad dođete po drugi ili treći put, nećete tako reći više ni osjetiti kako je zrak ovdje težak. Nije li vam već bolje? - K. ništa ne odgovori, bilo mu je krivo što je zbog nenadane slabosti izvrgnut ovim

ljudima na milost i nemilost, a otkako je doznao za uzrok svojoj mučnini, nije mu bilo bolje, nego još malo gore. Djevojka to odmah zapazi i, da bi se K. malo osvježio, uze motku s kukom, što bijaše prislonjena uza zid, i otvori njome okance iznad same K-ove glave. Ali je upalo toliko čađe da je djevojka morala odmah ponovo zatvoriti okance i rupčićem obrisati K-u ruke, jer je on bio suviše iznemogao da to sam učini. Najradije bi bio ostao ovdje mimo sjediti dok se ne oporavi da može poći, međutim, prije bi se oporavio kad bi se ovi manje brinuli za njega. Ali, kao za pakost, djevojka još reče: - Ovdje ne možete ostati, zakrčili smo prolaz... - K. je upita pogledom tko uopće ovuda prolazi. - Ako hoćete, odvest ću vas u bolesničku sobu. Pomozite mi, molim vas - ona će onom čovjeku na vratima koji im odmah priđe. Ali K. nije htio poći u bolesničku sobu, upravo to nije htio, da ga dalje vode, što dalje, to gore. - Mogu već i hodati - reče i ustade dršćući, razmažen udobnim sjedenjem. Međutim, jedva se držao na nogama. - Ipak ne mogu - reče vrteći glavom i ponovo sjede uzdišući. Sjeti se sudskog poslužitelja koji bi ga ipak mogao lako izvesti odavde, ali se činilo da se on već odavno izgubio. K. zaviri između djevojke i onoga čovjeka koji stajahu pred njim, ali od poslužitelja nije bilo ni traga ni glasa

- Ja mislim - poče onaj čovjek, koji je, uostalom, bio otmjeno odjeven, a napose se isticao sivim prslukom sa dva dugačka, šiljasto skrojena kraja - da je gospodinu pozlilo od ove atmosfere ovdje, pa će biti najbolje, a i njemu najdraže, da ga ne vodimo u bolesničku sobu, nego da ga odmah izvedemo iz ureda. - Tako je - uzviknu K., koji od silne radosti umalo što nije presijekao čovjeka u riječi - sigurno će mi odmah biti bolje, a nisam baš ni toliko slab, samo da me malo poduhvatite ispod pazuha, neće vam biti suviše teško, a nije ni daleko, odvedite me samo do vrata, pa ću posjediti još malo na stepenicama i odmah ću se oporaviti, inače uopće ne patim od takvih napada, i sam se čudim što mi je. Pa i ja sam činovnik i navikao sam na uredski zrak, ali čini mi se da je ovdje ipak isuviše zagušljivo, kao što i sami kažete. Hoćete li, dakle, biti toliko ljubazni da me malo pridržite, vrti mi se, naime, u glavi, i pozlit će mi ako sam ustanem. - Pa podignu ramena da ga lakše poduhvate.

Ali onaj se čovjek ne odazva na njegovu molbu, nego se samo glasno nasmija držeći ruke mimo u džepovima. - Eto, vidite - reče djevojci - ipak sam dobro pogodio. Gospodinu inače nije zlo, nego samo ovdje. - I djevojka se nasmiješi, ali lupnu vršcima prstiju čovjeka po mišici, kao da je

tobože dopustio sebi neslanu šalu na K-ov račun. - Ama, što vam je - reče čovjek svejednako se smijući - ja zbilja želim izvesti gospodina odavde. - Onda dobro - reče djevojka i obori načas svoju ljupku glavu. - Nemojte se obazirati na to što se on smije - reče djevojka K-u, koji se opet sneveselio i zagledao preda se, baš kao da mu objašnjenje nije ni potrebno - ovaj gospodin ... smijem vas valjda predstaviti? (Gospodin joj odobri pokretom ruke.) Ovaj je gospodin, dakle, informator. On daje strankama sve potrebne informacije, koje se često traže jer narod nije bogzna kako upućen u naše sudstvo. On vam zna odgovoriti na svako pitanje, možete se jednom, kad vam se prohtije, i sami uvjeriti u to. Ali to nije jedina njegova odlika, druga mu je odlika otmjeno odijevanje. Mi, hoću reći službenici, zaključili smo jednom da informatora, koji neprestano ima posla sa strankama i prvi dolazi s njima u dodir, treba otmjeno obući kako bi prvi dojam bio dostojanstven. Mi ostali, kao što možete već po meni vidjeti, obučeni smo, na žalost, vrlo loše i staromodno; a nema ni smisla da trošimo mnogo na odjeću kad smo gotovo neprekidno u uredu, pa čak i spavamo ovdje. Ali, kako rekoh, odlučili smo da informator treba da bude lijepo obučen. Međutim, kako naša uprava, koja je u tome pomalo čudna, nije htjela ništa dati za tu svrhu, skupili smo dobrovoljne priloge - stranke su također nešto priložile - pa smo mu kupili ovo lijepo odijelo, i još neka. I tako sad ima sve preduvjete da pobudi dobar dojam, ali svojim smijehom sve pokvari i zaplaši ljude. - Tako je - podrugljivo će gospodin - ali ja ne razumijem, gospođice, zašto pričate gospodinu o našim intimnim stvarima, ili, bolje reći, zašto mu ih naturate, jer njega one uopće ne zanimaju. Pogledajte ga samo kako tu sjedi, zaokupljen, očito, samo svojim brigama. - K. nije imao čak ni volje da mu proturječi, djevojka je možda imala dobre namjere, možda ga je samo htjela razonoditi ili mu omogućiti da se sabere, ali nije izabrala pravi način. - Morala sam mu objasniti zašto se smijete - reče djevojka. - Vaš je smijeh bio uvredljiv. - Mislim da bi mi on oprostio i gore uvrede kad bih ga samo izveo odavde. - K. je šutio, nije čak ni podigao pogled, pustio je da ovo dvoje raspravljaju o njemu kao o kakvoj stvari, tako mu je čak bilo i najbolje. Ali iznenada osjeti informatorovu ruku na jednoj mišici, a djevojčinu ruku na drugoj. - E, pa, ustajte onda, slabotinjo - reče informator. - Hvala vam lijepa obojema - reče K. radosno iznenađen, polako ustade i sam namjesti njihove ruke tamo gdje mu je oslonac bio najpotrebniji. - Reklo bi se - prošapta djevojka na uho K-u dok su se primicali hodniku - da mi je ne znam koliko stalo do toga da prikažem

informatora u što ljepšem svjetlu, ali, što god vi mislili, reći ću vam ipak istinu. On nije čovjek tvrda srca. Nije dužan izvoditi bolesne stranke iz ureda, a ipak to čini, kao što vidite. Možda nitko od nas nije tvrda srca, možda bismo svi mi rado pomogli, ali budući da smo sudski službenici, može se lako steći dojam da smo tobože tvrda srca i da nikome nećemo da pomognemo. Ja upravo patim zbog toga. - Ne biste li ovdje malo sjeli? - pripita informator, bili su već u hodniku, baš pred onim optuženikom s kojim je K. maloprije razgovarao. K. se gotovo posramio, maloprije je stajao onako uspravno pred njim, a sad ga ovo dvoje pridržavaju, informator mu njiše šešir na ispruženim prstima, a sam je raščupan, kosa mu pada na uznojeno čelo. Ali, onaj optuženik kao da ništa od svega toga nije primjećivao, ponizno je stajao pred informatorom, koji je gledao nekamo preko njega, i samo se trudio da se opravda što je tu. - Znam - reče - da danas još ne mogu dobiti rješenje u vezi s mojim dokazima. Ipak sam, evo, došao, mislio sam da mogu i ovdje čekati, nedjelja je, imam vremena, a nikome ne smetam. - Ne morate se toliko ispričavati - reče informator - vaša je savjesnost pohvalna, iako ovdje bez potrebe zauzimate mjesto, ali, dok mi god ne budete dosađivali, neću vam priječiti da izbliza pratite tok rješavanja vašeg slučaja. Kad čovjek vidi kako neki ljudi sramno zanemaruju svoju dužnost, onda se nauči da ima strpljenja s ljudima kao što ste vi. Sjedite! - Kako samo zna sa strankama - šapnu djevojka. K. klimnu glavom, ali se umah trgnu kad ga informator ponovo zapita: - Nećete li ovdje malo sjesti? - Neću - reče K. - neću da se odmaram. - Rekao je to najodlučnije što je mogao, iako bi mu zapravo i te kako dobro došlo da sjedne. Kao da ga je mučila morska bolest. Kao da je na brodu koji plovi uzburkanim morem, kao da valovi udaraju o drvene zidove, a iz dubine hodnika dopire šum zapjenušene vode, kao da se hodnik ljulja svom širinom, a stranke se na obje strane spuštaju i dižu. Zbog toga mu je bila još neshvatljivija mirnoća djevojke i čovjeka koji ga vode. Bio je u njihovim rukama, a ako ga puste, srušit će se kao klada. Šibali su sve oko sebe svojim sitnim očima, osjećao je kako ravnomjerno koračaju, iako sam nije koračao jer su ga gotovo neprestano vukli. Napokon zapazi da mu nešto govore, ali ih nije razumio, samo je svuda naokolo čuo galamu, koju je neprekidno parao nekakav vazda isti piskavi zvuk kao od sirene. - Glasnije - prošapta pognute glave i posrami se, jer je znao da govore dovoljno glasno, iako ih ne razumije. Tada ga, kao da se zid pred njim rastvorio, zapahnu svjež zrak i on začu kako netko pored njega reče: - Najprije hoće da ode,

a onda mu možeš sto puta reći da je ovdje izlaz, a on ni da se makne. - K. opazi da stoji pred vratima koja mu je otvorila djevojka. Kao da mu se najednom vratila sva snaga, a da bi bar okusio slobodu, odmah siđe na prvu stepenicu i odatle se oprosti sa svojim pratiocima, koji se nagnuše nad njega. - Hvala vam lijepa - ponovi, stisnu im obojema višeput ruku i pusti ih tek kad mu se učini da oni, naviknuti na uredski zrak, teško podnose razmjerno svjež zrak koji je dopirao sa stubišta. Jedva da su mu mogli odgovoriti, a djevojka bi se možda bila srušila da K. nije brže-bolje zatvorio vrata. Zatim je K. stajao još časak na mjestu, izvadio zrcalo iz džepa i zagladio sebi kosu, podigao šešir što mu je ležao na idućoj stepenici - zacijelo mu ga je informator tamo bacio - i potrčao niza stube tako čilo i takvim dugačkim skokovima da se malne uplašio od te nagle promjene. Još ga nikad nije ovako iznenadilo vlastito zdravlje, koje je inače bilo sasvim čvrsto. Da se to možda njegovo tijelo ne buni i ne sprema mu nov proces, pošto je dosadašnji proces podnio bez po muke? Nije potpuno odbacio pomisao da prvom prilikom ode i do liječnika, ali će svakako sva buduća nedjeljna prijepodneva - a tu je sam svoj gospodar - bolje iskoristiti nego ovo prijepodne.

ČETVRTO POGLAVLJE

PRIJATELJICA GOSPOĐICE BÜRSTNER

Idućih dana K. nikako da progovori bar dvije-tri riječi s gospođicom Bürstner. Pokušavao je na kojekakve načine da dođe do nje, ali je ona svaki put uspjela to osujetiti. Dolazio je pravo iz ureda kući, sjedio u svojoj sobi na kanapeu ne paleći svjetla i ne radeći ništa drugo doli motreći predsoblje. Kad bi, recimo, naišla služavka i zatvorila vrata naoko puste sobe, on bi nakon nekog vremena ustao i ponovo ih otvorio. Ujutro je ustajao po cio sat ranije nego inače ne bi li sreo gospođicu Bürstner samu kad odlazi u ured. Ali nijedan od tih pokušaja nije uspio. Tada joj je napisao jedno pismo na ured, a drugo na stan, pokušao je u njima opravdati svoj postupak, ponudio joj kakvu god hoće zadovoljštinu, obećao da nikad neće prijeći granice koje mu ona odredi, i zamolio je jedino da mu omogući da se porazgovara s njom, pogotovo što ni kod gospođe Grubach ne može ništa poduzeti dok se ne posavjetuje s njom, i napokon joj javi da će iduće nedjelje cijeli dan čekati u svojoj sobi na neki njen znak, koji će mu dati nadu da će mu molba biti uslišana, ili bar protumačiti zašto mu ne može ispuniti tu molbu, iako je obećao da će joj se u svemu pokoravati. Pisma se nisu vratila, ali nije bilo ni odgovora. Međutim, u nedjelju se pojavi znak koji bijaše dovoljno jasan. Rano izjutra K. je kroz ključanicu zapazio u predsoblju nekakvo neobično komešanje, koje se ubrzo razjasnilo. Nastavnica francuskoga jezika - inače je bila Njemica i zvala se Montag - slabunjava, blijeda djevojka koja je pomalo hramala, a stanovala je dotada u zasebnoj sobi, selila se u sobu gospođice Bürstner. Sate i sate vukla je nogu po predsoblju. Uvijek bi zaboravila još po neki komad rublja, ili pokrivač, ili knjigu, po koje je morala posebno otići i prenijeti ih u novu sobu.

Kad je gospođa Grubach donijela K-u doručak - otkako se K. onako naljutio na nju, nije više dala da ga poslužuje služavka - K. se nije mogao suzdržati da joj se ne obrati prvi put u tih pet dana. - Zašto je danas u predsoblju tolika buka? - upita je natačući sebi kavu. - Ne bi li to moglo prestati? Zar se baš u nedjelju mora pospremati? - Iako nije pogledao gospođu Grubach, primijetio je kako joj je odlanulo. Čak i ova K-ova stroga pitanja shvatila je kao da joj je oprostio ili bar počeo opraštati. - Ne isprema se, gospodine K. - reče mu - samo se gospođica Montag seli u

sobu gospođice Bürstner pa prenosi svoje stvari. - Tada ušutje čekajući da vidi kako će K. to primiti i hoće li joj dopustiti da dalje govori. Ali joj je K. iskušavao strpljenje miješajući zamišljeno kavu i šuteći. Zatim je pogleda i reče: - Ne sumnjate više na gospođicu Bürstner? - Gospodine K. - uzviknu gospođa Grubach koja je jedva dočekala to pitanje i sklopila ruke pred K-om. - Suviše ste primili k srcu onu moju uzgrednu napomenu. Pa, nije mi bilo ni nakraj pameti da vrijeđam vas ili bilo koga drugog! Poznajete me već toliko dugo, gospodine K., da mi možete vjerovati. Nemate pojma koliko mi je bilo teško ovih dana! Zar ja da ogovaram svoje podstanare! I to ste pomislili vi, gospodine K.! I rekli mi da vama otkažem! Da vam otkažem! - Ovaj posljednji uzvik zagušio se već u suzama, prinijela je pregaču licu i glasno jecala.

- Ma, ne plačite, gospođo Grubach - reče K. i pogleda kroz prozor, mislio je samo na gospođicu Bürstner i na to kako je primila stranu djevojku u svoju sobu. - Ma, ne plačite - ponovi pošto se opet okrenuo gospođi Grubach, koja je svejednako plakala. - Nisam ni ja onda mislio ništa zlo. Naprosto se nismo razumjeli. To se događa i starim prijateljima. - Gospođa Grubach skloni pregaču s očiju da vidi je li se K. zaista pomirio s njom. - Pa da, tako je to - reče K., a budući da kapetan, sudeći po držanju gospođe Grubach, nije ništa odao, odvaži se da još nadoda: - Pa, zar zbilja mislite da bih se ja zbog jedne strane djevojke mogao zavaditi s vama? - Ama, to je baš ono, gospodine K. - reče gospođa Grubach, čija je nesreća bila u tome što bi odmah, čim bi se malo oslobodila, opet štogod izvalila. - Neprestano sam se pitala: zašto se gospodin K. toliko zauzima za gospođicu Bürstner? Zašto se radi nje porječkao sa mnom, iako zna da ne mogu ni oka sklopiti ako mi kaže koju ružnu riječ? A o gospođici sam rekla samo ono što sam vidjela na svoje oči. - K. ne reče na to ništa, jer je već nakon prve riječi trebalo da je istjera iz sobe, a to opet nije htio. Zadovoljio se s time da pije kavu i daje gospođi Grubach do znanja da je suvišna. Čuo je kako gospođica Montag opet prolazi kroz predsoblje vukući nogu za sobom. - Čujete li? - pripita K. i pokaza rukom na vrata. - Čujem - odgovori gospođa Grubach i uzdahnu - htjela sam joj pomoći i dati služavku da joj pomogne, ali je svojeglava, hoće sve sama da prenese. Čudim se gospođici Bürstner. Meni je često neugodno što je gospođica Montag kod mene na stanu, a, eto, gospođica Bürstner prima je čak u svoju sobu. - Što vas briga za to - reče K. drobeći ostatke šećera u šalici. - Jeste li time oštećeni? - Nisam - odgovori gospođa Grubach - to mi je čak samo po

sebi dobro došlo, jer mi je tako ispražnjena soba u koju sad mogu smjestiti svoga nećaka, kapetana. Već sam se bojala da vam nije možda smetao ovih dana dok je spavao u dnevnoj sobi, tu pored vas. On nema baš mnogo obzira. -Što vam pada na pamet! - reče K. i ustade. - Ni govora! Valjda mislite da sam preosjetljiv kad ne mogu podnijeti ovo šetkanje gospođice Montag - evo, opet se vraća. - Gospođa Grubach nije znala što da radi. - Gospodine K., da joj kažem da odgodi prenošenje ostalih stvari? Ako hoćete, odmah ću joj reći. - Ali, treba da se preseli gospođici Bürstner! - reče K. - Da - potvrdi gospođa Grubach, iako joj nije bilo posve jasno što K. misli. - E, pa onda mora valjda prenijeti sve svoje stvari - reče K. Gospođa Grubach samo klimnu glavom. K-a još više razdraži ta njena nijema nemoć, što naoko ne bijaše ništa drugo doli prkos. Ushoda se po sobi između prozora i vrata te tako onemogući gospođi Grubach da ode, što bi ona po svoj prilici bila učinila.

Upravo kad je K. opet stigao do vrata, netko pokuca. Bijaše to služavka koja javi da bi gospođica Montag rado porazgovarala s K-om, pa ga moli da dođe u blagovaonicu, gdje ga čeka. K. zamišljeno sasluša služavku, a onda se okrenu i gotovo podrugljivo pogleda uplašenu gospođu Grubach. Taj pogled kao da je govorio da je K. već odavno predvidio ovaj poziv gospođice Montag i da se to potpuno slaže s mukama kojima su ga ove nedjelje prije podne podvrgnuli podstanari gospođe Grubach. Poruči po služavci da odmah dolazi, pa ode do ormara za odijela da presvuče kaput, a gospođi Grubach, koja je potiho jadikovala zbog onog dosadnog čeljadeta, odgovori samo molbom neka već jednom odnese posuđe što je ostalo od doručka. - Pa, niste gotovo ništa ni taknuli - reče gospođa Grubach. - Ah, nosite samo! - uzviknu K. koji je imao osjećaj kao da su u svemu tome bili prsti gospođice Montag, pa je zato odvratno.

Prolazeći kroz predsoblje, obazre se na zatvorena vrata sobe gospođice Bürstner. Ali nije bio onamo pozvan nego u blagovaonicu, čija vrata otvori a da i ne pokuca.

Bijaše to vrlo dugačka, ali uska soba s jednim prozorom. U njoj je bilo tek toliko mjesta da su u kutovima pored vrata mogla stati samo dva ormara postavljena ukoso, a sav je ostali prostor zauzimao dugačak stol što se protezao gotovo od samih vrata pa sve do velikog prozora, kojemu se zbog toga jedva moglo prići. Stol je bio već prostrt, i to za mnogo osoba jer su u nedjelju gotovo svi podstanari tu ručali.

Kad je K. ušao, gospođica Montag pođe mu u susret od prozora, uz jednu stranu stola. Nijemo se pozdraviše. Tada gospođica Montag, držeći glavu kao i uvijek neobično uspravno, reče: - Ne znam da li me poznajete. - K. zaškilji na nju i odgovori: - Kako da ne. Pa, već prilično dugo stanujete kod gospođe Grubach. - Ali, čini mi se da vi baš ne marite za sustanare - reče gospođica Montag. -Ne marim - reče K. - Zar nećete sjesti? - pripita ga gospođica Montag. Šutke izvukoše dvije stolice s drugog kraja stola i sjedoše jedno sučelice drugome. Ali gospođica Montag odmah ponovo ustade jer je na prozorskoj daski zaboravila svoju torbicu, pa ode po nju; vukla je nogu kroz cijelu sobu. Kad se vrati mašući ovlaš torbicom, reče: - Htjela bih samo, u ime svoje prijateljice, progovoriti s vama dvije-tri riječi. Ona je htjela sama doći, ali se danas nešto ne osjeća dobro. Zamolila vas je da je ispričate i da saslušate mene mjesto nje. A ni ona sama ne bi vam mogla ništa drugo reći do onoga što ću vam ja reći. Štoviše, mislim da vam ja mogu kazati još više od nje jer sam tako reći nepristrana. Ne mislite li i vi tako?

- A što mi to imate kazati? - odvrati K., kome je već dojadilo što je pogled gospođice Montag neprekidno uprt u njegova usta, a time kao da je već prisvojila vlast nad onim što će on tek reći. - Gospođica Bürstner, očito, ne želi da mi odobri razgovor s njom u četiri oka, za koji sam je bio zamolio. - Tako je - reče gospođica Montag - ili, bolje reći, uopće nije tako, pretjerano se oštro izražavate. Općenito se razgovori niti odobravaju niti ne odobravaju. Ali, može se dogoditi da se razgovor smatra nepotrebnim, a ovdje je baš tako. Sad, nakon tih vaših riječi, mogu otvoreno govoriti s vama. Vi ste moju prijateljicu pismeno ili usmeno zamolili za razgovor. Međutim, moja prijateljica zna, tako bar pretpostavljam, na što bi se taj razgovor odnosio, pa je stoga uvjerena, iz razloga koji meni nisu poznati, da taj razgovor, kad bi do njega i došlo, ne bi nikome bio od koristi. Uostalom, tek mi je jučer i sasvim površno pričala o tome, a uzgred mi je rekla da ni vama zacijelo nije mnogo stalo do tog razgovora, jer ste, kako kaže, sasvim slučajno došli na tu pomisao, pa ćete i bez nekog posebnog objašnjavanja uvidjeti, ako ne sad odmah a ono uskoro, da je to sve skupa besmisleno. Ja sam joj kazala da je to možda istina, ali da držim da vam treba, kako bi se sve izvelo načistac, ipak izričito odgovoriti. Ponudila sam joj da ja obavim taj zadatak, a moja je prijateljica nakon stanovitog skanjivanja pristala na to. Međutim, nadam se da je to što sam učinila i vama po volji; jer, i najmanja neizvjesnost, pa i u najbeznačajnijoj stvari, ipak muči čovjeka, a

ako se, kao u ovoj prilici, može lako otkloniti, onda je bolje da to bude što prije. - Hvala vam - reče odmah K., polako ustade, pogleda gospođicu Montag, pa svrnu pogled preko stola a onda kroz prozor - kuća preko puta bila je obasjana suncem - i pođe prema vratima. Gospođica Montag pratila ga je nekoliko koraka, kao da nema potpuno povjerenje u njega. Međutim, pred vratima su morali oboje uzmaknuti, jer su se otvorila i u blagovaonicu je ušao kapetan Lanz. K. ga je prvi put vidio izbliza. Bijaše to visok čovjek četrdesetih godina, preplanula, mesnata lica. Ovlaš se nakloni pozdravivši tako ujedno i K-a, a zatim priđe gospođici Montag i smjerno joj poljubi ruku. Bio je vrlo okretan, a uglađenost mu je napadno odudarala od K-ova vladanja prema gospođici Montag. Pa ipak, činilo se da se ona ne ljuti na K-a, jer ga čak htjede, kako mu se učinilo, predstaviti kapetanu. Međutim, K. nije želio da se upoznaje s njim, jer ne bi bio kadar da bude koliko-toliko ljubazan ni prema kapetanu ni prema gospođici Montag, onaj poljubac u ruku bio je za njega znak da se ovo dvoje urotilo da ga, pod krinkom potpune nedužnosti i nesebičnosti, drže podalje od gospođice Burstner. I ne samo to, nego je K. isto tako dokučio da je gospođica Montag izabrala dobro, ali dvosjeklo sredstvo. Preuveličavala je značenje odnosa između gospođice Bürstner i K-a, nadasve je preuveličavala značenje zamoljenog razgovora, a u isti je mah nastojala sve iskrenuti tako kao da K. tobože sve preuveličava. Ali prevarit će se, K. neće ništa preuveličavati, jer zna da je gospođica Bürstner beznačajna strojopisačica koja mu se neće moći dugo opirati. Tu navlaš nije uzeo u obzir ono što je od gospođe Grubach doznao o gospođici Bürstner. Razmišljao je o svemu tome dok je izlazio iz sobe pošto ih je jedva bio pozdravio. Htio se odmah vratiti u svoju sobu, ali tihi smijeh gospođice Montag, što se razlegao za njim u blagovaonici, navede ga na pomisao da bi mogao obadvojema, i kapetanu i gospođici Montag, prirediti iznenađenje. Osvrnu se i oslušnu neće li se možda tko pojaviti iz okolnih soba, ali posvuda je bilo tiho, samo je čuo razgovor iz blagovaonice, a iz hodnika što je vodio u kuhinju dopirao je glas gospođe Grubach. Prilika je, čini se, bila povoljna, pa K. priđe vratima sobe gospođice Bürstner i tiho pokuca. Kako se nitko ne odazva, pokuca još jedanput, ali i opet ne bijaše odgovara. Spava li? Ili joj zaista nije dobro? Ili se pritajila samo zato što sluti da onaj tko tako tiho kuca ne može biti nitko drugi nego K.? Zaključi da se pritajila, pa pokuca jače i napokon, pošto je kucanje bilo uzaludno, otvori oprezno vrata, osjećajući da čini nešto nepriličnо, pa i beskorisno. U sobi nije bilo nikoga. Inače, soba jedva da je

još bila nalik na onu sobu koju je K. poznavao. Uza zid su bile postavljene dvije postelje jedna za drugom, tri stolice pokraj vrata bile su pretrpane haljinama i rubljem, a jedan je ormar bio otvoren. Gospođica Bürstner vjerojatno je bila otišla dok je gospođica Montag u blagovaonici zadržavala K-a. K. nije bio suviše iznenađen, nije ni očekivao da će tako lako naći gospođicu Bürstner, ovaj je pokušaj učinio više iz prkosa gospođici Montag. Ali mu je zato bilo još neugodnije kad je, zatvarajući za sobom vrata, ugledao gospođicu Montag i kapetana kako razgovaraju na otvorenim vratima blagovaonice. Tu su možda stajali još od trenutka kad je otvorio vrata, iako su se pravili kao da ga uopće ne vide. Tiho su razgovarali i pratili pogledom K-ove pokrete, kao što čovjek u razgovoru rastreseno gleda oko sebe. Međutim, K-a su ti pogledi teško pritiskali, pa je pohitao uza zid u svoju sobu.

PETO POGLAVLJE

BATINAŠ

Kad je jedne od idućih večeri prolazio hodnikom što vodi od njegova ureda do glavnog stubišta - gotovo je posljednji odlazio kući, još su samo u otpremi radila dva poslužitelja na malom krugu svjetla koje je bacala jedna žarulja - K. začu kroz vrata prostorije, za koju je uvijek mislio da je samo neka ropotarnica, iako nije u nju nikad zavirio, kako netko uzdiše. Zastade u čudu i još jednom oslušnu da se uvjeri nije li se prevario - časak bijaše tišina, a onda se opet razlegoše uzdasi. U prvi mah htjede zovnuti kojeg poslužitelja, možda će mu zatrebati svjedok, ali ga onda spopade takva neodoljiva radoznalost da naprosto razdrlji vrata. Bila je to zaista ropotarnica, kao što je i mislio. Iza praga su ležale neupotrebljive, stare tiskanice, i zemljane tintarnice, prevrnute i prazne. Međutim, u samoj prostoriji stajala su tri čovjeka, pognuta pod niskim stropom. Svijetlila im je svijeća s jedne police. - Što tu radite? - zapita K. naglo i uzrujano, ali ne glasno. Čovjek koji je, očito, gospodario ostalom dvojicom i najviše udarao u oči, bio je obučen u nekakvo tamno kožno odijelo koje mu je otkrivalo vrat duboko do prsa i ruke sve do ramena. On ništa ne odgovori, ali ona dvojica povikaše: - Gospodine! Ovaj hoće da nas išiba zato što si se požalio na nas kod suca istražitelja. - A tek tada K. zapazi da su to zaista stražari Franz i Willem, a da onaj treći drži u ruci šibu kojom se sprema da ih išiba. - Pa, ja se nisam nikom žalio - reče K. zureći u njih - samo sam ispričao što se dogodilo u mom stanu. A vi se niste baš besprijekorno ponijeli. - Gospodine - reče Willem dok se Franz, očito, nastojao zakloniti iza njega od onog trećeg - kad biste znali kako smo slabo plaćeni, ne biste tako loše sudili o nama. Ja moram prehranjivati obitelj, a Franz se, eto, htio oženiti, čovjek gleda kako da se obogati, samim radom ne može, ma koliko se trudio. Polakomio sam se na ono vaše fino rublje, dakako da je stražarima zabranjeno tako nešto, nije bilo pravo, ali je običaj da rublje pripadne stražarima, uvijek je tako bilo, vjerujte mi; pa, to je razumljivo, jer šta vrijede još takve stvari čovjeku kojeg je snašla nesreća da ga uhapse? Ali, dabome, ako on to javno iznese, onda slijedi kazna. - Nisam znao to što mi kažete, a nisam ni tražio da budete kažnjeni, meni je bilo stalo samo do principa. - Franz - obrati se Willem drugom stražaru -

jesam li ti rekao da gospodin nije tražio da budemo kažnjeni? Sad si, eto, čuo da nije ni znao da moramo biti kažnjeni. - Pazi da te ne ganu takvim riječima - reče onaj treći K-u - kazna je koliko pravedna, toliko i neminovna. - Ne slušaj ga - reče Willem i zastade u riječi samo da što prije prinese ustima ruku po kojoj ga onaj ošinu šibom - kažnjavaju nas samo zato što si nas ti prijavio. Inače nam se ne bi ništa dogodilo, čak i kad bi se saznalo što smo učinili. Može li se to nazvati pravdom? Nas dvojica, a osobito ja, isticali smo se dugo vremena kao dobri stražari - pa i sam moraš priznati da smo te, s gledišta vlasti, dobro čuvali - bila je sva prilika da ćemo napredovati u službi i sigurno bismo uskoro i sami postali batinaši, kao i ovaj ovdje koji je samo imao sreću što ga nitko nije prijavio, jer su takve prijave zaista vrlo rijetke. A sad je, gospodine, sve propalo, nećemo dalje napredovati nego ćemo morati obavljati još mnogo bjednije poslove od stražarske službe, a povrh svega će nas još sad, eto, grdno i bolno išibati. - Pa, zar šibanje ovom šibom toliko boli? - priupita K. i opipa šibu kojom je batinaš vitlao pred njim. - Ama, morat ćemo se svući dogola - reče Willem. - A, tako - reče K. i zagleda se u batinaša koji je bio opaljen suncem kao mornar, a lice mu bijaše divljačno i svježe. - Ne bi li se ova dvojica nekako mogla poštedjeti batina? - upita ga. - Ne bi - odgovori batinaš i odmahnu glavom smijući se. - Svlačite se! - zapovjedi stražarima, a K-u reče: - Ne smiješ im sve vjerovati, već su malo šenuli od straha što će dobiti batina. Ono što je, na primjer, ovaj ovdje - tu pokaza na Willema - ispričao kako je mogao napredovati u službi upravo je smiješno. Pogledaj ga kako je debeo - prvi udarci šibom naprosto će se izgubiti u salu. A znaš li od čega se toliko udebljao? On ti ima običaj da svim uhapšenima pojede doručak. Nije li i tvoj pojeo? Eto, šta sam ti rekao! A čovjek koji ima takvu trbušinu ne može nikad postati batinaš, to je sasvim isključeno. - Ima i takvih batinaša - ustvrdi Willem koji je upravo otkopčavao remen na hlačama. -Nema - reče batinaš i ošinu ga šibom po vratu da se sav skupio. - Ne slušaj šta govorimo nego se svlači! - Ako ih pustiš, dobro ću te nagraditi - reče K. i, ne pogledavši više batinaša - jer takvi se poslovi najbolje obavljaju oborenih očiju - izvadi iz džepa lisnicu. - Pa da onda i mene prijavite - reče batinaš - pa da i ja izvučem batina. Neću, neću! - Ama, budi pametan - reče K. - da sam htio da ova dvojica budu kažnjena, ne bih ih valjda sad htio iskupiti. Mogao sam jednostavno zalupiti vratima i lijepo otići kući, kao da nisam ništa vidio ni čuo. A, eto, nisam to učinio nego mi je, štoviše, zaista stalo do toga da ih oslobodim; da sam slutio da će biti, ili da samo mogu biti

kažnjeni, ne bih im uopće spominjao imena. Uopće ne smatram njih krivim, nego je kriva organizacija, krivi su visoki službenici. - Tako je! - povikaše stražari, ali u isti mah batinaš ih oplete šibom po već ogoljenim leđima. - Kad bi ovdje pod tvojom šibom bio neki visoki sudac - reče K. zadržavajući rukom šibu, koja se već ponovo počela dizati - ne bih te zaista priječio da ga išibaš, štoviše, još bih ti dao novaca za dobro djelo da se okrijepiš. - Možda je istina to što kažeš - reče batinaš - ali mene ne može nitko podmititi. Moj je posao da batinam i ja batinam. - Stražar Franz, koji je do tada bio prilično suzdržljiv, možda zato što se nadao povoljnu ishodu K-ova zauzimanja za njih, priđe sad vratima, još samo u hlačama, uhvati K-a za mišicu, kleknu i prošapta: - Ako ne možeš ishoditi da nas obojicu poštedi, pokušaj bar mene osloboditi! Willem je stariji od mene, nije toliko osjetljiv, a već je jednom, prije dvije-tri godine, i izdržao nešto blažu kaznu, međutim, ja nisam još obeščašćen i samo me je Willem natjerao da onako postupim, on mi je učitelj i u dobru i u zlu. Dolje, ispred banke, čeka moja sirota zaručnica kako će se ovo svršiti, najradije bih propao u zemlju od stida. - Obrisa K-ovim kaputom lice što mu bijaše obliveno suzama. - Ja više ništa ne čekam - reče batinaš, zgrabi šibu objema rukama i raspali po Franzu. Willem se dotle šćućuri u kutu i krišom gledaše ne usuđujući se ni maknuti. Tada se prolomi Franzov vrisak, neprekidan i jednolik, kao da nije od čovjeka nego od instrumenta koji netko muči, cijeli je hodnik odjekivao od njega, morala ga je čuti cijela kuća. - Ne deri se - uzviknu K., nije se mogao suzdržati, a dok je napeto gledao onamo odakle su morali doći poslužitelji, gurnu Franza, ne baš snažno, ali opet toliko da se nesretnik obeznani, sruši i, grčeći se, zagrebe rukama po podu; međutim, nije izmaknuo udarcima, šiba ga je stizala i na tlu; dok se previjao pod njom, njen se vrh ravnomjerno dizao i spuštao. U daljini se već pojavi jedan poslužitelj, a za njim i drugi. K. brže-bolje zalupi vratima, priđe prozoru što je gledao na dvorište i otvori ga. Vrisak je bio potpuno zamnio. Da se poslužitelji ne bi suviše približili, K. im doviknu: - Ja sam! - Dobar večer, gospodine prokuriste! - pozdraviše ga. - Je li se što dogodilo? - Nije, nije - odgovori K. - samo nečiji pas zavija u dvorištu. A kako se poslužitelji ne maknuše s mjesta, dometnu: - Možete se vratiti na posao. - I, da se ne bi morao upustiti u razgovor s njima, nagnu se kroz prozor. Kad je domalo ponovo pogledao u hodnik, bili su već otišli. Ali K. ostade kod prozora, u ropotarnicu se više nije usuđivao ući, a ni kući mu se nije išlo. Dvorište u koje je gledao bilo je omanje i četverokutno, svuda unaokolo bijahu uredske

prostorije, svi su prozori bili već u mraku, samo je na najvišima odsijevala mjesečina. K. se upinjao da prodre pogledom u mračan kut dvorišta u kojem bijaše nagomilano nekoliko kolica. Mučilo ga je što mu nije pošlo za rukom da spriječi šibanje, iako nije bio kriv što mu to nije pošlo za rukom jer, da Franz nije zavrištao - dakako da ga je moralo silno boljeti, ali se čovjek u odlučnom trenutku mora svladati - da nije zavrištao, K. bi po svoj prilici bio našao nekakav način da odgovori batinaša od šibanja. Kad su svi niži službenici ološ, zašto bi baš batinaš, koji obavlja najnečovječniji posao, bio nekakva iznimka? K. je dobro vidio kako su mu se zakrijesile oči kad je ugledao novčanicu; očito se ponovo prihvatio šibe samo zato da još malo podigne cijenu. A K. ne bi škrtario, bilo mu je zaista stalo do toga da oslobodi stražare; kad je već poveo borbu protiv pokvarenosti tog sudstva, razumije se samo po sebi da se i u ovo upleo. Ali, čim je Franz vrisnuo, svemu je, naravno, bio kraj. K. nije mogao dopustiti da dođu poslužitelji i možda još kojekakvi ljudi, pa da ga zateknu kako razgovara s tim društvom u ropotarnici. Takvu žrtvu zaista ne može nitko tražiti od K-a. Da je to htio, onda bi bilo gotovo jednostavnije da se sam svukao i ponudio se da batinaš išiba njega umjesto stražara. Uostalom, batinaš zacijelo ne bi pristao na tu zamjenu jer time ne bi ništa dobio, a teško bi se ogriješio o svoju dužnost, i to vjerojatno dvostruko ogriješio, jer K-a zacijelo ne smije nitko od sudskih službenika dirnuti dok je god pod istragom. Međutim, možda ovdje vrijede i neki posebni propisi. Kako bilo da bilo, K-u nije preostalo ništa drugo nego da zalupi vratima, premda time još nipošto nije izbjegao svakoj opasnosti. A što je na kraju još i odgurnuo Franza, to je žalosno i može se jedino opravdati uzrujanošću.

Izdaleka je još čuo korake poslužitelja; da ne bi što posumnjali, zatvori prozor i zaputi se prema glavnom stubištu. Ispred ropotarnice zastade i oslušnu. Bilo je potpuno tiho. Onaj je čovjek možda isprebijao stražare na mrtvo ime jer su mu bili izručeni na milost i nemilost. K. se već mašio kvake, ali onda opet povuče ruku. Ionako ne može više nikome pomoći, a i poslužitelji samo što nisu došli; međutim, zareče se da će sve to iznijeti u javnost i nastojati, koliko god bude mogao, da se primjereno kazne pravi krivci, visoki službenici, od kojih se još nijedan nije usudio pojaviti pred njim. Silazeći niza stepenice ispred banke, motrio je pozorno sve prolaznike, ali nigdje na vidiku nije bilo djevojke koja bi nekoga čekala. Franzove riječi, dakle, da ga čeka zaručnica bile su laž, koja se ipak može oprostiti jer im je jedini cilj bio da izazovu još veće sažaljenje.

Ni sutradan nisu još stražari nikako izlazili K-u iz glave; na radu je bio rastresen i morao je, da bi posvršavao sve poslove, ostati u uredu još malo dulje nego prethodnog dana. Dok je na povratku kući prolazio opet pored one ropotarnice, otvorio je vrata nekako iz navike. Pred onim što je ugledao, mjesto očekivanog mraka, ostao je bez daha. Sve je bilo isto onako kao i prethodne večeri kad je otvorio vrata. Tiskanice i tintarnice do samog praga, batinaš sa šibom, još potpuno razodjeveni stražari, svijeća na polici, a stražari zakukaše i povikaše: - Gospodine! - K. učas zalupi vratima i još tresnu o njih šakama, kao da će ih tako bolje zatvoriti. Gotovo plačući, otrča da poslužitelja koji su mimo radili na strojevima za kopiranje i u čudu prekinuli posao. - Ispraznite već jednom onu ropotarnicu! - uzviknu. - Ugušit ćemo se od prljavštine! - Poslužitelji obećaše da će to sutra učiniti, a K. klimnu glavom, nije ih mogao ovako kasno navečer natjerati na taj posao, kao što je zapravo bio nakanio. Sjeo je da bi zadržao poslužitelje neko vrijeme uza se, prelistao je nekoliko kopija kao da ih tobože pregledava, a onda, pošto je uvidio da se poslužitelji neće usuditi da odu u isto vrijeme kad i on, pođe kući umoran i tup.

ŠESTO POGLAVLJE

STRIC - LENI

Jednom poslije podne - K. je baš imao pune ruke posla prije otpremanja pošte - progurao se u sobu između dva poslužitelja, koji su donosili spise, K-ov stric Karl, sitan zemljoposjednik iz pokrajine. K. je već dulje vrijeme toliko strahovao od stričeva dolaska da se nije odveć uplašio kad ga je ugledao. Znao je dobro, valjda već mjesec dana, da stric mora doći. Već tada kao da ga je gledao kako mu, malko poguren, držeći u ljevici zgužvani panama-šešir, izdaleka pruža desnicu preko pisaćeg stola u takvoj bezglavoj žurbi da ruši sve što mu stoji na putu. Stric se uvijek nekamo žurio jer mu nije dala mira zlosretna misao da za svog jednodnevnog boravka u glavnom gradu mora posvršavati sve što je naumio, a da isto tako ne smije propustiti nijednu priliku za razgovor, posao ili zadovoljstvo. A. K. mu je morao u svemu biti pri ruci i primiti ga i na konak, jer mu je, kao svom nekadašnjem skrbniku, dugovao posebnu zahvalnost. Obično ga je nazivao »Sablast Sa Sela«.

Čim su se pozdravili, stric je - nije imao vremena da sjedne u naslonjač što mu ga je K. ponudio - zamolio K-a za kratak razgovor u četiri oka. - Moramo se porazgovarati - rekao je jedva gutajući pljuvačku - moramo se porazgovarati da bih se smirio. - K. je odmah otpravio poslužitelje iz sobe i zapovjedio da nikog ne puštaju unutra. - Sta to čujem, Josefe? - uzviknu stric kad ostadoše nasamu, pa sjede na stol i podmetnu pod sebe, onako nasumce, kojekakve spise da bi udobnije sjedio. K. je šutio, znao je što mu se sprema, ali iznenada osjeti olakšanje nakon napornog rada, pa se prepusti nekakvoj ugodnoj klonulosti i pogleda kroz prozor na drugu stranu ulice, od koje je sa svoga mjesta vidio samo mali isječak u obliku trokuta, komad golog kućnog zida između dva izloga neke trgovine. - I ti sad gledaš kroz prozor! - uzviknu stric i dignu ruke. - Ama, odgovori mi, Josete, za ime božje! Je li to istina, zar je to moguće? - Dragi striče - reče K. i prenu se iz svoje rastresenosti - pa, ja nemam pojma što hoćeš od mene. - Josete - opomenu ga stric - uvijek si govorio istinu, koliko znam. Treba li da te tvoje riječi shvatim kao loš znak? - Ama, slutim što hoćeš - poslušno će K. - vjerojatno si čuo za moj proces. - Tako je - potvrdi stric klimajući polagano glavom - čuo sam za tvoj proces. - A od koga? - priupita ga K. - Pisala mi je

Erna - reče stric - ona se, doduše, ne viđa s tobom jer ti, na žalost, ne mariš mnogo za nju, ali je, eto, svejedno doznala. Danas sam dobio pismo od nje i odmah sam, naravno, doputovao. To je jedini razlog, ali, čini mi se, sasvim dovoljan. Mogu ti pročitati ono što se na tebe odnosi. - I izvadi pismo iz lisnice. - Evo ga! Slušaj što piše: »Josefa nisam već dugo vidjela, prošlog tjedna svratila sam se jednom u banku, ali je Josef imao toliko posla da me nisu pustili do njega; čekala sam gotovo sat vremena, a onda sam morala kući jer sam imala sat klavira. Rado bih bila porazgovarala s njim, možda ću drugi put biti bolje sreće. Za imendan mi je poslao veliku kutiju čokolade, bilo je to zaista lijepo i pažljivo od njega. Zaboravila sam vam to onda spomenuti, sjetila sam se tek sad kad ste me pitali. Morate, naime, znati da čokolada u pansionu začas plane, čovjek nije još pravo ni shvatio da ju je dobio na dar, a nje više nema. Nego, što se tiče Josefa, htjela sam vam još nešto reći. Kako rekoh, u banci me nisu pustili do njega jer je baš razgovarao s nekim gospodinom. Pošto sam neko vrijeme mirno čekala, upitala sam poslužitelja hoće li taj razgovor još dugo potrajati. Odgovorio mi je da je to lako moguće, jer je vjerojatno riječ o procesu što se vodi protiv gospodina prokurista. Upitala sam ga o kakvom to procesu govori, ne vara li se možda, ali mi je rekao da se ne vara, da je zaista posrijedi proces, i to ozbiljan proces, ali da ništa više od toga ne zna. Dodao je da bi i sam rado pomogao gospodinu prokuristu, koji je dobar i pravedan gospodin, ali ne zna kako, pa da samo želi da se za njega zauzmu utjecajna gospoda. Tako će valjda i biti i sve će se na kraju dobro svršiti, ali zasad, koliko može razabrati po raspoloženju gospodina prokurista, nipošto nije dobro. Dakako da nisam mnogo vjerovala tim riječima, a nastojala sam i umiriti tog priprostog poslužitelja, rekla sam mu da ne smije drugima pričati o tome, i mislim da je sve to rekla-kazala. Ipak, možda ne bilo zgorega kad bi se ti, dragi oče, pozabavio malo time kad drugi put dođeš, tebi neće biti teško da doznaš potankosti i, ako zaista zatreba, da se poslužiš svojim moćnim, utjecajnim poznanstvima. A ako to ne bude potrebno, što je i najvjerojatnije, onda će bar tvoja kći imati uskoro priliku da te zagrli, što će joj biti i te kako drago.« - Dobro dijete - reče stric pošto je sve to pročitao, pa obrisa nekoliko suza iz očiju. K. klimnu glavom, zbog kojekakvih nezgoda u posljednje vrijeme posve je zaboravio na Ernu, pa čak i na njen rođendan, a ona je, očito, priču o čokoladi izmislila samo zato da ga opravda pred stricom i strinom. To je vrlo dirljivo, i zacijelo je zaslužila i bolju nagradu nego što su kazališne karte, koje će joj odsad

redovito slati, ali sad zaista nije raspoložen za posjete pansionu i razgovore s malom, osamnaestogodišnjom gimnazijalkom. - Šta sad kažeš? - pripita ga stric koji je, onako zaokupljen pismom, zaboravio na žurbu i kao da je iznova čitao pismo. - Da, striče, istina je - reče K. - Istina? - uskliknu stric. - Što je istina? Ama, kako to može biti istina? Kakav je to proces? Nije valjda krivični? - Krivični - odgovori K. - I ti tu mirno sjediš, a imaš na vratu krivični proces? - vikaše stric sve glasnije i glasnije. - Što sam mirniji, to će biti bolje - umorno će K. - ne boj se ništa! - To mene ne može umiriti! - viknu stric. - Josefe, dragi Josefe, pomisli na sebe, na svoju rodbinu, na naše časno ime! Dosad si bio naša dika, ne smiješ sad postati naša sramota. Ne sviđa mi se tvoje držanje - nakrivi glavu i pogleda K-a - tako se ne drži čovjek koji je nevino optužen i koji još nije klonuo. Samo mi brže kaži što je posrijedi kako bih ti mogao pomoći. Posrijedi je, naravno, banka? - Nije - reče K. i ustade - ali, dragi striče, govoriš preglasno, poslužitelj vjerojatno stoji pred vratima i prisluškuje, a meni je to neugodno. Najbolje da odemo odavde. Tada ću ti odgovoriti na sva pitanja kako najbolje budem znao i mogao. Vrlo dobro znam da sam dužan položiti obitelji račun. - Tako je! - prodere se stric. - Upravo tako! Samo, daj se požuri, Josefe, požuri se! - Moram još samo izdati nekoliko naloga - reče K. i pozva telefonski svoga zamjenika, koji nakon nekoliko trenutaka uđe u sobu. Onako uzbuđen, stric mu pokaza rukom da ga K. zove, o čemu ionako nije bilo nikakve sumnje. Stojeći ispred pisaćeg stola, K. je tiho i uz pomoć različnih spisa tumačio mladiću, koji ga je slušao hladnokrvno, ali pozorno, što sve treba još posvršavati za njegova izbivanja. Iako ih nije slušao, stric im je smetao jer je najprije stajao pored njih razrogačenih očiju i nervozno grickao usne, a onda se uspropadao po sobi zastajkujući tu i tamo, ispred prozora ili neke slike, i neprestance uzvikujući: - To mi nikako ne ide u glavu! - ili: - Da mi je samo znati što će se iz toga izleći! - Mladić se gradio da ništa od svega toga ne primjećuje, mirno je saslušao sve K-ove naloge, pribilježio ponešto i izišao, pošto se bio naklonio i K-u i stricu, koji mu je, međutim, baš bio okrenut leđima, gledajući kroz prozor i raširenim rukama gužvajući zastore. Tek što su se vrata zatvorila, stric viknu: - Napokon je otišao taj pajac, pa sad možemo i mi. Napokon! - Na žalost, stric se nikako nije dao spriječiti da zapitkuje o procesu ni u predvorju, u kojem je stajalo nekoliko službenika i poslužitelja, i kroz koje je upravo prolazio zamjenik ravnatelja. - Dakle, Josefe - poče stric uzvraćajući na klanjanje ljudi u predvorju nehajnim vojničkim pozdravom - sad mi otvoreno kaži kakav je

to proces. - K. mu odgovori s nekoliko beznačajnih napomena, malo se i nasmija i tek mu na stubištu reče da nije htio pred onim ljudima otvoreno govoriti. - Pravo imaš - reče stric - ali sad govori! - Slušao ga je nakrivljene glave, odbijajući kratko i brzo dim iz cigare. - Ponajprije, striče - reče K. taj se proces uopće ne vodi pred običnim sudom. - To ne valja - pripomenu stric. - Kako? - priupita K. i pogleda ga. - Velim da to ne valja - ponovi stric. Stajali su na stepenicama što su vodile na ulicu; činilo se da vratar prisluškuje, pa K. povuče strica za sobom, a onda ih proguta živ ulični promet. Stric je uhvatio K-a ispod ruke i nije se više onako živo raspitivao o procesu, štoviše, neko su vrijeme hodali šutke. - A kako se to dogodilo? - zapita naposljetku stric i tako se naglo zaustavi da ljudi za njima uplašeno ustuknuše. - Tako nešto ne dođe iznenada, vrlo se dugo sprema, moralo je biti nekih predznaka, zašto mi nisi ništa pisao? Znaš da bih za tebe sve učinio, još sam ti u neku ruku skrbnik i sve do danas bio sam na to ponosan. Dakako da ću ti i sad pomoći, samo je to sad vrlo teško kad je proces već u toku. Svakako bi najbolje bilo kad bi uzeo kratak dopust i došao k nama na selo. Malo si i oslabio, sad sam tek primijetio. Na selu ćeš se oporaviti, to će ti dobro doći jer te sigurno čekaju veliki napori. A, osim toga, tako ćeš se donekle skloniti od suda. Ovdje raspolažu svakojakim sredstvima kojima se po potrebi mogu automatski poslužiti i protiv tebe, a na selo bi prvo morali uputiti svoje organe ili bi održavali vezu s tobom samo putem pisama, brzojava ili telefona. A time bi, naravno, oslabio njihov utjecaj, ne bi se, doduše, oslobodio, ali bi odahnuo. - Ali, mogli bi mi zabraniti da otputujem - reče K., na koga su stričeve riječi počele pomalo djelovati. - Ne vjerujem da bi ti zabranili - zamišljeno će stric - tvojim odlaskom ipak ne bi izgubili mnogo od svoje moći. - Mislio sam - reče K. i uhvati strica ispod ruke ne bi li ga spriječio da zastajkuje - da ćeš ti svemu tome pridati još manje važnosti nego ja, a, eto, sad vidim da to suviše uzimaš k srcu. - Josefe - uskliknu stric i htjede mu se oteti ne bi li stao, ali ga K. nije puštao - ti si se sasvim promijenio, uvijek si imao izvanrednu sposobnost shvaćanja, pa zar te baš sad ostavlja? Zar hoćeš da izgubiš proces? Znaš li što to znači? To znači da si naprosto propao. I da ćeš povući cijelu rodbinu za sobom, ili da ćeš je u najmanju ruku strašno poniziti. Josefe, saberi se, zaboga! Tvoja me ravnodušnost izluđuje. Kad te ovako gledam, gotovo da bih povjerovao u onu poslovicu: »Bolji je i mršav mir nego debeo proces«.

- Dragi striče - reče K. - nema smisla da se uzrujavamo, ni ti ni ja. Uzrujavanjem se proces ne može dobiti, uzmi malo u obzir i moje praktično iskustvo, kao što ja uvijek, pa i sad, neobično cijenim tvoje iskustvo, čak i kad me iznenađuje. Budući da kažeš da bi zbog tog procesa mogla nastradati i cijela naša obitelj - što ja osobno nikako ne mogu shvatiti, ali to nije ni važno - rado ću te u svemu poslušati. Samo držim da mi boravak na selu ne bi koristio, čak ni po tvom prosuđivanju, jer bi to značilo da sam pobjegao i da se osjećam kriv. Osim toga, iako me ovdje više progone, ipak mogu i sam ponešto poduzimati. -Tako je - reče stric takvim tonom kao da su se napokon razumjeli - to sam ti predložio samo zato što mi se činilo da ćeš, ako ostaneš ovdje, sve upropastiti svojom ravnodušnošću, pa sam mislio da će biti bolje da te ja zastupam. Ali, ako hoćeš sam zapeti svom snagom, onda će, naravno, biti kudikamo bolje. - U tome smo se, dakle, složili - reče K. - A imaš li sad kakav prijedlog što da najprije učinim? - Moram još, naravno, razmisliti o svemu - reče stric - ne smiješ zaboraviti da već gotovo dvadeset godina neprekidno živim na selu, a ondje čovjek gubi osjećaj za te stvari. Moje veze s raznim važnim ličnostima, koje se u to razumiju možda bolje od mene, oslabile su same od sebe. Znaš i sam da sam na selu pomalo osamljen. To se primjećuje tek u ovakvim prilikama. A taj me tvoj slučaj donekle i zatekao, iako sam, začudo, već iz Ernina pisma nešto slično naslutio, a čim sam te danas ugledao, znao sam da se nisam prevario. Ali, to je sad sporedno, najvažnije je da ne dangubimo. - Još dok je govorio, propeo se na prste, mahnuo taksiju i, doviknuvši vozaču neku adresu, povukao K-a za sobom u auto. - Sad idemo advokatu Huldu - reče - s njim sam nekad išao u školu. Sigurno si i ti čuo za njega? Nisi? E, to je čudno. Pa, on je na glasu kao branitelj i advokat sirotinje. A ja imam veliko povjerenje u njega kao čovjeka. - Meni je pravo sve što kaniš poduzeti - reče K., iako mu je bilo nelagodno zbog stričeve hitnje i navaljivanja. Nije mu se baš mililo ići kao optuženik sirotinjskom odvjetniku. - Nisam znao da se i u ovakvu slučaju može uzeti advokat - reče. - Ama, naravno da se može - reče stric - pa to se razumije samo po sebi. Zašto se ne bi moglo? A sad mi ispričaj sve što se dosad dogodilo kako bih u sve bio točno upućen. - K. mu odmah uze pripovijedati, ne prešućujući ništa; njegova je posvemašnja otvorenost bila jedini prosvjed koji je dopustio sebi protiv stričeva mišljenja, da je taj proces velika sramota. Gospođicu Bürstner spomenuo je samo jednom, i to uzgred, ali to nije išlo na štetu otvorenosti jer gospođica Bürstner nije imala nikakve veze s procesom. Dok

je pripovijedao, gledao je kroz prozor i zapazio da se približavaju upravo onom predgrađu u kojem se nalaze sudski uredi, upozorio je na to strica, ali stricu nije ta podudarnost bila osobito čudna. Taksi se zaustavio ispred jedne tamne kuće. Stric je pozvonio odmah u prizemlju na prva vrata; dok su čekali, smješkao se obnažujući svoje velike zube i šaputao: - Osam sati, neuobičajeno vrijeme za stranke, ali meni to Huld neće zamjeriti. - Na okancu na vratima pomoliše se dva krupna, crna oka, pogledaše oba gosta i iščeznuše, ali se vrata ne otvoriše. Stric i K. potvrdiše jedan drugom činjenicu da su vidjeli dva oka. - Neka nova sobarica pa se boji neznanaca - reče stric i ponovo pokuca. Opet se pomoliše one oči, sad su bile upravo nekako tužne, ali se to možda samo tako činilo pri svjetlu otvorenog plinskog plamena, koji im je gorio više samih glava i jako šištao, a slabo svijetlio. - Otvorite - viknu stric i udari šakom o vrata - mi smo prijatelji gospodina advokata! - Gospodin advokat je bolestan - šapnu im netko iza leđa. Na drugom kraju malog hodnika stajao je na vratima neki gospodin u kućnom kaputu i posve im tiho to rekao. Stric je već bio razjaren što toliko čeka, pa se naglo okrenu i viknu: - Bolestan? Kažete da je bolestan? - i gotovo prijeteći pođe na gospodina, baš kao da je on ta bolest. - Već su vam otvorili - reče gospodin pokazujući na odvjetnikova vrata, te skupi skute svoga kućnog kaputa i nestade. Vrata su zaista bila otvorena, a u predsoblju je, u dugačkoj, bijeloj pregači, stajala neka djevojka - K. prepozna njene tamne, ponešto izbuljene oči - i držala svijeću u ruci. - Drugi put brže otvorite! - reče stric umjesto pozdrava, a djevojka se ovlaš nakloni. - Hodi, Josefe - reče stric K-u, koji se polako provuče mimo djevojku. - Gospodin advokat je bolestan - reče djevojka jer je stric, ne časeći ni časa, pohitao prema jednim vratima. K. je još zurio u djevojku, iako se ona već bila okrenula da ponovo zaključa vrata, lice joj je bilo kao u lutke, okruglo, nisu joj samo blijedi obrazi i brada bili zaobljeni nego i sljepoočice i čelo. - Josele! - viknu ponovo stric, a djevojku zapita: - Srčane smetnje? - Tako nešto - odgovori djevojka koja je stigla da ih sa svijećom pretekne i otvori vrata sobe. U jednom kutu, do kojeg još nije bilo doprlo svjetlo svijeće, pridiže se u postelji nečija glava obrasla dugom bradom. - Tko je to, Leni? - zapita odvjetnik koji, zasjenjen svijećom, nije prepoznao goste. - Ja sam, Albert, tvoj stari prijatelj - reče stric. - Ah, Albert - reče odvjetnik i klonu ponovo na jastuk, kao da se pred ovim posjetiocima ne treba pretvarati. - Zar ti je zbilja toliko loše? - upita ga stric i sjede na rub postelje. - Ne bih rekao. To je srčani napad koji će proći kao što su i drugi

dosad prošli. - Može biti - potiho će odvjetnik - ali mi je gore nego ikad prije. Teško dišem, uopće ne spavam i od dana do dana slabim. - A, tako - reče stric i čvrsto pritisnu svojom ručetinom panama-šešir na koljeno. - To su loše vijesti. A imaš li inače dobru njegu? Ovdje ti je nekako turobno, mračno. Već odavno nisam bio kod tebe, ali prošli put je bilo nekako vedrije. A ni ova tvoja mala gospođica nekako nije baš vesela, ili se samo pretvara. - Djevojka je još stajala sa svijećom u ruci kod vrata; koliko se moglo razabrati po njenu neodređenom pogledu, motrila je više K-a nego strica, čak i kad je stric o njoj govorio. K. se naslonio na stolac koji je bio primakao blizu djevojke. - Kad je čovjek bolestan kao ja - reče odvjetnik - mora imati mir. Meni nije ovdje turobno. - Nakon kraće stanke dometnu: - A Leni me njeguje kako treba, dobra je. - Ali strica to nije moglo razuvjeriti, on je bio, očito, nenaklonjen njegovateljici i, mada nije ništa odgovorio bolesniku, strijeljao je njegovateljicu pogledima dok je prilazila postelji, odlagala svijeću na noćni stolić, saginjala se nad bolesnika i, namještajući mu jastuke, šaputala mu nešto. Gotovo nije imao obzira prema bolesniku, ustao je, motao se za njegovateljicom amo-tamo, i K. se ne bi bio začudio da ju je zgrabio odostraga za suknju i odvukao je od postelje. Sam je K. sve to mimo promatrao, odvjetnikova mu je bolest donekle dobro došla, jer se nije mogao oduprijeti stričevoj revnosti u zauzimanju za njega, te mu je odlanulo što je ta revnost, bez njegova sudjelovanja, krenula sad u drugom pravcu. Tada stric reče, možda samo zato da uvrijedi njegovateljicu: - Gospođice, ostavite nas, molim vas, malo nasamu, moram porazgovarati sa svojim prijateljem o jednom privatnom poslu. - Još nisko sagnuta nad bolesnikom, jer mu je upravo poravnavala plahtu pored zida, njegovateljica okrenu samo glavu i reče vrlo mirno, što je napadno odudaralo od stričevih riječi, koje su sad zapinjale, a sad opet tekle kao bujica: - Vidite da je gospodin bolestan i da ne može razgovarati ni o kakvim poslovima. - Vjerojatno je ponovila stričeve riječi samo iz komotnosti, ali bi čak i nepristran čovjek mogao to shvatiti kao izrugivanje, pa je stric, naravno, skočio kao oparen. - Prokletnice jedna - reče prilično nerazgovijetno, zagrcavajući se od uzrujanosti. K. se prepade, premda je očekivao nešto slično, pa pritrča stricu u tvrdoj nakani da mu objema rukama začepi usta. Međutim, na svu sreću, bolesnik se iza djevojke pridignu, stric se smrknu kao da guta nešto odvratno, i reče mirnijim glasom: - Ni mi još, naravno, nismo šenuli pameću; kad bi to što tražim bilo nemoguće, onda ne bih ni tražio. A sad, molim vas, izađite! -

Njegovateljica se uspravi pokraj postelje, okrenuta licem stricu, a jednom rukom, kako se učini K-u, pomilova odvjetnika po ruci. - Pred Leni možeš slobodno govoriti - reče bolesnik s nesumnjivim prizvukom usrdne molbe u glasu. - Nije o meni riječ - reče stric - nije riječ o mojoj tajni. - I okrenu se na drugu stranu, kao da ne želi dalje raspravljati, ali daje odvjetniku još nešto vremena za razmišljanje. - Pa, o kome je onda riječ? - zapita odvjetnik iznemoglim glasom i ponovo se ispruži. - O mom sinovcu - reče stric - eto, i njega sam doveo. - I predstavi ga: -Prokurist Josef K. - Oh - reče bolesnik znatno življe i pruži ruku K-u - oprostite, nisam vas ni primijetio. Idi sad, Leni - reče zatim njegovateljici, koja se uopće više nije opirala, i pruži joj ruku kao da se rastaju na dulje vrijeme. Napokon reče stricu, koji se također smirio i prišao mu bliže: - Nisi, dakle, došao u posjet bolesniku, nego po poslu. - Reklo bi se da je odvjetnika sve do tada obesnaživala pomisao da je njegov prijatelj došao u posjet bolesniku, toliko se sad doimao okrijepljen, neprekidno je ležao nalakćen, što je moralo biti prilično naporno, i neprestance je čupkao pramen u bradi. - Djeluješ već mnogo zdravije otkako je ona vještica izišla - reče stric. Tada ušutje, pa šapnu: - Kladim se da prisluškuje! - i pritrča vratima. Iako pred vratima nije bilo nikoga, stric se ne vrati razočaran, nego samo ogorčen, jer je držao da je još veća pakost što nije prisluškivala. - Ne znaš ti kakva je ona - reče odvjetnik ne braneći dalje njegovateljicu nijednom riječju; možda je time htio reći da njoj nije potrebna ničija obrana. A nastavi mnogo suosjećajnijim glasom: - A što se tiče posla tvoga gospodina sinovca, bit ću svakako sretan ako budem imao dovoljno snage da obavim taj neobično teški zadatak; bojim se ipak da neću imati dovoljno snage, ali ću svakako učiniti sve što mogu; ako ne budem mogao sam, možemo još nekoga zamoliti za pomoć. Da vam pravo kažem, taj me slučaj isuviše zanima da bih mogao odoljeti da uopće ne sudjelujem u njemu. Ako mi srce ne izdrži, onda će bar imati dostojnu priliku da potpuno zataji. - K-u se činilo da ne razumije ni riječi od cijele te govorancije, pa pogleda strica ne bi li mu on štogod razjasnio, ali je stric, sa svijećom u ruci, sjedio na noćnom stoliću, s kojeg se već bila skotrljala jedna bočica s lijekom na sag, klimao glavom na sve što je odvjetnik govorio, sa svime se slagao i ovda-onda pogledao K-a kao da ga poziva da se i on suglasi. Da nije stric možda već pričao odvjetniku o procesu? Ali, to je bilo nemoguće, protiv toga je govorilo sve što se do tada dogodilo. - Ne razumijem ... - reče stoga K. - A da nisam možda ja vas pogrešno razumio? - priupita odvjetnik isto tako

začuđeno i smeteno. -Možda sam se i zaletio. A o čemu ste htjeli razgovarati sa mnom? Mislio sam da je riječ o vašem procesu. - Naravno - reče stric i pripita K-a: - Pa, šta sad hoćeš? - Da, ali otkud vi znate bilo što o meni i mom procesu? - zapita K. - A, tako - reče odvjetnik smješkajući se - pa, advokat sam, krećem se u sudskom društvu, gdje se priča o raznim procesima, od kojih one značajnije čovjek upamti, pogotovo kad je riječ o prijateljevu sinovcu. To bar nije ništa čudno. - Pa, šta sad hoćeš? - pripita stric ponovo K-a. - Nekako si nemiran. - Vi se krećete u tom sudskom društvu? - zapita K. - Krećem - potvrdi odvjetnik. - Zapitkuješ kao kakvo dijete - reče stric. - Pa, s kim ću se družiti ako ne s ljudima iz svoje struke? - nadoda odvjetnik. Te su riječi zvučale toliko nepobitno da K. i ne odgovori na njih. »Ah, vi imate posla sa sudom u palači pravde, a ne s onim na tavanu«, htio je reći, ali se nije usudio da to uistinu kaže. - Morate ipak uzeti u obzir - nastavi odvjetnik takvim glasom kao da nepotrebno i uzgred razjašnjava nešto što je samo po sebi razumljivo - morate ipak uzeti u obzir da iz takva druženja izvlačim i veliku korist za svoje klijente, i to višestruku korist, o tome se čak i ne smije uvijek govoriti. Dakako da me bolest donekle ometa u tome, ali me svejedno posjećuju dobri prijatelji sa suda, pa ponešto ipak doznam. Možda čak doznam i više nego poneki koji u najboljem zdravlju provode po cijele dane na sudu. Eto, na primjer, upravo je sad kod mene takav jedan dragi prijatelj. - I pokaza u mračan kut sobe. - Ama, gdje? - upita K. gotovo grubo, u prvom trenutku iznenađenja. Nesigurno se obazre; svjetlo male svijeće uopće nije dopiralo do suprotnog zida. Ali zaista se ondje u kutu poče nešto micati. Na svjetlu svijeće, koju je stric visoko podigao, ukaza se za stolićem neki stariji gospodin. Baš kao da uopće nije disao kad ga toliko dugo nisu ni primijetili. Sad polako ustade, očito nezadovoljan što je na njega svraćena pozornost. Kao da se rukama, kojima je mahao kao krilcima, htio obraniti od svakog predstavljanja i pozdravljanja, kao da nipošto nije želio smetati svojom nazočnošću i kao da je usrdno molio da ga ostave u mraku i zaborave da je on tu. Ali to mu nisu više mogli dopustiti. - Vi ste nas, naime, iznenadili - objasni odvjetnik i mahnu gospodinu, hrabreći ga neka priđe bliže, što ovaj i učini polagano, skanjivajući se i snebivajući, pa ipak odajući stanovito dostojanstvo. - Gospodin ravnatelj ureda - ah, da, oprostite, nisam vas upoznao - ovo je moj prijatelj Albert K. i njegov sinovac, prokurist Josef K., a ovo je gospodin ravnatelj ureda - gospodin ravnatelj bio je, dakle, toliko ljubazan da me posjeti. Vrijednost takva posjeta može ocijeniti samo dobro upućen

čovjek, netko tko zna koliko je gospodin ravnatelj pretrpan poslom. Ali, eto, ipak je došao, i lijepo smo se razgovarali, koliko to dopušta moja iznemoglost, nismo, doduše, zabranili Leni da pušta posjetioce jer im se nismo ni nadali, mada smo mislili da treba da ostanemo nasamu, a onda si ti, Alberte, zalupao šakama, gospodin ravnatelj povukao se sa stolicom i stolićem u kut, a sad se, eto, pokazalo da bismo mogli, to jest ako ste raspoloženi za to, razmotriti posao od zajedničkog interesa i lijepo se svi ovdje okupiti. Gospodine ravnatelju - reče klimajući glavom, smiješeći se ponizno i pokazujući u naslonjač pokraj postelje. - Na žalost, mogu ostati još svega nekoliko minuta - reče ravnatelj ureda ljubazno, zavali se u naslonjač i pogleda na sat - čekaju me poslovi. Međutim, ne želim propustiti priliku da upoznam prijatelja svoga prijatelja. - Ovlaš se nakloni stricu, koji je, čini se, bio vrlo zadovoljan s tim novim poznanstvom, ali zbog svoje naravi nije umio izraziti smjernost, pa ravnateljeve riječi dočeka zbunjenim, ali glasnim smijehom. Kakva li ružna prizora! K. je sve to mirno promatrao jer za njega nitko nije mario. Ravnatelj ureda, izvučen iz svoga skrovišta, vodio je glavnu riječ, kao što je, čini se, bio i navikao, odvjetnik, koji je isprva možda samo hinio iznemoglost ne bi li otjerao nove goste, slušao je pozorno držeći ruku na uhu, a stric je držao svijeću - koja mu se njihala na stegnu tako da je odvjetnik počesto bacao zabrinute poglede na tu stranu - i ubrzo se opet snašao, i bio ushićen i načinom ravnateljeva izlaganja i blagim valovitim pokretima ruku kojima je popraćao svoje riječi. Možda se ravnatelj nije čak namjerno osvrtao na K-a, koji je bio naslonjen na postelju i služio staroj gospodi samo kao slušatelj. Uostalom, jedva da je i znao o čemu je riječ, mislio je čas na njegovateljicu i na to kako je stric loše postupio s njom, a čas opet na to nije li već jednom negdje vidio ravnatelja, možda čak na onom skupu kad su ga prvi put preslušavali. Ako se možda i vara, ravnatelj bi izvrsno pristajao uz one sudionike skupa u prvom redu, uz staru gospodu rijetkih brada.

Tada se svi lecnuše od buke iz predsoblja, gdje kao da se razbio porculan. - Idem da vidim što je to - reče K. i iziđe polako, kao da im još daje priliku da ga zadrže. Tek što je stupio u predsoblje i pokušao se snaći u mraku kad mu se na ruku, kojom je još držao vrata, spusti nečija mala ruka, mnogo manja od njegove, i tiho zatvori za njim vrata. Bila je to njegovateljica, koja ga je tu dočekala. -Nije se ništa dogodilo - šapnu mu - samo sam bacila jedan tanjur u zid da bih vas izmamila. - U neprilici, K. reče: - I ja sam na vas mislio. - Još bolje - reče njegovateljica - dođite amo! - Iza nekoliko

koraka dođoše do vrata od mutna stakla, koja njegovateljica otvori. - Uđite samo - reče mu. Bijaše to zacijelo odvjetnikova radna soba, koliko se moglo vidjeti na mjesečini koja je obasjavala samo malen, četvrtast dio poda pokraj svakog od tri velika prozora, soba je bila namještena teškim, starinskim pokućstvom. - Evo, ovamo - reče njegovateljica i pokaza na tamnu škrinju s izrezbarenim naslonom. Još dok je sjedao, K. se ogleda po sobi; bijaše to velika, visoka soba, pa su se stranke tog sirotinjskog odvjetnika morale tu osjećati manje od makova zrna. K. kao da je gledao kako posjetioci prilaze sitnim koracima golemom pisaćem stolu. Ali onda zaboravi na to i upilji se u njegovateljicu koja je sjedila tik do njega i gotovo ga pritisnula uz priručje. - Mislila sam da ćete sami doći, da nećete čekati da vas pozovem - reče ona. - Ipak je to čudnovato. Najprije ste me, čim se ušli, netremice gledali, a onda ste me pustili da čekam. Inače, zovite me Leni - dometnu naglo i neočekivano, kao da moraju iskoristiti svaki trenutak za razgovor. -Vrlo rado - reče K. - A što se čudnovatosti, Leni, tiče, ona se može lako protumačiti. Prvo, morao sam ipak slušati naklapanje onih staraca i nisam se mogao izgubiti bez ikakva razloga, a drugo, nisam drzak nego prije stidljiv, a ni vi, Leni, niste me se zbilja tako dojmili kao da bi vas čovjek mogao na juriš osvojiti. - Nije baš tako - reče Leni, pa prebaci ruku preko naslona i pogleda K-a - nego, nisam vam se svidjela, a vjerojatno vam se ni sad ne sviđam. - Reći da mi se sviđate ne bi bilo bogzna šta - reče K. izmotavajući se. - Oh! - reče ona i nasmiješi se, jer je K-ovom napomenom i svojim usklikom stekla stanovitu nadmoć. Zato K. ušutje na neko vrijeme. Kako se već bio navikao na mrak u sobi, razaznavao je pojedine detalje posoblja. Napose mu je zapela za oko velika slika što je visila desno od vrata, pa se nagnuo da je bolje vidi. Na njoj bijaše naslikan čovjek u sudačkoj togi kako sjedi na visokoj stolici nalik na prijestolje, kojoj se pozlata posebno isticala na slici. Neobično je bilo što taj sudac nije sjedio mirno i dostojanstveno, već je ljevicu čvrsto prislonio uz naslon i priručje, a posve slobodnom desnicom uhvatio se samo za priručje, kao da će sad na, plahovito i možda gnjevno, poskočiti da izgovori nešto presudno ili da čak izrekne osudu. Optuženika je zacijelo trebalo zamisliti na podnožju stepenica, od kojih su se najgornje, pokrivene žutim sagom, također vidjele na slici. - Možda je to moj sudac - reče K. i upre prstom u sliku. - Ja ga poznajem - reče Leni i također dignu pogled na sliku. - Počesto se navraća ovamo. Ovo je slika iz njegovih mladih dana, ali nikad nije mogao biti ni sličan ovome jer je tako

reći patuljak. A tražio je da ga istegnu na slici zato što je upravo ludo tašt, kao i svi ovdje. Pa i ja sam tašta i nije mi nimalo drago što vam se nimalo ne sviđam. - Na ove posljednje riječi K. odgovori samo tako da obujmi Leni i privuče je sebi, a ona bez riječi nasloni glavu na njegovo rame. A u vezi s onim ostalim priupita je: - Kakav položaj zauzima? - Ma, on je sudac istražitelj - odgovori ona, uhvati ga za ruku kojom ju je obujmio i poče se igrati njegovim prstima. - I opet samo sudac istražitelj - razočarano će K. - najviši se službenici uvijek skrivaju. Ali ovaj, evo, sjedi na predsjedničkoj stolici. - Sve je to izmišljotina - reče Leni i sagnu glavu nad K-ovu ruku - a u zbilji sjedi na kuhinjskom stocu, na savijenu konjskom gunju. Ali, zar morate baš neprestano misliti na svoj proces? - nadoda polako. - Ne, ni govora - reče K. - vjerojatno čak i premalo mislim na njega. -Nije u tome vaša greška - reče Leni - nego u tome što ste suviše nepopustljivi, kao što sam čula. - Tko vam je to rekao? - pripita K. i, osjećajući njeno tijelo na svojim prsima, pogleda odozgo njenu bujnu, tamnu i čvrsto spletenu kosu. - Suviše bih vam odala kad bih vam to rekla - odvrati Leni. - Ne pitajte me, molim vas, za ime, nego ispravite svoju grešku, nemojte više biti toliko nepopustljivi, ovom se sudu čovjek ne može oduprijeti, treba sve priznati. Priznajte prvom prilikom sve. Tek ćete se tada moći izvući, tek tada. Pa čak ni tada bez tuđe pomoći, ali, što se te pomoći tiče, ne bojte se ništa, ja ću vam osobno pomoći. - Vi mnogo znate o ovom sudu i o smicalima koje su tu čovjeku potrebne - reče K. i dignu je sebi na krilo jer se suviše privijala uza njega. - Tako, sad je dobro - reče ona i namjesti se na njegovu krilu poravnavajući suknju i popravljajući bluzu. Tada mu se objesi objema rukama o vrat, nagnu se nazad i zagleda u nj. - A ako ne priznam, onda mi nećete moći pomoći? - pokuša je K. ispipati. »Pridobivam pomagačice za sebe«, pomisli gotovo u čudu, »najprije gospođicu Bürstner, zatim ženu sudskog poslužitelja i, napokon, sad ovu malu njegovateljicu koja kao da je sasvim izgubila glavu za mnom. Kako mi samo sjedi na krilu, kao da joj je tu jedino pravo mjesto!« - Ne, onda vam neću moći pomoći - odgovori Leni vrteći polagano glavom. - Ali, vi i ne želite da vam ja pomognem, nije vam uopće stalo do toga, svojeglavi ste i ne može vas čovjek ni u što uvjeriti. - Nakon kraće stanke pripita ga: - Imate li ljubavnicu? - Nemam - odgovori K. - Ma, imate - reče ona. - Pa zbilja, zamislite, zatajio sam je, a nosim čak i njenu sliku sa sobom. - Na njenu molbu pokaza joj fotografiju Else, koju ona promotri sklupčana na njegovu krilu. Bijaše to trenutna snimka na kojoj se Elsa vidjela nakon

vrtoglava plesa koji je rado plesala u gostionici, suknja joj je lepršala u naborima, ruke je držala na snažnim bokovima i, istegnuta vrata, gledala smijući se nekamo u stranu; na slici se nije vidjelo kome se smije. - Odviše je utegnuta - reče Leni i pokaza na mjesto gdje se to, po njenu mišljenju, vidjelo. - Ne sviđa mi se, nezgrapna je i gruba. Ali, možda je prema vama blaga i ljubazna, kao što bi se moglo po slici i zaključiti. Takve krupne, jake djevojke često i ne mogu biti drukčije nego blage i ljubazne. Ali, bi li se žrtvovala za vas? - Ne, nije ni blaga ni ljubazna niti bi se žrtvovala za mene - reče K. - Ali nisam dosad ni jedno ni drugo tražio od nje. Nisam čak ni pogledao još tu sliku tako pozorno kao sad vi. - Nije vam, dakle, mnogo stalo do nje - reče Leni - nije vam, dakle, ni ljubavnica. - Ma, jest - reče K. - Što rekoh, ne porekoh. - Pa, dobro, neka vam je i ljubavnica - reče Leni - ali ne biste mnogo žalili za njom kad biste je izgubili ili zamijenili nekom drugom, na primjer mnome. - Dabome - nasmiješi se K. - to je moguće, ali ona ima jednu veliku prednost pred vama, nema pojma o mom procesu, a i kad bi imala, ne bi marila za njega. Ne bi me nagovarala da budem popustljiviji. - To nije nikakva prednost - reče Leni. - Ako nema nikakvih drugih prednosti, neću se obeshrabriti. Ima li kakvu tjelesnu manu? - Tjelesnu manu? - ponovi K. - Da - reče Leni - ja, naime, imam takvu jednu sitnu manu, evo, vidite. - I raširi srednji prst i prstenjak na desnoj ruci - između njih je spojna kožica dopirala gotovo sve do gornjeg zglavka njenih kratkih prstiju. Onako u mraku, K. ne primijeti odmah što mu ona pokazuje, pa ona prinese njegovu ruku na to mjesto da opipa. - Kakva igra prirode! - reče K., a pošto joj razgleda cijelu šaku, dometnu: - Kakvi zgodni čaporci! - Leni je pomalo ponosno gledala kako joj K. u čudu neprestano rastavlja i sastavlja ona dva prsta dok ih napokon ovlaš ne poljubi i pusti. - Oh! - uskliknu ona odmah. - Poljubili ste me! - Brže-bolje, otvorenih usta, uzvera mu se koljenima na krilo. K. zabaci glavu i pogleda je gotovo zapanjeno. Sad, kad mu je bila toliko blizu, osjetio je kako iz nje izbija nekakav gorkast, papren miris, kao od bibera. Ona ga dohvati za glavu, sagnu se preko njega i ugrize ga i poljubi u vrat, pa čak zagrize i u kosu. - Nadomjestila sam vam je! - uzvikivala je od vremena do vremena. - Eto, vidite, nadomjestila sam vam je! - Tada joj se omaknu koljeno, pa tiho ciknu i umalo što ne pade na sag, K. je obujmi da je zadrži, ali ga ona povuče za sobom. - Sad si moj - reče mu.

- Evo ti ključa, dođi kad god hoćeš - reče mu na kraju i poljubi ga, dok je odlazio, nasumce u leđa. Kad je izišao iz veže, rosila je kišica, htio je izići nasred ulice ne bi li još ugledao Leni na prozoru, ali tada iz automobila, koji je stajao pred kućom i koji K. u svojoj rastresenosti nije ni zapazio, ispade stric, zgrabi ga za mišice i gurnu ga do kućnih vrata, kao da će ga prikovati za njih. - Kako si mi to mogao učiniti, momče! - viknu. - Strahovito si naudio svojoj stvari, koja je bila na dobru putu. Zavukao si se onamo s onom malom gadurom, koja je uz to, očito, još i advokatova ljubavnica, i nema te sate i sate. Nisi se čak potrudio da nađeš kakav izgovor, ništa ne tajiš, ne, nego sasvim otvoreno odlaziš k njoj i ostaješ kod nje. A dotle mi ondje sjedimo, tvoj stric koji se trsi da ti pomogne, advokat kojeg bi trebalo pridobiti za tebe, a nadasve ravnatelj ureda, taj veliki gospodin od kojeg tvoj predmet u sadašnjoj fazi najviše i zavisi. Želimo se posavjetovati kako da ti pomognemo, pa moram biti oprezan s advokatom, a advokat opet s ravnateljem, a ti si imao mnogo razloga da me bar podupreš. Ali tebe nema, pa nema. Napokon se to više ne može zataškavati, oni su, doduše, uljudni, okretni ljudi, ne govore o tome, štede me, ali najposlije se ni oni više ne mogu svladavati, a kako ne mogu govoriti o tvom slučaju, nastaje tajac. I tako smo nekoliko minuta sjedili, šutjeli i osluškivali nećeš li se napokon vratiti. Ali uzalud. Napokon ravnatelj, koji se zadržao mnogo dulje nego što je kanio, ustaje, opršta se s nama, očito me žali, ali mi ne može pomoći, čeka još neko vrijeme na vratima, što je bilo nevjerojatno ljubazno od njega, a onda odlazi. Ja sam, dakako, bio sretan što je otišao, jer mi se već bilo smučilo. A bolesnog se advokata to još teže dojmilo, taj dobrijan nije mogao ni riječi izustiti kad sam se opraštao s njim. Vjerojatno si ga dokraja skršio, i tako ćeš pospješiti smrt čovjeka koji ti je i te kako potreban. A mene, svoga strica, ostavljaš da te sate i sate ovdje čekam na kiši - popipaj samo, mokar sam kao miš - i da se izbezumljujem od briga.

SEDMO POGLAVLJE

ODVJETNIK - TVORNIČAR - SLIKAR

Jednog zimskog prijepodneva - vani je pri tmurnom svjetlu padao snijeg - sjedio je K. u svojoj sobi mrtav-umoran, iako je bilo još rano. Da bi se zaštitio bar od nižih službenika, zapovjedio je poslužitelju da nikog od njih ne pušta u njegovu sobu jer je zauzet važnim poslom. Ali, umjesto da radi, vrtio se na stolcu, polako premetao nekoliko predmeta na stolu, a onda nesvjesno ispružio ruku preko stola i nepomično sjedio oborene glave.

Proces mu nije više izlazio iz glave. Više puta je već pomislio da ne bi bilo zgorega da sam sastavi svoju obranu i preda je sudu. U njoj je kanio izložiti svoj kratki životopis i uz svaki malo važniji događaj navesti razloge zbog kojih je tako postupio, treba li ovaj ili onaj njegov postupak, po njegovu sadašnjem shvaćanju, pokuditi ili pohvaliti, i koje razloge može navesti za tu svrhu. Nesumnjivo bi bilo bolje da sam sastavi takav spis nego da obranu prepusti odvjetniku, koji ionako nije besprijekoran. K. nije ni znao što je odvjetnik poduzeo; mnogo zacijelo nije, jer ga već mjesec dana nije pozivao k sebi, a ni u ranijim razgovorima s njim nije stekao dojam da bi mu taj čovjek mogao biti od velike pomoći. Ponajprije, nije ga pravo ni ispitao. A bilo je što da se pita. Pitanja su bila najvažnija. K-u se činilo da bi sam mogao zadati sva potrebna pitanja. A odvjetnik, umjesto da ga ispituje, samo priča ili nijemo sjedi sučelice K-u, saginje se malko nad pisaći stol, po svoj prilici zato što slabo čuje, čupka pramen u bradi i gleda u sag, možda baš u ono mjesto gdje je K. ležao s Leni. Tu i tamo daje mu nekakve puste pouke, kao djetetu. Sve su to naklapanja, koliko jalova, toliko i dosadna, i za njih K. pri konačnom obračunu nema namjere da plati ni pare. A kad bi odvjetnik povjerovao da ga je dovoljno ponizio, obično bi ga počeo opet pomalo bodriti. Tada bi mu pričao kako je već mnoge slične procese dobio, potpuno ili djelomice. Procese koji možda nisu bili toliko teški koliko ovaj, ali su naoko bili još beznadniji. Popis tih procesa drži, evo, ovdje u ovoj ladici - tu bi kucnuo po bilo kojoj ladici u pisaćem stolu - ali mu, na žalost, spise ne može pokazati jer je to službena tajna. Ali, naravno, veliko iskustvo koje je u tim procesima stekao dobro će sad doći K-u. Dakako da je odmah počeo raditi i već je gotovo dovršio prvu predstavku, koja je vrlo važna, jer prvi dojam koji obrana ostavi često

utječe na cijeli tok procesa. Na žalost, mora upozoriti K-a da se ponekad dogodi da na sudu uopće ne pročitaju prvu predstavku. Naprosto je prilože spisima napominjući da su zasad preslušavanja i motrenje optuženika važniji od svega napisanog. A ako molitelj navaljuje, dodaju da će se prije donošenja rješenja, čim se prikupi sav materijal, svi spisi proučiti, pa tako i ta prva predstavka. Ali, na žalost, ni to ponajčešće nije tako, prva se predstavka obično zametne ili nestane bestraga, a ako se i sačuva, jedva da se pročita, tako je bar odvjetnik čuo od drugih. Sve je to žalosno, ali donekle i opravdano. K. treba uzeti u obzir da postupak nije javan, može se, doduše, proglasiti javnim ako sud smatra to za potrebno, ali javnost nije predviđena zakonom. Stoga optuženik i obrana nemaju ni prava uvida u sudske spise, pogotovo u optužnicu, pa čovjek uglavnom ne zna, ili bar ne zna točno, na što se treba usredotočiti u prvoj predstavci, koja zapravo samo slučajno može sadržavati nešto što je značajno za cijeli predmet. Tek poslije, kad se u toku preslušavanja jasnije nazru ili ocrtaju pojedine točke optužnice i i njihova obrazloženja, mogu se sastavljati uistinu svrsishodne i argumentirane predstavke. Dakako da je u takvim prilikama obrana u vrlo nepovoljnu i tešku položaju. Ali i to je namjerno tako uređeno. Zakon, naime, zapravo i ne dopušta obranu nego je samo trpi, a sporno je čak i to treba li to mjesto u zakonu protumačiti tako da se obrana uopće trpi. Stoga, strogo uzevši, taj sud uopće ne priznaje odvjetnike, i svi oni koji pred tim sudom nastupaju kao odvjetnici zapravo su samo nadriodvjetnici. To je, naravno, sramota za cijeli odvjetnički stalež. Kad K. idući put posjeti sudske urede, neka samo pogleda odvjetničku sobu pa da vidi i to čudo. Zacijelo će se uplašiti društva koje se ondje okuplja. Već i ona tijesna, niska sobica koja im je dodijeljena pokazuje koliko sud prezire te ljude. Svjetlo dopire u sobicu samo kroz okance, koje je toliko visoko postavljeno da čovjek, ako hoće pogledati van - pri čemu mu, uostalom, prvo udari u nos i očađavi lice dim iz kamina što se nalazi do samog okanca - mora najprije zamoliti nekog kolegu da ga podigne na leđa. A u podu je te sobe - samo da navede još jedan primjer kako je ondje - već više od godinu dana rupa kroz koju čovjek ne može, doduše, propasti, ali mu može propasti noga. Odvjetnička je soba na gornjem tavanu, pa ako tko upadne u tu rupu, noga mu proviri na stropu donjeg tavana, i to baš u hodniku gdje čekaju stranke. Nije pretjerano reći da se u odvjetničkom društvu takve prilike smatraju sramotnim. Pritužbe upravi ništa ne koriste, a odvjetnicima je najstrože zabranjeno da bilo što u

sobi preurede o svom trošku. Ali, i ovakvo postupanje s odvjetnicima ima svoje razloge. Sud želi što više isključiti obranu i sve treba da bude usredotočeno na samog optuženika. To nije u biti loše stajalište, ali bi bilo potpuno pogrešno kad bi se odatle izveo zaključak da pred tim sudom optuženiku odvjetnici nisu ni potrebni. Naprotiv, ni pred kojim drugim sudom nisu toliko potrebni koliko pred ovim. Postupak se, naime, uglavnom vodi tajno, ne samo za javnost nego i za optuženika. Dakako, samo koliko je to moguće, a moguće je u velikoj mjeri. Ni optuženik nema, naime, uvida u sudske spise, a iz samih je preslušavanja vrlo teško dokučiti što sadržavaju spisi na osnovi kojih se ona vrše, pogotovu optuženiku koji je ipak smeten i pritisnut kojekakvim brigama koje mu ne daju mira. I tu sad uskače obrana. Branitelji uglavnom ne smiju prisustvovati preslušavanjima, pa zato moraju odmah nakon preslušavanja, i to po mogućnosti ispred vrata sobe suca istražitelja, ispitati optuženika o toku preslušavanja, te iz njegova kazivanja, često vrlo zbrkana, izvući ono što može poslužiti obrani. Ali ni to nije ono najvažnije, jer se na taj način ne može bogzna što doznati, mada će i tu, naravno, kao i drugdje, sposoban čovjek doznati više nego drugi. Ipak su najvažnije odvjetnikove osobne veze, one su najveća vrijednost obrane. K. već zacijelo zna iz vlastita iskustva da najniže ustrojstvo suda nije baš savršeno, da u njemu ima nesavjesnih i podmitljivih službenika, zbog čega u strogoj ograđenosti suda nastaju u neku ruku pukotine. I, eto, kroz njih se provlači većina odvjetnika, tu se podmićuje i ispipava, pa se čak i spisi kradu, bar se prije i to događalo. Ne može se poreći da se na taj način mogu trenutno postići i neobično povoljni rezultati za optuženika, time se i kite oni sitni odvjetnici i mame se novi klijenti, ali za dalji tok procesa to ne znači ništa, ili bar ništa dobro. Pravu vrijednost imaju samo čestite osobne veze, i to s višim službenicima, pod kojima se, naravno, razumijevaju samo viši službenici nižeg ranga. Samo se tako može utjecati na tok procesa, isprva doduše tek neprimjetno, a poslije sve očitije. To, naravno, mogu samo neki odvjetnici, a K. je tu bio sretne ruke. Možda bi se samo još jedan ili dva odvjetnika mogli pohvaliti da imaju takve veze kao doktor Huld. Oni, dakako, ne mare za ono društvo u odvjetničkoj sobi i nemaju s njim nikakve veze, ali su zato još tješnje povezani sa sudskim službenicima. Doktor Huld čak i ne treba uvijek da ide na sud, da u predsobljima istražnih sudaca čeka kad će oni slučajno naići pa da onda, prema tome kakve su volje, postigne obično samo prividan uspjeh, a možda čak ni to. Ni govora, K. je i sam vidio kako

k njemu dolaze službenici sami, među njima i neki vrlo visoki, kako mu drage volje daju obavijesti, sasvim otvoreno ili bar dovoljno jasno, kako razgovaraju s njim o daljem toku procesa, a pokatkad se čak mogu i razuvjeriti i rado prihvaćaju tuđe mišljenje. Doduše, što se ovog posljednjeg tiče, čovjek im ne smije previše vjerovati jer, ma koliko odlučno isticali da su prihvatili mišljenje koje je povoljno za obranu, možda će nakon toga otići pravo u svoj ured i izdati za sutradan sudsko rješenje koje će biti sasvim suprotno, i možda još mnogo nepovoljnije za optuženika nego što im je bila prvotna namjera, od koje su tobože bili potpuno odustali. Protiv toga se, naravno, ne može ništa jer ono što su rekli u četiri oka rekli su samo u četiri oka, te ne dopušta nikakve zaključke u javnosti, čak i kad se obrana i inače ne bi morala truditi da sačuva naklonost te gospode. Ali je isto tako istina da ta gospoda održavaju vezu s obranom, naravno samo sa stručnom obranom, ne samo iz nekakve čovjekoljubivosti ili prijateljskih osjećaja nego više zato što su u neku ruku upućeni na nju. Tu se baš očituje slabost te sudske organizacije, koja čak i na početku istrage propisuje tajni sud. Službenicima nedostaje veza s pučanstvom, oni su dobro pripremljeni za obične, prosječne procese, jer takvi procesi idu tako reći sami svojim tokom i treba ih tek tu i tamo malo potaknuti, ali u posve jednostavnim, ili pak u osobito teškim slučajevima, često su nemoćni jer su neprekidno, dan i noć, začahureni u svojim zakonima, te nemaju pravog osjećaja za međuljudske odnose, što im je u takvim slučajevima velik nedostatak. Tada dolaze odvjetniku da se posavjetuju, a za njima poslužitelj nosi spise koji su inače tajni. Pokraj ovoga prozora stajala su već mnoga gospoda od kojih bi se to najmanje očekivalo, upravo zdvojno gledala na ulicu dok je odvjetnik za svojim stolom proučavao spise kako bi im mogao dati koji dobar savjet. Uostalom, upravo u takvim prilikama može se najbolje vidjeti koliko ta gospoda ozbiljno shvaćaju svoj poziv i kako zapadaju u očaj kad naiđu na zapreke koje po samoj svojoj prirodi ne mogu savladati. Njihov položaj nije ni inače lak, čovjek ne smije griješiti dušu i misliti da im je lako. Poredak po rangu i činu na tom sudu upravo je beskrajan, pa i za upućena čovjeka nepregledan. A postupak na pojedinim sudovima općenito je tajan i za niže službenike, pa oni jedva da mogu predmete koje obrađuju pratiti u njihovu daljem toku. Predmet se pojavi pred njima, a da često i ne znaju odakle je došao, i ode dalje, a da nemaju pojma kamo. Prema tome, tim je službenicima nedostupno poznavanje koje se stječe proučavanjem pojedinih stadija procesa, konačne odluke i njenih razloga. Oni se smiju baviti samo

onim dijelom procesa koji im je zakonom ograničen, a o daljem razvoju, dakle o plodovima svoga rada, znaju obično još manje nego obrana, koja ipak uglavnom ostaje u vezi s optuženikom gotovo do sama kraja procesa. Dakle, i tu mogu oni doznati od obrane poneke dragocjene podatke. Imajući sve to na umu, zar se K. još čudi što su službenici razdražljivi, pa katkad - to je svatko doživio - upravo vrijeđaju stranke. Svi su službenici razdražljivi, čak i kad su naoko mirni. Dakako da zbog toga najviše stradaju oni sitni odvjetnici. Priča se, na primjer, da se zbio ovaj događaj koji bi lako mogao biti istinit. Jedan stari službenik, dobroćudan, miran gospodin, proučavao je cio dan i cijelu noć - ti su službenici zaista vrijedni da im para nema - neki zakučast sudski predmet koji je odvjetnik bio dozlaboga zapetljao svojim predstavkama. I onda, izjutra, pošto je radio dvadeset i četiri sata, vjerojatno bez većeg uspjeha, otišao je do ulaznih vrata, stao tu u zasjedu i sve odvjetnike koji su htjeli ući bacao niza stube. Odvjetnici su se okupili dolje na odmorištu i počeli se dogovarati što da rade; s jedne strane, nisu imali nekog posebnog prava da uđu, pa teško da su mogli, s pravnog gledišta, poduzeti što protiv toga službenika, a morali su, kako već rekosmo, i paziti da ne izazovu ostale službenike protiv sebe. S druge strane, svaki dan koji ne provedu na sudu za njih je izgubljen, pa im je bilo i te kako stalo da se probiju u urede. Napokon su se dogovorili da staroga gospodina izmore. Svaki čas bi po jedan od njih ustrčao uza stube i, odupirući se svim silama, ali dabome pasivno, pustio da ga starac baci niza stube gdje bi ga kolege prihvatile. Tako je to potrajalo oko sat vremena, a onda je stari gospodin, koji je i od noćnog rada bio iscrpljen, zaista iznemogao i vratio se u svoju sobu. Oni dolje nisu isprva vjerovali svojim očima i poslali su najprije jednoga da zaviri iza vrata nema li zaista nikoga. Tek su tada ušli i zacijelo se nisu usudili ni pisnuti. Jer, odvjetnicima - i najbeznačajniji među njima poznaje bar koliko-toliko prilike - nije ni nakraj pameti da provedu ili izbore nekakvo poboljšanje prilika na sudu, a gotovo svi optuženici - što je vrlo karakteristično - pa čak i sasvim priprosti ljudi, čim počne proces protiv njih, pomišljaju kako će predložiti da se poboljšaju prilike, rasipajući često i vrijeme i snagu, koje bi mogli drugdje mnogo bolje iskoristiti. Jedino je ispravno pomiriti se sa stvarnim prilikama. Čak i kad bi čovjek mogao popraviti neke sitnice - što je, međutim, luda tlapnja - postigao bi u najboljem slučaju nešto za buduće procese, a sam bi sebi neizmjerno naškodio jer bi privukao pozornost sudskog osoblja, koje je vazda željno osvete. Samo ne treba izazivati

pozornost! Najbolje je ostati miran, ma koliko to čovjeku bilo mrsko! Valja uvidjeti da taj veliki sudski organizam u neku ruku vječito lebdi u zraku, pa kad bi čovjek i promijenio nešto oko sebe na svoju ruku, iskopao bi jamu u koju bi sam mogao pasti, a onaj bi se veliki organizam lako namirio za tu malu smetnju na drugom mjestu - jer, sve je tu povezano - i ostao nepromijenjen, ako još možda ne bi, što je čak i vjerojatno, postao još zatvoreniji, još budniji, još stroži i još opakiji. I zato posao treba prepustiti odvjetniku, a ne kvariti ga. Od prijekora nema, doduše, mnogo koristi, pogotovo kad im čovjek ne može razjasniti razloge u njihovu punom značenju, ali svejedno treba reći koliko je K. naškodio sam sebi svojim držanjem prema ravnatelju sudskih ureda. Ta utjecajna osoba može se već tako reći zbrisati s popisa onih kod kojih bi se moglo postići nešto u K-ovu korist. Čim mu se spomene proces, on se, očito, pravi kao da nije ništa čuo. Po mnogo čemu su ti službenici kao djeca. Često se zbog nečega sasvim bezazlenog, što K-ovo vladanje, na žalost, nije bilo, toliko uvrijede da i s najboljim prijateljima prestanu govoriti, okreću od njih glavu kad ih gdje sretnu, i bacaju im klipove pod noge gdje god mogu. A onda se odjednom, neočekivano i bez pravog razloga, nasmiju i udobrovolje zbog neke male šale na koju se čovjek odvažio samo zato što mu se činilo da je ionako sve propalo. S njima je i teško i lako u isti mah, tu gotovo da i nema nikakvih pravila. Katkad se čudiš kako jedan jedini prosječni ljudski vijek dostaje čovjeku da prikupi toliko znanja da može ondje koliko-toliko uspješno raditi. Ima, doduše, i teških časova, kao i u životu svakog čovjeka, kad misliš da nisi postigao ama baš ništa, kad ti se čini da su se dobro završili samo oni procesi kojima je dobar ishod bio već od sama početka određen i koji bi se tako završili i bez tvoje pomoći, a da si sve druge procese izgubio, i pored sveg trčkaranja i truda, i svih sitnih, prividnih uspjeha kojima si se silno radovao. Tada ti se ništa više ne čini pouzdanim, i na neka određena pitanja ne bi se čak usudio zanijekati da su procesi koji su sami po sebi bili na dobru putu baš zbog tvog upletanja pošli naopako. Pa i to je neka vrsta samopouzdanja, ali jedina koja ti još preostaje. U takve krize - jer to su, naravno, samo krize i ništa više - odvjetnici zapadaju osobito onda kad im proces koji su prilično dugo i uspješno vodili iznenada izmakne iz ruke. To je valjda ono najgore što odvjetnika može snaći. A ne ostanu bez procesa voljom optuženika, to se valjda nikad nije ni dogodilo, optuženik koji jednom uzme odvjetnika mora ga zadržati, ma šta se dogodilo. Kako bi se uopće mogao sam održati

kad se jednom oslonio na tuđu pomoć? To se, dakle, ne događa, ali se katkad svakako dogodi da proces krene takvim pravcem da odvjetnik ne smije dalje. Odvjetniku tada naprosto oduzmu i proces, i optuženika, i sve; ne pomažu mu više ni najbolje veze sa službenicima jer ni oni sami ne znaju ništa. Proces je jednostavno ušao u stadij kad je zabranjena svaka pomoć, kad se rješava pred nedostupnim sudištima, kad odvjetnik više ne može ni doći do optuženika. Tada se jednog dana vratiš kući i nađeš na stolu sve one brojne predstavke koje si sastavljao neobično marno i pun najljepših nada, vraćene su ti jer se ne smiju prenijeti u novi stadij procesa, postale su bezvrijedne papirušine. Ali to još ne znači da je proces izgubljen, nipošto, bar nema presudnih razloga za tu pretpostavku, samo se ništa više ne zna o procesu i neće se ništa više ni doznati. Srećom, takvi su slučajevi sad prilično rijetki, a čak i kad bi K-ov proces bio takav slučaj, zasad je još daleko od tog stadija. Odvjetnik još ima, dakle, lijepu priliku da radi, a da će je i iskoristiti, o tome K. ne treba da sumnja. Kao što je rečeno, predstavku još nije predao, ali to nije ni hitno, kudikamo su važniji prethodni razgovori s mjerodavnim službenicima, a oni se već vode. S promjenljivim uspjehom, valja otvoreno reći. Zasad će biti bolje da se o pojedinostima ne govori, jer bi one mogle samo nepovoljno djelovati na K-a, bilo da bi mu ulile suviše nade ili ga suviše zaplašile, tek, toliko se može reći da su se pojedinci izrazili vrlo povoljno i pokazali spremnost da pomognu, a drugi se nisu toliko povoljno izrazili, ali nisu ni odbili da se zauzmu. Rezultat je, dakle, sve u svemu, vrlo dobar, samo što se ne smiju odatle izvlačiti nikakvi posebni zaključci, jer svi prethodni razgovori slično počinju i tek dalji razvoj pokazuje koliko su vrijedili. Kako bilo da bilo, ništa još nije propalo, a ako još uspije predobiti ravnatelja sudskih ureda - a za tu je svrhu već poduzeo razne korake - onda je sve skupa - kao što kirurzi kažu - još čista rana, pa se može mirno čekati budućnost.

Odvjetnik je bio neiscrpan u takvim i sličnim naklapanjima. Ponavljao ih je kad god bi ga K. posjetio. Uvijek je sve lijepo napredovalo, ali se nikad nije moglo doznati u čemu je taj napredak. Neprekidno se radilo oko one prve predstavke, ali nikako da se dovrši, što bi se obično prilikom idućeg posjeta pokazalo kao vrlo dobro, jer je ovo posljednje vrijeme bilo vrlo nepovoljno za podnošenje predstavaka, što se nikako nije moglo predvidjeti. Zamoren takvim naklapanjima, K. bi kadikad napomenuo da sve skupa ipak, pa i kad se uzmu u obzir sve teškoće, vrlo sporo napreduje, a odvjetnik bi mu odgovorio da to nije istina, ali da bi svakako bili već

mnogo dalje odmakli da mu se K. obratio u pravo doba. A budući da, na žalost, nije, taj će njegov propust izazvati još i druge nezgode, a ne samo gubitak vremena.

Jedini spasonosni predah u tim posjetima bio je dolazak Leni, koja je uvijek znala udesiti tako da donese odvjetniku čaj dok je K. kod njega. Tada bi stajala iza K-a, gledala tobože kako odvjetnik, nekako pohlepno nagnut nad šalicom, toči i pije čaj, i puštala da je K. kriomice uhvati za ruku. Bilo je potpuno tiho. Odvjetnik je pio čaj. K. je stiskao Leni ruku, a ona bi se katkad odvažila da ga nježno pomiluje po kosi. - Još si tu? - upitao je odvjetnik pošto bi popio čaj. - Htjela sam odnijeti posuđe - rekla bi Leni i još jednom, posljednji put, stisnula K-u ruku, odvjetnik bi otro usta i, okrijepljen, nastavio soliti K-u pamet.

Što je zapravo odvjetnik htio postići, da ga utješi ili natjera u očaj? K. nije bio načistu, ali je bio uvjeren da njegova obrana nije u dobrim rukama. Možda je istina sve ono što odvjetnik priča, iako je jasno da želi istaknuti sam sebe i da po svoj prilici nije još nikad nikog zastupao u tako velikom procesu kao što je, po njegovu mišljenju, K-ov. Ipak je sumnjivo što neprestano ističe svoje osobne veze sa sudskim službenicima. Služi li se njima isključivo u K-ovu korist? nikad nije propustio napomenuti da su posrijedi samo niži službenici, dakle službenici u sasvim podređenom položaju, kojima je za napredovanje u službi možda i potrebno da dolazi do stanovitih preokreta u procesima. Ne iskorištavaju li oni možda odvjetnika da izazovu te preokrete, koji su za optuženika, naravno, uvijek nepovoljni? Možda to ne čine u svakom procesu, što nije ni vjerojatno, a ima zacijelo i procesa u kojima se odužuju odvjetniku za njegove usluge, jer je i njima svakako stalo do toga da se sačuva njegov dobar glas. Ali, ako je doista tako, kako će službenici postupiti u K-ovu procesu, koji je, kako i sam odvjetnik kaže, vrlo težak, dakle važan, te je odmah izazvao veliku pozornost na sudu? Gotovo nema sumnje kako će se oni ponijeti. Na to već upućuje sama činjenica što prva predstavka još nije ni predana, premda proces traje već mjesece i mjesece, i što je, po odvjetnikovim riječima, sve još u početnom stadiju, a to je, dakako, najbolji način da se optuženik uspava i razoruža, kako bi ga onda iznenadili rješenjem ili bar saopćenjem da je nepovoljno završena istraga upućena višim vlastima.

Prijeko je potrebno da se K. osobno umiješa. To je njegovo uvjerenje bilo nepokolebljivo baš u trenucima velikog zamora, kao ovog zimskog prijepodneva dok mu je sve ovo bezvoljno prolazilo glavom. Nije više

prezirao proces kao prije. Da je sam na svijetu, ne bi mu bilo teško da se ne obazire na proces, ali onda zacijelo ne bi ni bilo došlo do njega. A sad ga je eto, stric već odvukao do odvjetnika, a tu su i rodbinski obziri; njegov položaj nije više potpuno nezavisan od toka procesa, pa i sam je nesmotreno, ispunjen nekakvim neobjašnjivim zadovoljstvom, spomenuo proces pred nekim svojim znancima, drugi su opet doznali za nj tko zna kako, a i odnos s gospođicom Bürstner čini se da se mijenja prema toku procesa - ukratko, ne može više birati hoće li proces prihvatiti ili neće, upao je u njega i mora se braniti. A ako je posustao, bit će zlo.

Zasad još nipošto nema razloga da bude pretjerano zabrinut. U banci je za razmjerno kratko vrijeme bio uspio da se vine do visokog položaja i da se održi na njemu uživajući opće poštovanje, a sad treba samo da te svoje sposobnosti usmjeri malo na proces pa da ga nesumnjivo uspješno okonča. Ponajprije, ako želi nešto postići, treba da unaprijed odbaci svaku pomisao da bi mogao biti i najmanje kriv. Tu nema krivnje. Proces nije ništa drugo do velik posao, onakav kakve je već više puta uspješno obavio u ime banke, posao u kojem obično vrebaju čovjeka kojekakve opasnosti koje treba naprosto otkloniti. Zato se ne smije poigravati mišlju na nekakvu svoju krivnju, nego usredotočiti misli na vlastitu korist. S tog je gledišta neminovno da uskoro, a najbolje još večeras, otkaže odvjetniku. To je, doduše prema odvjetnikovim riječima, nešto nečuveno i vjerojatno vrlo uvredljivo, ali K. ne može trpjeti da njegova nastojanja oko procesa ometaju zapreke koje mu možda postavlja sam odvjetnik. A kad se jednom otrese odvjetnika, morat će odmah podnijeti predstavku i navaljivati po mogućnosti svaki dan da je razmotre. Dakako da za tu svrhu neće biti dovoljno da, kao oni drugi, sjedi u hodniku i drži šešir pod klupom. On sam, ili žene, ili drugi glasnici, morat će dan na dan salijetati službenike i tjerati ih da sjednu za stol i prouče K-ovu predstavku, a ne da zirkaju kroz rešetke u hodnik. U tim nastojanjima neće smjeti popustiti, sve mora dobro organizirati i nadzirati, a sud će jednom naići na optuženika koji zna braniti svoje pravo.

Ali, kad bi se K. i odvažio da sve to provede u djelo, strahovito je teško bilo sastaviti predstavku. Ranije, još prije tjedan dana, bilo ga je stid i pomisliti da će jednom možda biti prisiljen da sam piše takvu predstavku; a da bi to moglo biti i teško, nije mu uopće palo na um. Sjetio se kako je jednom prije podne, baš kad je imao pune ruke posla, iznenada sve odgurnuo na stranu i uzeo blok za pisanje da pokuša nabaciti tok misli u

takvoj predstavci, pa da to onda stavi na raspolaganje svom tromom odvjetniku, i kako su se upravo u tom trenutku otvorila vrata ravnateljeve sobe i ušao zamjenik ravnatelja smijući se grohotom. K. se preznojio od muke, iako se zamjenik ravnatelja nije, naravno, smijao predstavci o kojoj nije imao pojma, nego nekom vicu o burzi koji je upravo čuo, vicu koji se nije mogao razumjeti bez crteža, pa je zamjenik ravnatelja uzeo K-u olovku iz ruke, nagnuo se nad stol i nacrtao taj crtež na bloku u kojem je K. kanio skicirati predstavku.

Danas K. ne mari za stid, predstavku mora napisati. Ako ne nađe vremena u uredu, što je vrlo vjerojatno, onda će je morati sastavljati noću kod kuće. A ako ni to ne bude dovoljno, morat će uzeti dopust. Samo ne smije stati na pola puta, jer to je najveća ludost ne samo u poslu nego uvijek i u svemu. Predstavka, razumije se, znači posao bez kraja i konca. Čovjek ne mora baš biti kukavica pa da ipak povjeruje da neće nikad moći dovršiti tu predstavku. I to ne iz lijenosti i promoćurnosti, koje su jedino mogle spriječiti odvjetnika da je dovrši, nego zato što se, ne poznavajući optužbu a još manje njene moguće dopune, valjalo prisjetiti cijeloga života, do najsitnijih postupaka i događaja, prikazati ga i rasvijetliti sa svih strana. A koliko je takav posao i žalostan! Možda jest prikladan da jednom, kad odeš u mirovinu, zabaviš njime podjetinjeni duh i tako prekratiš duge dane. Ali sad, kad K. treba da sve misli usredotoči na rad, kad je još u usponu, tako da ga se već pribojava i zamjenik ravnatelja, kad mu svaki sat munjevito prolazi, a kao mlad čovjek hoće da uživa u kratkim večerima i noćima, zar sad da sastavlja tu predstavku? I opet mu se razmišljanje završi s jadikovkama. Gotovo nehotice, samo da se prene, napipa prstom dugme električnog zvonca koje zvoni u predsoblju. Dok je pritiskao dugme, pogleda na zidni sat, Bilo je jedanaest sati, proveo je u snatrenju dva sata, dugo, dragocjeno vrijeme, i bio je, naravno, još umorniji nego prije. Pa ipak, to vrijeme nije bilo izgubljeno, donio je odluke koje mogu biti vrlo korisne. Poslužitelji su mu donijeli, pored kojekakve pošte, i posjetnice dvaju gospodina koji su ga već dulje vrijeme čekali. Bili su to baš neobično važni poslovni prijatelji koje zapravo nipošto nije smio ostaviti da ga čekaju. Ali, zašto su došli u tako nezgodno vrijeme? A zašto, kao da su se opet pitala gospoda iza zatvorenih vrata, taj marljivi K. troši dragocjeno radno vrijeme za svoje privatne poslove? Umoran od onog što je bilo i umorno očekujući što će biti, K. ustade da primi prvog.

Bijaše to omalen, živahan gospodin, neki tvorničar kojeg je K. dobro poznavao. Ispriča se što ometa K-a u važnu poslu, a K. se opet ispriča što je toliko dugo ostavio tvorničara da čeka. Ali je već i ovu ispriku izgovorio tako mehanički i gotovo neprirodno da bi tvorničar bio to zacijelo primijetio da nije bio posve zaokupljen svojim poslom. Ne primijetivši, dakle, ništa, brže-bolje povadi iz džepova račune i tablice, rasprostre ih pred K-om, razjasni mu različne stavke, ispravi jednu sitnu računsku grešku koju je uočio čak i pri ovom letimičnom pregledu, podsjeti K-a na sličan posao koji je sklopio s njim prije otprilike godinu dana, uzgred spomenu da se ovaj put jedna druga banka otima za taj posao nudeći mu velike ustupke, i napokon umuknu da čuje što K. misli. K. je iz početka zaista pozorno pratio tvorničarevo izlaganje, pomisao na važan posao zaokupila je i njega, ali nije, na žalost, zadugo, misli su mu ubrzo odlutale, još je neko vrijeme klimao glavom na tvorničareve glasne uzvike, a onda je i to prestao i ograničio se samo na to da gleda ćelavu glavu nagnutu nad spisima, pitajući se kad će tvorničar napokon shvatiti da su mu sve riječi uzaludne. I sad, kad je umuknuo, K. u prvih mah zaista pomisli da mu tvorničar daje priliku da prizna kako ga nije kadar slušati. Ali, na svoju veliku žalost, po napetom pogledu tvorničara koji je, očito, bio spreman na sve prigovore, razabra da poslovni razgovor mora nastaviti. I stoga, kao na zapovijed, pognu glavu i uze olovkom polako šarati po papiru, zastajući tu i tamo i zagledajući se u poneku brojku. Tvorničar je očekivao prigovore, možda brojke zaista nisu točne, možda nisu ni bitne, tek, tvorničar poklopi spise rukom, primaknu se posve blizu K-u i poče mu iznova izlagati cijeli posao. - Teško je to - reče K. i napući usne, a kako su papiri, jedino za što se još mogao uhvatiti, bili poklopljeni, klonu nemoćno na priručje stolice. Štoviše, jedva da dignu pogled i, kad se otvoriše vrata ravnateljeve sobe i na njima se, ne sasvim jasno, kao iza vela od gaze, pojavi zamjenik ravnatelja, K. nije dalje o tome razmišljao nego je samo pratio neposredan učinak koji mu je bio vrlo ugodan. Jer, tvorničar namah skoči na noge i pohita u susret zamjeniku ravnatelja. K. je poželio da tvorničar bude još deset puta hitriji jer se bojao da se zamjenik ravnatelja opet ne izgubi. Taje bojazan bila neopravdana, gospoda su prišla jedan drugom, rukovala se i zajedno pristupila K-ovu pisaćem stolu. Tvorničar se potuži da kod prokurista nije baš naišao na razumijevanje za svoj posao, i pokaza na K-a koji se, osjetivši na sebi pogled zamjenika ravnatelja, opet sagnu nad papire. Kad su se zatim obojica naslonila na njegov stol i tvorničar zapeo da predobije zamjenika

ravnatelja za sebe, K-u se učini kao da se ta dva čovjeka, koje je sad zamišljao u nadnaravnoj veličini, tu iznad njegove glave pogađaju za njega sama. Polako pokuša, gledajući oprezno ispod oka, razabrati što se ondje gore zbiva, a onda uze nasumce sa stola jedan spis, položi ga na dlan i, ustajući, prinese ga polako gospodi. Nije mislio ni na što određeno, samo se poveo za osjećajem da će tako postupiti kad jednom dovrši onu veliku predstavku kojom će se potpuno osloboditi. Sav zaokupljen razgovorom, zamjenik ravnatelja baci samo letimičan pogled na spis i uopće ga ne pročita, jer ono što je prokuristu važno njemu nije, uze ga K-u iz ruke i reče: - Hvala, znam već sve - i mirno vrati spis na stol. K. ga poprijeko pogleda, ali zamjenik ravnatelja to uopće nije zapazio, a ako i jest, onda ga je to samo raspoložilo, višeput se glasno nasmijao, jednim duhovitim odgovorom, očito, doveo tvorničara u nepriliku, iz koje ga odmah sam izvuče tako da se našali na svoj račun, i napokon ga pozva da prijeđu u njegovu sobu kako bi na miru završili razgovor. -To je vrlo važna stvar - reče on tvorničaru - meni je to potpuno jasno. A gospodinu prokuristu - čak se i tu obraćao samo tvorničaru - bit će svakako drago da ga rasteretimo. O tom poslu treba mirno razmisliti, a čini se da je on danas pretrpan poslovima, a i nekoliko ljudi već sate i sate čeka u predsoblju da ih primi. - K. je bio tek toliko priseban da se okrene od zamjenika ravnatelja i uputi ljubazan, ali ukočen osmijeh samo tvorničaru, ništa nije rekao, samo se malko pognuo i podupro objema rukama o stol kao trgovački pomoćnik za tezgom i gledao kako obojica, produžujući razgovor, uzimaju sa stola spise i odlaze u upravu. Na vratima se tvorničar još okrenu i reče da se neće oprostiti jer će, naravno, obavijestiti gospodina prokurista o ishodu razgovora, a ima mu još nešto priopćiti.

Napokon K. ostade sam. Nije mu bilo ni nakraj pameti da primi koju drugu stranku, samo je nejasno pomislio kako je zgodno što oni ljudi u predsoblju misle da još razgovara s tvorničarem, pa nitko, čak ni poslužitelj, neće ući. Priđe prozoru, sjede na podboj, uhvati se jednom rukom za kvaku i zagleda se u trg. Snijeg je svejednako padao, nije se još bilo razvedrilo.

Dugo je tako sjedio, a da nije pravo znao što ga zabrinjava, samo bi se od vremena do vremena preplašeno obazro na vrata predsoblja odakle mu se pričinilo da je dopro nekakav šum. Ali, kako nitko nije ulazio, umiri se, priđe umivaoniku, umi se hladnom vodom i vrati osvježen do prozora. Njegova nakana da preuzme obranu u svoje ruke činila mu se sad teža i zamašnija nego što je isprva mislio. Dok je god obrana prepuštena

odvjetniku, proces ga ipak suviše ne pogađa, on ga samo motri izdaleka, izvan njegova neposredna dohvata, može izvidjeti kad god hoće kako stoji, ali se isto tako može i povući kad god hoće. A sad, ako bude sam vodio obranu, morat će se - bar trenutno - dokraja izložiti utjecaju suda. Uspjeh te akcije treba da mu poslije donese potpuno i konačno oslobođenje, ali, da bi to postigao, morat će se neko vrijeme izvrgavati mnogo većim opasnostima nego do sada. Ako je možda još u to sumnjao, današnji ga je sastanak sa zamjenikom ravnatelja i tvorničarem mogao uvjeriti u suprotno. Kako je samo sjedio, posve ukočen od puke odluke da se sam brani! A kako li će tek poslije biti! Kakvi su dani pred njim? Hoće li naći put koji vodi kroz sve kušnje do sretna svršetka? Ne iziskuje li brižljiva obrana - a sve je ostalo besmisleno - ne iziskuje li brižljiva obrana i da sve drugo zanemari? Hoće li se sretno izvući? I kako će urediti sve u banci? T5 nije riječ samo o predstavci za koju će mu možda dostajati dopust, premda bi bilo vrlo smiono da ga upravo sad traži, riječ je o cijelom jednom procesu koji se može otegnuti u nedogled. Kakva je samo prepreka iskrsnula na K-ovu životnom putu!

I sad da radi nešto za banku? Baci pogled na pisaći stol. Da sad prima stranke i raspravlja s njima? Da obavlja bankovne poslove dok se njegov proces dalje vodi, dok gore na onom tavanu sudski službenici sjede nad spisima tog istog procesa? Nije li to kao kakvo sudski priznato mučenje koje je povezano s procesom i prati ga? A hoće li možda u banci pri ocjenjivanju njegova rada uzeti u obzir izuzetan položaj u kojem se nalazi? Hoće, vraga! Zna se, doduše, ponešto o njegovu procesu, mada nije još posve jasno tko za njega zna i koliko. Ali, valjda još nije glas dopro do zamjenika ravnatelja, jer bi se inače već moralo jasno vidjeti kako on to posve nekolegijalno i neljudski iskorištava protiv K-a. A ravnatelj? On je svakako naklonjen K-u i zacijelo bi, čim bi doznao za proces, učinio sve što može da mu olakša položaj, ali mu to jamačno ne bi pošlo za rukom jer sad, pošto je počela slabiti protuteža koju je inače tvorio K., sve više podliježe utjecaju svoga zamjenika koji, osim toga, iskorištava ravnateljevo slabo zdravlje za jačanje svoje moći. Čemu se, dakle, može K. nadati? Možda ovakvim premišljanjima slabi svoju otpornost, ali se ne smije ni zavaravati, nego treba da otvorenim očima gleda sve oko sebe.

Bez nekog posebnog razloga, samo da se još ne vrati za pisaći stol, otvori prozor. Teško se otvarao pa je morao objema rukama okrenuti kvaku. Tada kroz širom otvoren prozor nadre u sobu magla i ispuni je lakim mirisom

paljevine. Uletje i nekoliko pahuljica snijega. - Gadna jesen - reče iza K-a tvorničar, koji Se vratio od zamjenika ravnatelja i neopazice ušao u sobu. K. klimnu glavom i uznemireno pogleda torbu iz koje će tvorničar sad zacijelo izvaditi spise kako bi priopćio K-u ishod svoga razgovora sa zamjenikom ravnatelja. Ali tvorničar primijeti K-ov pogled, kucnu o torbu i, ne otvarajući je, reče: - Htjeli biste čuti kako je bilo? Posao mi je već tako reći u torbi. Sjajan je čovjek taj vaš zamjenik ravnatelja, ali nipošto ne bih rekao da je bezopasan. - Nasmija se i, tresući K-u ruku, htjede i njega nasmijati. Ali K-u je sad opet bilo sumnjivo što tvorničar neće da mu pokaže spise, a ni njegove mu riječi nisu bile nimalo smiješne. - Gospodine prokuriste - reče tvorničar - ovo vrijeme sigurno loše utječe na vas? Danas ste nekako potišteni. - Da - potvrdi K. i uhvati se rukom za sljepoočice - boli me glava, obiteljske brige. - Upravo tako - reče tvorničar, koji je bio brzoplet i nikog nije mogao dokraja saslušati - svatko ima svoj križ. - K. i nehotice koraknu prema vratima, kao da želi ispratiti tvorničara, ali tvorničar reče: - Gospodine prokuriste, imao bih vam još nešto reći. Bojim se da ću vas baš danas time možda uznemiriti, ali sam u posljednje vrijeme bio već dvaput kod vas i svaki put sam zaboravio da vam to kažem. A ako još budem i dalje odgađao, vjerojatno neće više biti ni smisla da vam to govorim. A to bi bila šteta jer ovo što ću vam reći možda ipak nije sasvim bezvrijedno. - I prije negoli mu je K. dospio odgovoriti, tvorničar mu priđe, kucnu ga ovlaš u prsa i tiho reče: - Protiv vas se vodi proces, je l’ te? - K. ustuknu i odmah uzviknu: - To vam je rekao zamjenik ravnatelja! - Ma, nije - odvrati tvorničar - otkud bi zamjenik ravnatelja znao za to? - A vi? - priupita K. već mnogo sabranije. - Ja tu i tamo doznam ponešto o sudu - reče tvorničar - a to i jest u vezi s onim što sam vam htio reći. - Koliko je ljudi povezano sa sudom! - reče K. oborene glave i odvede tvorničara do pisaćeg stola. Ponovo sjedoše kao i prije, a tvorničar reče: - Ovo što vam imam reći nije, na žalost, bogzna što. Ali u ovakvim slučajevima ne valja zanemariti ni najmanju sitnicu. Osim toga, osjećam potrebu da vam nekako pomognem, pa ma koliko moja pomoć bila skromna. Dosad smo bili dobri poslovni prijatelji, nije li tako? Eto, vidite. - K. se htjede ispričati što se onako držao u današnjem razgovoru, ali mu tvorničar ne dade da mu upadne u riječ, dignu torbu visoko pod pazuh da pokaže kako mu se žuri, te proslijedi: - O vašem sam procesu čuo od nekog Titorellija. On je slikar, Titorelli mu je samo pseudonim, a pravog mu imena čak i ne znam. On se već godine i godine navraća u moj ured i donosi mi svoje sličice za koje mu

- to vam je, tako reći, prosjak - uvijek dajem ponešto, kao milostinju. Slike su, uostalom, zgodne, pusti krajolici i slično. Te su prodaje - obojica smo se već na to navikli - uvijek tekle sasvim glatko. Ali, kad su ti posjeti jedno vrijeme suviše učestali, prigovorio sam mu pa smo se zavezli u razgovor, zanimao sam se kako se može prehranjivati samo slikanjem, i tada sam, na svoje veliko čudo, doznao od njega da mu je glavni izvor prihoda portretiranje. Rekao mi je da radi za sud. »Za koji sud?« upitao sam ga. I tada mi je ispričao kakav je to sud. Možete zamisliti koliko sam se začudio tom njegovu pričanju. Otada svaki put kad me posjeti čujem poneku novost sa suda, i tako sam malo-pomalo stekao kakav-takav uvid u ono što se ondje zbiva. Titorelli je, naravno, brbljav pa ga često moram prekidati u pričanju, ne samo zato što svakako i laže nego najviše zato što poslovan čovjek kao što sam ja ima toliko svojih poslovnih briga da ne može još i tuđe brige brinuti. Ali, to samo onako uzgred. Nego, pomislio dam da bi vam možda taj Titorelli mogao donekle pomoći, on poznaje mnoge suce, pa ako i nema sam bogzna kakva utjecaja, mogao bi vas ipak posavjetovati kako da podiđete nekim utjecajnim ljudima. A ako vam ti savjeti sami po sebi ne budu mnogo pomogli, vi ćete ih, po mom mišljenju, ipak znati dobro iskoristiti. Pa, vi ste tako reći akvokat. Ja uvijek kažem: prokurist K. je tako reći advokat. Ah, ne bojim se ja za vaš proces! Nego, hoćete li otići do Titorellija? Ako vas ja preporučim, sigurno će učiniti sve što može. Zbilja mislim da bi trebalo da odete do njega. Ne morate, naravno, baš danas, nego jednom, kad bilo. Dabome - ovo bih vam još htio reći - nipošto niste dužni da odete do Titorellija samo zato što vam ja to savjetujem. Ni govora, ako mislite da možete bez Titorellija, bit će svakako bolje da ga ostavite na miru. Možda već imate točno razrađen plan koji bi Titorelli mogao još i pokvariti. Ako je tako, onda, naravno, nemojte nipošto otići k njemu! A nije baš čovjeku ni lako primati savjete od takva tipa. E pa, kako hoćete! Evo vam preporuke, a evo vam i adrese.

K. razočarano uze pismo i strpa ga u džep. Čak i u najpovoljnijem slučaju, korist koju mu je ta preporuka mogla donijeti bila je kudikamo manja od štete što tvorničar zna za njegov proces i što slikar dalje pronosi taj glas. Jedva se nekako prisili da s nekoliko riječi zahvali tvorničaru, koji se već bio zaputio prema vratima. - Otići ću do njega - rekao je opraštajući se s njim pred vratima - ili ću mu pisati neka se jednom svrati ovamo, u moj ured, jer sad imam mnogo posla. - Na to će tvorničar: - Ma, znao sam ja da ćete vi naći najbolje rješenje. Ipak sam mislio da ćete se kloniti da pozivate

takve ljude kao što je taj Titorelli u banku da razgovarate s njim o svom procesu. A nije uvijek ni uputno pisati takvim ljudima. Ali, sigurno ste već o svemu dobro promislili pa znate što smijete, a što ne smijete. - K. klimnu glavom i isprati tvorničara u predsoblje. Ali, ma koliko bio naoko miran, prestravio se bio od sama sebe; rekao je da će pisati Titorelliju zapravo samo zato da nekako pokaže tvorničaru kako cijeni njegovu preporuku, i kako odmah razmatra mogućnost da se sastane s Titorellijem, a da je smatrao da bi mu Titorellijeva pomoć mogla biti korisna, ne bi se ni dvoumio da mu zaista piše. Međutim, tek je iz tvorničarevih riječi razabrao kakvoj bi se opasnosti izložio. Zar se zaista više ne može pouzdati u vlastiti razum? Ako je moguće da bi jednog sumnjivog čovjeka neuvijeno pozvao pismom u banku da tu, samo vratima odvojen od zamjenika ravnatelja, zatraži od njega savjete za svoj proces, zar nije onda isto tako moguće, pa čak i vrlo vjerojatno, da previđa i druge opasnosti ili da slijepo ulijeće u njih? A ne stoji uvijek uz njega netko tko će ga opomenuti. I upravo sad, kad treba da napregne sve snage, upravo ga sad obuzimaju takve sumnje u vlastitu budnost, sumnje za koje dosad nije znao! Neće li i u procesu nastati teškoće koje osjeća kad obavlja uredski posao? Nikako mu nije išlo u glavu kako je mogao i pomisliti da piše Titorelliju i pozove ga u banku!

Još je zbog toga vrtio glavom kad mu priđe poslužitelj i upozori ga na tri gospodina koja tu, u predsoblju, sjede na klupi. Već su dugo čekali da ih K. primi. I, dok je poslužitelj razgovarao s K-om, oni ustadoše i svaki od njih vrebaše zgodnu priliku da se približi K-u prije ostalih. Kad su u banci toliko bezobzirni da ih puštaju da dangube ovdje u čekaonici, neće ni oni više imati nikakva obzira. - Gospodine prokuriste - poče već jedan od njih. Ali je K. bio zapovjedio poslužitelju da mu donese zimski kaput i, oblačeći ga uz njegovu pomoć, reče: - Oprostite, gospodo, nemam sad, na žalost, vremena da vas primim. Molim vas da mi oprostite, imam jedan hitan posao u gradu i moram odmah otići. I sami ste vidjeli koliko su me sad ovdje zadržali. Hoćete li biti toliko dobri da dođete opet sutra ili koji drugi dan? Ili, da možda telefonski porazgovaramo? Ili, možda, želite da mi sad ukratko kažete o čemu se radi, pa ću vam poslije opširno pismeno odgovoriti? Ali, najbolje bi svakako bilo da dođete drugi put. - Gospoda, koja su, dakle, posve uzalud čekala, toliko se začudiše tim K-ovim prijedlozima da se samo bez riječi zgledaše. - Dogovorili smo se, dakle? - pripita K. i obazre se za poslužiteljem, koji mu je donio i šešir. Kroz

otvorena vrata K-ove sobe vidjelo se kako vani pada sve gušći snijeg, pa K. zadignu ovratnik kaputa i zakopča se sve do grla.

Uto baš iziđe iz susjedne sobe zamjenik ravnatelja, smiješeći se pogleda K-a kako u zimskom kaputu razgovara s gospodom, pa ga upita: - Odlazite, gospodine prokuriste? - Da - odgovori K. i uspravi se - moram u gradu obaviti jedan službeni posao. - Ali se zamjenik ravnatelja već okrenuo gospodi i pripitao: - A gospoda? Čini mi se da već dugo čekaju. - Već smo se mi dogovorili - reče K. Ali se gospoda sad pobuniše, opkoliše K-a i rekoše da ne bi sate i sate čekali da nemaju važnih poslova koje treba odmah raspraviti, opširno i u četiri oka. Zamjenik ravnatelja slušao ih je neko vrijeme i promatrao K-a koji je držao u ruci šešir i brisao mjestimice prašinu s njega, a onda reče: - Gospodo, postoji jedno vrlo jednostavno rješenje. Ako nemate ništa protiv, ja ću vrlo rado porazgovarati s vama umjesto gospodina prokurista. O vašim se poslovima mora, naravno, odmah raspraviti. Mi smo, kao i vi, poslovni ljudi i znamo cijeniti vrijeme poslovnih ljudi. Izvolite ovamo! - I otvori vrata koja su vodila u predsoblje njegova ureda.

Kako zamjenik ravnatelja samo zna prigrabiti sve što K. mora silom prilika pustiti iz ruku! Ali, ne pušta li K. više iz ruku nego što je prijeko potrebno? I, eto, dok hita, obuzet neodređenim i, valja priznati, vrlo skromnim nadama, k nekom nepoznatom slikaru, ovdje se nanosi nepopravljiva šteta njegovu ugledu. Vjerojatno bi bilo mnogo bolje da svuče zimski kaput i ponovo predobije za se bar ona dva gospodina koja ionako još moraju čekati u predsoblju. Možda bi to i pokušao da nije sad u svojoj sobi opazio zamjenika ravnatelja kako traži nešto na K-ovoj polici za spise, baš kao da je njegova. Kad se K. uzbuđeno približi vratima, zamjenik mu ravnatelja doviknu: - O, niste još otišli! - Okrenu mu se načas licem, na kojem mnoge oštre bore kao da nisu odavale starost nego snagu, pa opet nastavi nešto tražiti. - Tražim prijepis jednog ugovora koji se, kako tvrdi predstavnik tvrtke, nalazi kod vas - reče.- Hoćete li mi pomoći u traženju? - K. zakoraknu, ali mu zamjenik ravnatelja reče: - Hvala, već sam ga našao - i vrati se u svoju sobu noseći velik svežanj papira u kojemu nije bio samo prijepis ugovora nego su zacijelo bili i mnogi drugi spisi.

»Sad mu nisam dorastao«, pomisli K., »ali kad jednom savladam ove svoje osobne teškoće, on će biti prvi koji će to osjetiti, i to grdno osjetiti.« Umiren donekle tom mišlju, K. naloži poslužitelju, koji mu je već dugo držao otvorena vrata što su vodila u hodnik, da javi zgodnom prilikom

ravnatelju da je on službenim poslom otišao u grad, te ode iz banke gotovo sretan što se može na neko vrijeme sav predati svom problemu.

Odmah se odveze slikaru, koji je stanovao u predgrađu na sasvim suprotnoj strani od onog u kojem su bili sudski uredi. Bijaše to još siromašniji kraj, kuće još mračnije, a ulice pune prljavštine, koja se polako širila po okopnjelom snijegu. U kući u kojoj je stanovao slikar bilo je otvoreno samo jedno krilo velikih vratnica, a ispod drugog je bila probijena rupa iz koje je, baš kad se K. približio, potekla nekakva odvratna, žuta tekućina koja se pušila i pred kojom je nekoliko štakora uteklo u obližnji kanal. Podno stubišta ležalo je potrbuške na zemlji nejako dijete i plakalo, ali se jedva čulo od zaglušne buke koja je dopirala iz limarske radionice s druge strane veže. Vrata radionice bila su otvorena, tri pomoćnika stajala su u polukrugu oko nekog predmeta i udarala ga čekićima. Od velike ploče bijelog lima, koja je visila na zidu, odbijalo se blijedo svjetlo, probijalo se između dva pomoćnika i osvjetljavalo im lica i radne pregače. Sve to K. samo letimice pogleda, jer je htio što prije obaviti svoj posao, samo ispipati slikara sa dvije-tri riječi i odmah se zatim vratiti u banku. Ako postigne ma i najmanji uspjeh, to će još povoljno djelovati na njegov današnji rad u banci. Na trećem katu morao je usporiti korak, bio je sav zadihan, i stepenice i katovi bili su neobično visoki, a slikar je, čini se, stanovao u samu potkrovlju. A bilo je i zagušljivo, nije bilo zračnjaka, usko je stubište bilo s obje strane pritiješnjeno zidovima na kojima su tek ovdje-ondje, gotovo pri samu vrhu, bili nekakvi prozorčići. Baš kad je K. zastao, istrča iz nečijeg stana nekoliko djevojčica i, smijući se, pohita uza stube. K. pođe polako za njima i sustiže djevojčicu koja se bila spotakla i zaostala za ostalima, a dok su se zajedno dalje uspinjali, upita je: - Stanuje li tu neki slikar Titorelli? - Djevojčica, koja je bila malko grbava i kojoj jedva da je bilo trinaest godina, munu ga laktom i pogleda isprijeka. I pored svoje mladosti i tjelesne mane, bila je već sasvim pokvarena. Nije se čak ni osmjehnula, nego je samo odmjerila K-a oštrim i izazovnim pogledom. K. se gradio da ne primjećuje kako se ona vlada, te je upita: -Poznaješ li slikara Titorellija? - Ona klimnu glavom i uzvrati pitanjem: - A što će vam on? - K. pomisli da neće biti zgorega da se još na brzinu malo raspita o Titorelliju, pa reče: - Htio bih da me slika. - Da vas slika? - ponovi ona, razjapi usta i pljesnu K-a ovlaš rukom, kao da je rekao nešto sasvim začudno ili nesuvislo, te zadignu objema rukama svoju ionako vrlo kratku suknjicu i potrča glavom bez obzira za ostalim djevojčicama, čija se cika već nejasno gubila negdje gore.

Ali već na idućem zavijutku ponovo sustiže sve djevojčice. Očito ih je grbavica obavijestila o njegovoj namjeri, pa su ga sad čekale. Stajale su s obje strane stubišta i pribile se uza zid da ga propuste, i gladile rukama svoje pregače. Na svim tim licima, pa i u tom špaliru, bilo je nečega djetinjeg i pokvarenog u isti mah. Gore, na čelu djevojčica, što su se sad, smijući se, zbile iza K-a, stajala je grbavica koja je preuzela vodstvo. Njoj je K. imao zahvaliti što je produžio pravim putem. Htio je, naime, poći ravno uza stube, ali mu je ona pokazala odvojak koji vodi do Titorellija. Stepenice do njegova stana bile su neobično uske, vrlo dugačke i bez zavijutaka, mogle su se sagledati u svoj svojoj dužini i završavale se ispred samih Titorellijevih vrata. Ta vrata, koja su, za razliku od stubišta, bila razmjerno dobro osvijetljena kroz prozorčić ukoso postavljen iznad njih, bijahu napravljena od neoličenih dasaka, na kojima je crvenom bojom, širokim potezima kista, bilo ispisano Titorellijevo ime. K. nije stigao sa svojom pratnjom ni do polovice stepenica kadli se gore, očito zbog bata mnogih koraka, odškrinuše vrata i na njima se pomoli čovjek zacijelo samo u noćnoj košulji. - Oh! -uskliknu kad ugleda skupinu kako se penje, pa iščeznu. Grbavica zapljeska rukama od radosti, a ostale djevojčice navališe odostraga na K-a da se požuri.

Ali nisu se još bili ni popeli kad slikar širom otvori vrata i, duboko se poklonivši, pozva K-a neka uđe. Djevojčicama, međutim, prepriječi put i ne pusti nijednu unutra, ma koliko ga moljakale i pokušavale da se uguraju, ako ne milom a ono silom. Samo grbavici pođe za rukom da se provuče ispod njegove ispružene ruke, ali slikar pojuri za njom i, ščepavši je za suknju, zavrtje je i zatim spusti pred vrata, pokraj ostalih djevojčica, koje se ipak nisu bile usudile prekoračiti prag dok je slikar bio njome zabavljen. K. nije znao što da misli o svemu tome, jer se sve to nekako događalo u prijateljskom raspoloženju. Djevojčice su na vratima, jedna iza druge, istezale vratove, dobacivale slikaru kojekakve šaljive riječi, koje K. nije dobro razumio, a i slikar se smijao dok mu je grbavica tako reći letjela u ruci. Zatim je zatvorio vrata, još se jednom naklonio K-u, pružio mu ruku i predstavio se: - Slikar umjetnik Titorelli. - K. pokaza na vrata iza kojih su se djevojčice došaptavale, pa mu reče: - Čini mi se da ste vrlo omiljeni u ovoj kući. - Eh, te balavice! - reče slikar uzalud pokušavajući zakopčati noćnu košulju na vratu. Bio je inače bos i imao na sebi još samo široke hlače od žućkasta platna pripasane remenom, kojemu se jedan dugački kraj klatio amo-tamo. - Te su balavice prava napast - produži i, okanivši se

košulje s koje je upravo bilo otpalo posljednje dugme, donese stolicu i posjede K-a na nju. - Jednom sam jednu od njih - danas nije ovdje među njima - naslikao i odonda mi ne daju mira. Kad sam kod kuće, ulaze samo kad im dopustim, ali kad nekamo odem, onda je bar jedna od njih ovdje. Dale su napraviti sebi ključ od mojih vrata pa se njime naizmjence koriste. Nemate pojma koliko je to neugodno. Vratim se, na primjer, kući s nekom damom koju treba da slikam, otključam vrata i zateknem, recimo, onu grbavicu kako ondje za stolićem crveni usne kistom, a njene sestrice, koje ona treba da čuva, švrljaju po sobi i prljaju mi sve kutove. Ili se vratim, kao što je baš jučer bilo, kasno navečer kući - oprostite, molim vas, što sam zbog toga ovako obučen i što je u sobi ovakav nered - vratim se, dakle, kasno navečer kući i hoću da legnem kad me nešto uštine za nogu, pogledam pod krevet i izvučem odande opet takvo jedno derište. Ne znam zašto me toliko opsjedaju, a da ih baš ne mamim ovamo, primijetili ste valjda i sami. Dakako da me i u poslu ometaju. Da se ne koristim besplatno ovim ateljeom, bio bih se već odavno odselio. - Uto viknu iza vrata nečiji glasić nježno i bojažljivo: - Titorelli, možemo li sad već unutra? - Ne možete - odgovori slikar. - Ni ja sama? - upita ponovo isti glasić. - Ni ti - reče slikar, priđe vratima i zaključa ih.

K. se dotle ogleda po sobi, nikad mu ne bi palo na pamet da bi se ovaj bijedni sobičak mogao nazvati ateljeom. Jedva da si i uzduž i poprijeko mogao napraviti dva dobra koraka. Sve, pod, zidovi i strop, bijaše od drva, a između greda zapažale su se uske pukotine. Sučelice K-u stajala je uza zid postelja pretrpana šarenom posteljinom. Nasred sobe nalazila se na štafelaju slika pokrivena košuljom kojoj su rukavi visili sve do poda. Iza K-a bijaše prozor kroz koji je u magli vidio samo krov susjedne kuće pokriven snijegom.

Okretanje ključa u bravi podsjeti K-a da je nakanio brzo otići. Stoga izvadi tvorničarevo pismo iz džepa, dade ga slikaru i reče: - Doznao sam za vas od ovoga gospodina, vašeg znanca, i došao sam po njegovu savjetu. - Slikar na brzinu pročita pismo i baci ga na postelju. Da tvorničar nije izrijekom kazao da dobro poznaje Titorellija i da je to siromašak koji ovisi o njegovoj milostinji, čovjek bi zaista mogao pomisliti da Titorelli uopće ne poznaje tvorničara ili da ga se bar ne sjeća. A uz to slikar još zapita: - Hoćete li da kupite koju sliku ili da vas naslikam? - K. pogleda slikara u čudu. Što zapravo piše u tom pismu? K. je bio uzeo za gotovo da je tvorničar izvijestio u pismu slikara da K. želi samo da se kod njega raspita o

svome procesu. Ipak je suviše naglo i nepromišljeno dojurio ovamo! Ali sad mora nekako odgovoriti slikaru, pa stoga pogleda štafelaj i priupita ga: - Upravo radite na jednoj slici? - Da - odgovori slikar i baci za pismom na postelju i košulju što je visila na štafelaju. - To je jedan portret. Dobar rad, ali još nedovršen. - Ovo je K-u došlo kao naručeno, prilika je bila kao stvorena da zavrgne razgovor o sudu, jer je to očito bio portret nekog suca. Uostalom, portret je bio napadno sličan slici u odvjetnikovoj radnoj sobi. Ovo je, doduše, bio neki drugi sudac, debeljko obrastao crnom gustom bradurinom što mu se penjala visoko uz obraze; osim toga, ona je slika bila uljena, a na ovoj su tek ovlaš i nejasno bile nabačene pastelne boje. Međutim, sve je drugo bilo slično, jer i ovdje se sudac spremao da prijeteći ustane s predsjedničke stolice za čije se priručje čvrsto držao. »Pa, ovo je neki sudac«, htjede K. odmah reći, ali se još suzdrža i primaknu slici kao da je želi do u tančine proučiti. Nije mu bila jasna velika drvena figura koja je stajala u sredini na naslonu stolice, pa zamoli slikara za objašnjenje. Slikar mu odgovori da je treba još malo dotjerati, pa uze sa stolića krejon i povuče njime nekoliko poteza oko rubova figure, ali je figura i dalje ostala K-u zagonetna. -To je Pravda - napokon će slikar. - E, sad je već i ja prepoznajem - reče K. - Ovo joj je povoj preko očiju, a ovo vaga. Ali, nisu li joj na petama krila i nije li u trku? - Jest - odgovori slikar - dobio sam nalog da je tako naslikam, jer je to zapravo Pravda i božica pobjede u jednom liku. - To baš nije dobra kombinacija - reče K. osmjehujući se. - Pravda mora mirovati jer joj se inače vaga ljulja, pa ne može pravedno suditi. - U tome se pokoravam naručitelju - reče slikar. - Pa, naravno - priklopi K., koji svojim riječima nije nikog želio uvrijediti. - Vi ste tu figuru naslikali onako kakva je ona uistinu na predsjedničkoj stolici. - Nisam - odvrati slikar - ja nisam nikad vidio ni tu figuru ni tu stolicu, sve je to izmišljeno, ali mi je rečeno što treba da naslikam. - Kako? - pripita K. gradeći se da ne razumije posvema slikara. - Ali, ovo je valjda sudac što sjedi na sudačkoj stolici? - Jest - odgovori slikar - ali nije nikakav viši sudac i nikad nije sjedio na ovakvoj predsjedničkoj stolici. - A ipak se slika u takvoj svečanoj pozi? Pa, tu sjedi kao kakav predsjednik suda. - Da, tašta su vam ta gospoda - reče slikar. - Ali su im više vlasti odobrile da se tako slikaju. Svakom je točno propisano kako se smije slikati. Samo što se, na žalost, po ovoj slici ne može suditi o pojedinostima odjeće i stolice jer pastel nije prikladan za tu svrhu. - Da - reče K. - neobično je što je radite u pastelu. - Tako je želio sudac - reče slikar - slika je namijenjena jednoj

dami. - Čini se da mu je pogled na sliku ulio volju za rad, jer zasuka rukave, uze nekoliko krejona u ruku i pred K-ovim se očima, pod drhtavim vršcima krejona, poče oko sučeve glave javljati crvenkasta sjena, što se zrakasto gubila prema rubovima slike. Postupno je ta igra sjene ovjenčala sučevu glavu kao kakav nakit ili visoko odlikovanje. Međutim, oko lika Pravde, osim jedva primjetnog osjenčenja, sve je ostalo svijetlo, a na tom svjetlu kao da se lik posebno isticao, jedva da je još podsjećao na božicu pravde, pa i na božicu pobjede, ponajviše je nalikovao na božicu lova. Slikarev je rad privlačio K-a više nego što je želio, ali napokon prekori sama sebe što je već toliko ovdje, a da nije zapravo još ništa poduzeo u vezi s onim radi čega je došao. - Kako se zove taj sudac? - zapita iznenada. - To vam ne smijem reći - odgovori slikar, koji se bio sagnuo nad samu sliku i očito zapostavljao svoga gosta, premda mu je isprva bio iskazivao mnogo poštovanja. K. pomisli da je posrijedi nekakav hir, i naljuti se što samo trati vrijeme. - Vi ste zacijelo povjerljiva ličnost suda? - zapita. Slikar odmah odloži krejone, uspravi se, protrlja ruke i pogleda K-a smješkajući se. - Samo uvijek s istinom na sunce! - reče. - Želite doznati nešto o sudu, kao što piše i u preporuci koju ste donijeli, a najprije ste govorili o mojim slikama ne biste li me pridobili za sebe. Ali vam to ne zamjeram, jer niste ni mogli znati da to kod mene ne pali. Ama, molim vas! - reče oštro kad mu se K. pokuša usprotiviti. Zatim nastavi: - Inače, dobro ste pogodili, ja sam povjerljiva ličnost suda. - Ušutje načas kao da želi dati K-u vremena da pojmi tu činjenicu. Ponovo začuše djevojčice ispred vrata. Vjerojatno su se gurale oko ključanice, a možda su i kroz pukotine gledale u sobu. K. se nije ni pokušao ispričavati jer nije htio da razgovor skrene na drugu stranu, a nije htio ni da se slikar suviše ponese pa tako postane u neku ruku nepristupačan, te ga stoga upita: - Je li to javno priznat položaj? - Nije - odgovori slikar kratko, kao da mu je K. tim pitanjem zavezao jezik. Ali K. nije htio da slikar zanijemi, pa reče: - Često su takvi nepriznati položaji značajniji od priznatih. - Tako je baš i sa mnom - reče slikar i klimnu glavom namrštena čela. - Jučer sam razgovarao s tvorničarem o vašem slučaju, i on me pitao ne bih li vam htio pomoći, a ja sam mu odgovorio: »Pa, neka taj čovjek jednom dođe do mene«, i drago mi je što ste tako brzo došli. Čini se da je vas taj slučaj neobično pogodio, što nije, naravno, nikakvo čudo. Ne biste li možda najprije svukli kaput? - Premda je K. namjeravao ostati vrlo kratko, ipak se rado odazvao tom slikarevu pozivu. U sobi mu je malo-pomalo postajalo zagušljivo, višeput je već začuđeno

pogledao željeznu pećicu u kutu, koja nesumnjivo nije bila naložena; sparina je u sobi bila neobjašnjiva. Dok je svlačio zimski kaput i zatim još raskopčavao kratki kaput, slikar reče ispričavajući se: -Meni mora uvijek biti toplo. Ovdje je ipak vrlo ugodno, je li? Što se toga tiče, soba je vrlo dobro smještena. - K. ne reče ni riječi a zapravo se i nije zbog vrućine loše osjećao nego više zbog teškog zraka u kojem je jedva disao, jer soba zacijelo nije već odavno bila provjetrena. K-ova se nelagoda još više poveća kad ga slikar zamoli da sjedne na postelju, a on sam sjede na jedini stolac u sobi ispred štafelaja. Osim toga, čini se da slikar nije shvatio zašto je K. sjeo na sam rub postelje, pa ga zamoli neka se udobno smjesti, a kako je K. krzmao, priđe mu i uvali ga duboko u posteljinu i jastuke. Zatim ponovo sjede na svoj stolac i postavi K-u prvo ozbiljno pitanje, zbog kojeg K. zaboravi na sve drugo. - Nedužni ste? - zapita. - Jesam - odgovori K. Upravo se obradovao što je tako odgovorio na to pitanje, pogotovo privatnoj osobi, dakle bez ikakve odgovornosti. Nitko ga još nije tako otvoreno pitao. A, da bi u punoj mjeri okusio tu radost, nadoda još: - Potpuno sam nedužan. - A, tako - reče slikar i pognu glavu kao da se zamislio. Iznenada ponovo dignu glavu i reče: - Ako ste nedužni, onda je sve vrlo jednostavno. - K-u se pogled zamuti; ova tobože povjerljiva ličnost suda govori kao kakvo dijete. - Moja nedužnost ništa tu ne pojednostavnjuje - pripomenu K. Ipak se morao osmjehnuti vrteći polagano glavom. - Sve to ovisi o mnogim finesama u kojima se sud lako zaplete, a na kraju izvuče odnekud, gdje isprva ama baš ničeg nije bilo, nekakvu veliku krivicu. - Da, da, svakako - reče slikar, kao da mu K. bez potrebe remeti tok misli. - Ali, nedužni ste? - Pa, da - potvrdi K. - To je najvažnije - reče slikar. Proturazlozi ga nisu mogli smesti, ali, unatoč njegovoj odlučnosti, nije bilo jasno govori li tako iz uvjerenja ili iz puke ravnodušnosti. K. htjede najprije to izvesti načistac, pa mu reče: - Vi sigurno poznajete sud mnogo bolje od mene, ja znam otprilike tek onoliko koliko sam čuo od kojekakvih ljudi. Ali, svi se oni slažu u tome da se optužbe ne podižu bez razloga i da je sud, kad jednom podigne optužbu, čvrsto uvjeren u krivnju optuženog i da se teško može razuvjeriti. - Teško? - ponovi slikar i dignu ruku uvis. - Nikako se sud ne može razuvjeriti. Kad bih ovdje na platnu naslikao sve suce jednog do drugog, prije biste se pred tim platnom obranili nego pred pravim sudom. - Da - reče K. više za se, zaboravljajući da je htio samo ispipati slikara.

Opet jedna djevojčica ispred vrata poče zapitkivati: -Titorelli, zar taj neće još skoro otići? - Šutite! - doviknu slikar prema vratima. - Zar ne vidite da razgovaram s gospodinom? - Ali djevojčica se ne zadovolji time nego ga zapita: - Hoćeš li ga slikati? - A kako joj slikar ne odgovori, nadoda: - Nemoj, molim te, slikati, takva ružna čovjeka. -Razlegoše se nerazumljivi glasovi odobravanja. Slikar skoknu do vrata, odškrinu ih - ukazaše se umolno ispružene sklopljene ruke djevojčica - i reče: - Ako ne budete mirne, pobacat ću vas sve niza stube. Posjedajte lijepo tu na stepenice i budite na miru! - Vjerojatno ga nisu odmah poslušale jer im je podviknuo: - Sjedajte na stepenice! -Tek tada nastade mir.

- Oprostite - reče slikar kad se opet vrati do K-a. K. se nije bio ni okrenuo vratima, posve je prepustio slikaru hoće li ga i kako zaštititi. Pa i sad se jedva pomaknu kad se slikar sagnu nada nj i šapnu mu na uho da ga ne bi čuli vani: - I ove su djevojčice od suda. - Kako? - pripita K. i, odmaknuvši glavu u stranu, pogleda slikara. Ali slikar ponovo sjede na svoj stolac i reče mu pola u šali, a pola da mu objasni: - Pa, sve pripada sudu. - To još nisam primijetio - kratko će K. Nakon ove slikareve općenite napomene nije više imao razloga da se uznemiruje zbog onoga što je slikar rekao o djevojčicama. Pa ipak se K. zagleda malko u vrata, ispred kojih su djevojčice sad mimo sjedile na stepenicama. Samo je jedna progurala slamku kroz pukotinu između greda i pomicala je polako amo-tamo.

- Čini se da vi još ne znate bogzna šta o sudu - reče slikar, koji se raskrečio i lupkao vrhovima stopala o pod. - Ali, budući da ste nedužni, nećete morati ni znati. Ja ću vas sam izvući. - A kako? - zapita K. - Pa, maloprije ste sami rekli da sud uopće ne priznaje dokaze. - Ne priznaje samo one dokaze koji se iznose pred njega - reče slikar i dignu kažiprst, kao da je K-u promakla neka tanana nijansa. - Ali je sasvim drukčije s onim što se radi sudu iza leđa, dakle u sobama za savjetovanje, u hodnicima ili, recimo, i ovdje, u ovom ateljeu. - To što slikar reče nije se više K-u činilo nevjerojatno, čak se i slagalo s onim što je čuo od drugih ljudi. Štoviše, ulijevalo je i mnogo nade. Ako se na suce zaista može toliko utjecati osobnim vezama kao što tvrdi odvjetnik, onda su slikareve veze s taštim sucima i te kako važne i ne smiju se nipošto obescjenjivati. Tada se slikar dobro uklapa u kolo pomagača koje K. malo-pomalo okuplja oko sebe. Jednom su u banci hvalili njegov smisao za organizaciju, a sad mu se ovdje, gdje je prepušten isključivo sam sebi, ukazuje lijepa prilika da taj svoj smisao u punoj mjeri iskuša. Slikar je gledao kakav je dojam

njegovo objašnjenje ostavilo na K-a, a onda reče pomalo snebivljivo: - A zar niste primijetili da ja govorim gotovo kao kakav pravnik? To vam je od moga neprekidnog druženja s gospodom sa suda. Meni to, naravno, donosi mnogo koristi, ali uvelike škodi mom umjetničkom razmahu. - A kako ste prvi put stupili u vezu sa sucima? - zapita K., koji je htio steći slikarevo povjerenje prije nego što ga, tako reći, uzme u svoju službu. - To je bilo vrlo jednostavno - reče slikar - ja sam tu vezu naslijedio. Već mi je otac bio sudski slikar. To je jedini položaj koji se uvijek nasljeđuje. Za nj ne dolaze u obzir novi ljudi. Jer, za slikanje službenika različitih činova postoje toliko različita, zamršena i nadasve tajna pravila da su poznata samo određenim obiteljima. Eno, ondje u ladici, na primjer, nalaze se bilješke mog oca koje nikom ne pokazujem. A samo onaj tko ih poznaje kadar je da slika suce. Ali, čak i kad bih ih izgubio, ostala bi mi još tolika pravila koja nosim samo u glavi da mi nitko ne bi mogao osporiti moj položaj. Jer, svaki sudac želi biti naslikan isto onako kako su naslikani stari, veliki suci, a tako slikati znam samo ja. - Zaista vam se može pozavidjeti - reče K. misleći na svoj položaj u banci. - Vas ne može, dakle, nitko ugroziti na vašem položaju? - Ne može - reče slikar i ponosito uzdignu ramena. - Zato se tu i tamo usuđujem pomoći ponekom jadniku protiv kojeg se vodi proces. - A kako im to pomažete? - pripita K. kao da ga nije slikar ovaj čas nazvao jadnikom. Ali, slikar se nije dao navući na tanak led nego reče: - U vašem slučaju, recimo, budući da ste posve nedužni, učinit ću ovo. - K-u je već dojadilo učestalo spominjanje njegove nedužnosti. Katkad mu se činilo da slikar takvim napomenama obećava da će mu pomoći samo ako se proces povoljno svrši, a onda mu, naravno, njegova pomoć neće biti ni potrebna. Unatoč tim sumnjama, K. se suzdržao da presiječe slikara u riječi. Nije se htio odreći slikareve pomoći, to je čvrsto odlučio, a osim toga, ta mu se pomoć nije nipošto činila sumnjivijom od odvjetnikove. Štoviše, bila mu je kudikamo draža jer je bila ponuđena prostodušnije i otvorenije.

Slikar privuče stolac bliže postelji i nastavi prigušenim glasom: - Zaboravio sam vas najprije upitati kakvo oslobođenje želite. Postoje tri mogućnosti, to jest potpuno oslobođenje, privremeno oslobođenje i odugovlačenje. Potpuno je oslobođenje, naravno, najbolje, samo ja ne mogu ni najmanje utjecati na donošenje takva rješenja. Po mom mišljenju, nema tog čovjeka koji bi mogao ishoditi potpuno oslobođenje. Tu vjerojatno odlučuje samo optuženikova nedužnost. Kako ste vi nedužni, mogli biste

se zaista pouzdati samo u svoju nedužnost. A onda vam nije potrebna ni moja ni bilo čija pomoć.

Ovo je staloženo izlaganje najprije zapanjilo K-a, ali zatim reče isto onako tiho kao i slikar: - Mislim da proturječite sami sebi. - Kako to mislite? - priupita slikar strpljivo i zavali se na naslon stoca smješkajući se. To smješkanje probudi u K-u osjećaj da neće otkriti proturječja u slikarevim riječima, nego u samom sudskom postupku. Pa ipak, ne ustuknu već reče: - Najprije ste napomenuli da sud ne priznaje dokaze, poslije ste to ograničili na javni postupak, a sad čak tvrdite da nedužnom optuženiku nije potrebna nikakva pomoć pred sudom. Osim toga ste prije kazali da se na suce može osobno utjecati, a sad poričete da se potpuno oslobođenje, kako ga nazivate, ikad može postići osobnim utjecajem. U tome je drugo proturječje. -Ta se proturječja mogu lako protumačiti - reče slikar. -Riječ je o dvije različite stvari, o onome što stoji u zakonu, i o onome što ja znam iz vlastita iskustva, a to ne smijete brkati. U zakonu, koji, doduše, nisam čitao, stoji s jedne strane, naravno, da se nedužan čovjek oslobađa optužbe, a s druge strane nigdje ne stoji da se na suce može utjecati. A ja, eto, iz iskustva znam upravo suprotno. Ne znam ni za jedno potpuno oslobođenje, ali znam da se često utječe na suce. Moguće je, naravno, da u svim slučajevima koji su meni poznati nijedan optuženi nije bio nedužan. Ali, zar vam se to ne čini nevjerojatno? U tolikim slučajevima da ni jedan jedini optuženi nije bio nedužan! Već od malih nogu pozorno sam slušao oca kad je kod kuće pričao o procesima, a i suci koji su mu dolazili u atelje pričali su o sudu, kod nas se ni o čemu drugom i ne priča; ja sam išao na sud kad sam god mogao, prisustvovao sam nebrojenim procesima u svim važnim fazama i pratio ih koliko sam god mogao, ali - moram vam priznati - ni jedan jedini put nisam doživio da je optuženi bio potpuno oslobođen. - Ni jedan jedini put, dakle - reče K. kao da govori sam sebi i svojim nadama. - Pa, to samo potkrepljuje mišljenje koje sam već stekao o tom sudu. On je, dakle, i u tom pogledu besmislen. Jedan jedini krvnik mogao bi nadomjestiti cijeli sud. - Ne smijete uopćavati - nezadovoljno će slikar - ja sam vam govorio samo na temelju svoga iskustva. - Pa, to je dovoljno - reče K. - ili, da niste možda čuli da su nekad prije nekog oslobodili? - Takvih je slučajeva, kažu, svakako bilo - odgovori slikar. - Samo je to teško provjeriti. Konačne se odluke suda ne objavljuju, čak ni suci ne mogu doći do njih, pa su se o nekadašnjim sudskim slučajevima sačuvale samo legende. Po njima je čak većina optuženika bila oslobođena krivnje, čovjek može tome vjerovati, ali

dokazati ne može. Pa ipak se te legende ne smiju posve zanemariti, u njima jamačno ima ponešto istine, a i vrlo su lijepe, čak sam naslikao nekoliko slika prema njima. - Puste legende ne mogu izmijeniti moje mišljenje - reče K. - a zacijelo se ni pred sudom ne može čovjek na njih pozvati? - Slikar se nasmija i reče: - Ne, ne može. - Onda nema smisla ni govoriti o njima - reče K., koji je htio zasad usvojiti sva slikareva mišljenja, čak i kad ih je smatrao nevjerojatnim i kad se nisu slagala s ostalim podacima. Nije imao vremena da provjerava istinitost svih slikarevih riječi ili da ih čak opovrgava, najviše čemu se mogao nadati bilo je da pridobije slikara da mu nekako pomogne, pa ma ta pomoć i ne bila velika. Stoga mu reče: - Ostavimo onda po strani potpuno oslobođenje; međutim, spomenuli ste još dvije mogućnosti. - Privremeno oslobođenje i odugovlačenje. Jedino to dvoje dolazi u obzir - reče slikar. - Ali, ne biste li možda svukli kaput prije nego što o tome povedemo razgovor? Bit će da vam je vruće. - Jest - reče K., koji je sve do tada pazio samo na slikareva objašnjenja, ali mu je sad, kad ga slikar podsjetio na vrućinu, izbio znoj na čelu. - Upravo je nesnosno. - Slikar klimnu glavom kao da dobro razumije K-ovu nelagodu. - Zar ne možete otvoriti prozor? - priupita ga K. - Ne mogu - odgovori slikar. - To je samo dobro uglavljeno okno i ne može se otvoriti. - Tek kad K. pojmi da se cijelo vrijeme nadao da će iznenada slikar ili on otići do prozora i širom ga otvoriti. Bio je spreman da i maglu udahne otvorenim ustima. Pri pomisli da je potpuno odsječen od zraka, zavrtje mu se u glavi. Lupnu ovlaš rukom po perini pored sebe i reče slabašnim glasom: - Pa, to vam je i nespretno i nezdravo. - Ma, nije - reče slikar u obranu svoga prozora. - Baš zato što se ne može otvoriti, to obično okno bolje čuva toplinu nego dvostruk prozor. A kad hoću da provjetrim sobu, što nije ni potrebno jer zrak ulazi sa svih strana kroz pukotine među gredama, mogu otvoriti jedna ili čak oboja vrata. - Pomalo utješen tim objašnjenjem, K. se obazre da vidi gdje su druga vrata. Slikar to zapazi i reče mu: - Iza vas su, morao sam ih zagraditi krevetom. - Tek tada K. opazi mala vrata u zidu. - Ovdje je zbilja pretijesno za atelje - reče slikar, kao da želi preduhitriti K-ovu zamjerku. - Morao sam se smjestiti kako sam najbolje znao i umio. Tu ispred vrata nije, naravno, zgodno mjesto za krevet. Na primjer, sudac kojega sad slikam uvijek uđe na ta vrata iza kreveta, čak sam mu i ključ dao da može ući i pričekati me ovdje u ateljeu kad nisam kod kuće. Ali on obično dolazi rano izjutra, dok još spavam. Naravno, uvijek se probudim iz najslađeg sna kad se otvore ta vrata pored kreveta. Kad biste samo čuli kakvim ga psovkama dočekam kad

mi se ujutro popne na krevet, izgubili biste svako strahopoštovanje prema sucima. Mogao bih mu, doduše, oduzeti ključ, ali bi onda bilo još gore. Ovdje se sva vrata mogu izvaliti bez po muke. -Za sve vrijeme dok je on govorio, K. je premišljao ne bi li svukao kaput, a napokon je uvidio da neće više moći izdržati u njemu, pa ga svuče, ali ga samo prebaci preko koljena kako bi ga opet obukao čim završe razgovor. Tek što je svukao kaput, jedna djevojčica viknu: - Već je svukao i kaput! - i K. začu kako se sve natisnuše oko pukotina ne bi li vidjele taj prizor. - Djevojčice, znate, misle da ću vas slikati pa da se zato svlačite - reče slikar. - A, tako - reče K. prilično neveselo, jer se nije osjećao mnogo bolje nego prije, iako je ostao samo u košulji. Gotovo mrzovoljno priupita: - A kako ste nazvali one druge dvije mogućnosti? -Opet je zaboravio one izraze. - Privremeno oslobođenje i odugovlačenje - odgovori slikar. - Na vama je da izaberete. I jedno i drugo vam mogu ishoditi, naravno, valja se potruditi, a razlika je među njima u tome što privremeno oslobođenje iziskuje pojačane trenutne napore, a odugovlačenje mnogo manji, ali dugotrajniji napor. Uzmimo najprije privremeno oslobođenje! Ako se za nj odlučite, napisat ću vam na arku papira potvrdu da ste nedužni. Tekst takvih potvrda naslijedio sam od oca i ne može se nikako mijenjati. Zatim ću s tom potvrdom obići suce koje poznajem. Počet ću, recimo, tako što ću tu potvrdu pokazati sucu kojeg upravo slikam, kad večeras dođe da mi pozira. Pokazat ću mu potvrdu, reći ću mu da ste nedužni i da jamčim za vašu nedužnost. To nije nikakvo formalno, nego stvarno jamstvo, koje me obvezuje. - U slikarevim očima kao da se ogledao prijekor što K. hoće da mu natovari na vrat to jamstvo. - Pa, to bi bilo vrlo ljubazno od vas - reče K. - I sudac bi vam povjerovao, a ipak me ne bi potpuno oslobodio krivnje? - Rekao sam vam već - odgovori slikar. - Uostalom, nije ni sigurno da bi mi svi povjerovali, mnogi će, na primjer, zatražiti da vas dovedem k njima. I morali biste jednom poći sa mnom. Ali je u takvu slučaju uspjeh već napola postignut, pogotovo što bih vas, naravno, unaprijed točno poučio kako da se držite pred dotičnim sucem. Teže je s onim sucima koji me - a i to se događa - već unaprijed odbiju. Od njih ćemo morati dići ruke, iako ću, dabome, više puta pokušavati da ih predobijem, a ako i ne uspijem, neće biti velika šteta jer riječ pojedinih sudaca nije presudna. A kad skupim dovoljan broj sudačkih potpisa na toj potvrdi, otići ću s njom sucu koji upravo vodi postupak. Možda ću dobiti i njegov potpis, a onda će sve teći još malo brže nego inače. Tada uglavnom nema više gotovo nikakvih smetnji i

optuženi može biti bez brige. Čudno je ali istinito da optuženici u to vrijeme imaju više pouzdanja nego nakon proglašenja da su oslobođeni krivnje. Tad više nije potreban nikakav osobit trud. Sudac koji vodi postupak ima u samoj potvrdi jamstvo nekolicine sudaca, pa vas može mirne duše osloboditi krivnje i nesumnjivo će vas, pošto se obave neke formalnosti, i osloboditi, meni i drugim svojim znancima za ljubav. A vi ćete lijepo otići sa suda i bit ćete slobodni. - Bit ću, dakle, slobodan - neodlučno će K. - Da - potvrdi slikar - ali samo prividno slobodan ili, bolje reći, privremeno slobodan. Jer, najniži suci, među koje spadaju i moji znanci, nemaju prava da potpuno oslobode optuženog, to pravo ima samo vrhovni sud, koji je vama, meni i svima nama posve nedostupan. Kako je ondje, ne znamo i, uzgred budi rečeno, nećemo da znamo. Naši suci, dakle, nemaju to veliko pravo da oslobode optuženika krivnje, ali zato imaju pravo da ga izuzmu od optužbe. To znači, kad ste tako oslobođeni, da ste trenutno izmakli optužbi, ali ona vam i dalje visi nad glavom i može stupiti na snagu čim stigne viša naredba. Budući da imam tako dobre veze sa sudom, mogu vam još reći kako se u propisima za sudske urede posve formalno očituje razlika između potpunog i privremenog oslobođenja optuženog. Nakon potpunog oslobođenja sudski se spisi, kažu, potpuno uklanjaju, gube se bestraga, ne samo optužnica nego i svi drugi spisi, pa i sama odluka o oslobođenju, sve se to uništava. A nakon privremenog oslobođenja nije tako. Tada se sa spisima ništa ne događa osim što im se pridodaju potvrda o nedužnosti, rješenje o oslobođenju okrivljenika i obrazloženje rješenja. Inače, ti spisi ostaju u postupku i, kao što zahtijevaju propisi o održavanju veze između sudskih ureda, upućuju se dalje višim sudovima, pa se vraćaju nižim, i tako putuju amo-tamo, u manjim ili većim razmacima, s manjim ili većim zastojima. Ti su putovi nedokučivi. Izvana gledano, katkad se može činiti da je sve već odavno palo u zaborav, da su se spisi izgubili i da je odluka o oslobođenju konačna. Ali, upućen čovjek zna da nije tako. Nijedan se spis ne izgubi, sud ništa ne zaboravi. Jednog dana - kad se nitko i ne nada - neki sudac pažljivije razmotri spise, ustanovi da je u tom slučaju optužba još na snazi i odmah izdaje uhidbeni nalog. Tu uzimam da je između privremenog oslobođenja i ponovnog hapšenja proteklo mnogo vremena, što je i moguće, a i znam za takve slučajeve, ali je isto tako moguće da se oslobođeni okrivljenik vrati sa suda kući, a tu ga već dočekuju opunomoćene osobe da ga ponovo uhapse. Tada je, naravno, svršeno sa slobodom. - I proces iznova počinje? - priupita K. sumnjičavo. - Dabome -

odgovori slikar - proces iznova počinje, ali opet postoji mogućnost, kao i prije, da se ishodi privremeno oslobođenje. Čovjek treba da ponovo prikupi snage i ne smije klonuti. - Ovo je posljednje slikar rekao možda pod dojmom da se K. nekako pokunjio. - A nije li teže ishoditi drugo oslobođenje nego prvo? - upita K., kao da želi osujetiti neka nova slikareva otkrića. - O tome se ne može ništa pouzdano reći - odgovori slikar. -Valjda mislite da zbog ponovnog hapšenja suci neće biti naklonjeni okrivljenom? Ali, nije tako. Pa, suci su predvidjeli to hapšenje već kad su donosili odluku o oslobođenju. Ta okolnost, dakle, nema nikakva utjecaja. Međutim, raspoloženje sudaca i njihova pravna ocjena cijelog slučaja mogu se promijeniti iz nebrojenih drugih razloga, pa se u nastojanjima oko ponovnog oslobođenja treba prilagoditi novim prilikama i raditi isto onako odlučno kao i za prvo oslobođenje. - Ali, ni to drugo oslobođenje nije opet konačno - reče K. i zavrtje glavom izražavajući svoje neodobravanje. - Naravno da nije - potvrdi slikar - nakon drugog oslobođenja dolazi treće hapšenje, nakon trećeg oslobođenja četvrto hapšenje, i tako dalje. To je već sadržano u samom pojmu privremenog oslobođenja. - K. je šutio. - Čini se da vam privremeno oslobođenje nije po volji - reče slikar - možda će vam bolje odgovarati odugovlačenje. Da vam izložim bit odugovlačenja? - K. klimnu glavom. Slikar se zavali na naslon stoca i, turivši ruku u razdrljenu noćnu košulju, pogladi se po prsima i slabinama. - Odugovlačenje - reče slikar i zagleda se načas preda se, kao da traži najprikladniji izraz za tumačenje - odugovlačenje se sastoji u tome da se proces neprestano održava u početnom stadiju. Da bi se to postiglo, potrebno je da optuženi i njegov pomagač, a napose ovaj potonji, budu u neprekidnom osobnom dodiru sa sudom. Ponavljam da to ne iziskuje onoliko truda koliko iziskuje privremeno oslobođenje, ali je zato potrebna kudikamo veća budnost. Proces se neprestano mora držati na oku, čovjek mora redovito, u određenim vremenskim razmacima, pa i u nekim posebnim prigodama, obilaziti dotičnog suca i truditi se svim silama da sačuva njegovu naklonost, a ako ne poznaje tog suca osobno, mora utjecati na njega preko drugih sudaca, a da zbog toga ipak ne odustane od izravnih razgovora. Ako se tu ništa ne propusti, može se prilično pouzdano računati da se proces neće nikada maknuti iz prvog stadija. Ne prekida se, doduše, ali je optuženi gotovo isto toliko siguran da neće biti nikad osuđen kao i da je slobodan. Odugovlačenje ima pred privremenim oslobođenjem tu prednost što optuženikova budućnost nije toliko neizvjesna, što ne živi u

vječitu strahu od hapšenja i što se ne mora bojati da će, možda baš u vrijeme kad mu bude najnezgodnije, biti izvrgnut naporima i uzbuđenjima skopčanim s postizanjem privremenog oslobođenja. Dakako, i odugovlačenje ima svoje nedostatke koje ne treba potcjenjivati. Tu ne mislim na to da optuženik nije u tom slučaju nikad slobodan jer, ni kad je privremeno oslobođen, nije slobodan u pravom smislu te riječi. Mislim na jedan drugi nedostatak. Proces ne može mirovati ako za to ne postoje bar neki prividni razlozi. Zbog toga se u samu procesu mora neprestano nešto formalno zbivati. Od vremena do vremena treba, dakle, poduzimati neke mjere, preslušavati optuženog, prikupljati dokaze i slično. Proces se mora neprestano vrtjeti u onom malom krugu na koji je umjetnim putem ograničen. To, naravno, donosi optuženom stanovite neugodnosti, koje ipak nisu tako strašne kao što možda mislite. Sve su to puke formalnosti, preslušavanja su, na primjer, sasvim kratka, a ako nemate vremena ili volje da odete na preslušavanje, možete se i ispričati, s nekim se sucima čak možete i dogovoriti za dugo vremena unaprijed, radi se zapravo samo o tome da se, kao optuženi, javljate sucu od vremena do vremena. - Već pri ovim posljednjim riječima K. je prebacio kaput preko ruke i ustao. - Već je ustao! - viknu odmah netko ispred vrata. - Zar već odlazite? - priupita ga slikar koji također ustade. - Sigurno bježite od ovog zraka. Baš mi je žao. A imao bih vam još štošta kazati. Morao sam biti vrlo kratak. Ali valjda sam bio dovoljno jasan? - Jeste, jeste - potvrdi K. koga je zaboljela glava od napregnuta slušanja. I pored K-ova potvrdnog odgovora, slikar saže još jednom svoje izlaganje, kao da želi utješiti K-a prije odlaska. -Obje te metode imaju tu zajedničku crtu što ne dopuštaju da optuženi bude osuđen. - Ali, isto tako ne dopuštaju ni potpuno oslobođenje - reče K. tiho, kao da se srami što je to spoznao. - Shvatili ste srž problema - brzo će slikar. K. metnu ruku na zimski kaput, ali se ne mogaše još nakaniti da obuče ni kratki kaput. Najradije bi bio zgrabio svoje stvari i izjurio na svjež zrak. Čak ga ni pomisao na djevojčice nije mogla natjerati da se obuče, premda su one, već malo prerano, dovikivale jedna drugoj da se oblači. Slikar je želio da nekako ispita K-ovo raspoloženje, pa mu reče: - Vjerojatno se još niste odlučili ni za jedan od mojih prijedloga. Imate pravo. Čak vam ne bih ni savjetovao da se naprečac odlučite. Prednosti i nedostaci jedva da se mogu lučiti. Sve treba točno procijeniti. Dabome, ne smije se opet ni gubiti mnogo vremena. - Uskoro ću vam opet doći - reče K. i, naglo se odlučivši, obuče kratki kaput, a zimski prebaci preko ramena i pohita do vrata, iza

kojih zagrajaše djevojčice. K-u se pričini da vidi kroz vrata djevojčice kako viču. - Ali morate održati riječ - reče slikar, koji nije pošao za njim - jer ću inače doći u banku da se raspitam. - Ama, otključajte mi vrata - reče K. i potegnu za kvaku, koju su djevojčice, kako je osjetio po otporu, vani čvrsto držale. - Zar hoćete da djevojčice navale na vas? - zapita slikar. - Izađite radije na ova vrata - i pokaza na vrata iza postelje. K. pristade i odjuri natrag do postelje. Ali, umjesto da otvori vrata, slikar se zavuče pod postelju i zapita odozdo: - Samo časak; hoćete li da još pogledate jednu sliku koju bih vam mogao prodati? - K. nije htio biti neuljudan, slikar je zaista pokazao zanimanje za njega i obećao da će mu i dalje pomagati, a zbog K-ove zaboravljivosti nisu još uopće govorili o nagradi za tu pomoć, pa ga K. sad nije mogao odbiti i pristao je da pogleda sliku, iako je već jedva čekao da iziđe iz ateljea. Slikar izvuče ispod postelje cijelu hrpu neuokvirenih slika, koje su bile toliko prašne da je, kad je puhnuo na gornju sliku, uskovitlao toliku prašinu da K. ostade bez daha. -Pustopoljina - reče slikar i pruži K-u sliku. Na njoj su bila naslikana dva kržljava drveta što su stajala daleko jedno od drugog u tamnoj travi. U pozadini se šarenilo sunce na zalasku. - Dobro - reče K. - kupit ću je. - K. se nesmotreno izrazio tako kratko, pa je bio sretan što mu slikar nije to zamjerio, već je dignuo s poda drugu sliku. - Ovo je pandan toj slici - reče slikar. Možda je i bila zamišljena kao pandan, ali između nje i one prve slike nije se mogla zapaziti ama baš nikakva razlika, i drveće, i trava, i sunce na zalasku - sve je bilo jednako. Ali K-a to nije smetalo. - Lijepi pejzaži - reče - kupit ću oba i objesit ću ih u svom uredu. - Rekao bih da vam se sviđa taj motiv - reče slikar i izvuče treću sliku. - Sva sreća što imam ovdje još jednu sličnu sliku. - Ali ona nije bila slična nego upravo ista ona pustopoljina. Slikar je dobro iskoristio priliku da proda stare slike. - Uzet ću i ovu - reče K. - Koliko stoje sve tri slike? - O tome ćemo se drugi put dogovoriti - reče slikar. - Sad vam se žuri, ali ostat ćemo u vezi. Inače, drago mi je što vam se sviđaju te slike, pa ću vam dati sve slike koje imam ovdje dolje. To su vam same pustopoljine, već sam ih mnogo naslikao. Neki ljudi neće takve slike jer su im tobože suviše mračne, a drugi opet, među koje i vi spadate, vole upravo tu mračnost. - Ali K. nije sad imao razumijevanja za profesionalna iskustva siromašnog slikara. - Spakujte mi sve te slike! - viknu upadajući slikaru u riječ. - Sutra će moj poslužitelj doći po njih. - Nije potrebno - odvrati slikar. - Naći ću vam već nosača koji će odmah poći s vama. - I napokon se sagnu nad postelju i otključa vrata. - Popnite se slobodno na

krevet - reče slikar - tako rade svi koji dolaze ovamo. - K. se ne bi ni bez tog poziva ustručavao, štoviše, već je stao jednom nogom na perinu, ali tada pogleda kroz otvorena vrata i povuče nogu. - Što je to? - upita slikara. - Čemu se čudite? - upita slikar njega, također začuđen. - To su vam sudski uredi. Zar niste znali da su ovdje sudski uredi? Sudski su uredi gotovo na svakom tavanu, pa zašto ih ne bi bilo i ovdje? Pa i moj atelje zapravo pripada sudskim uredima, ali mi ga je sud ustupio. - K. se nije toliko zgranuo nad tim što je i tu otkrio sudske urede koliko nad tim što tako slabo poznaje sud. Držao je da okrivljenik treba da se drži osnovnog pravila da uvijek bude spreman, da ga nikad ništa ne iznenadi, da ne gleda bezazleno na desnu stranu dok sudac stoji uz njega s lijeve strane - a, eto, upravo to osnovno pravilo neprestano sam krši. Pred njim se pružio dugačak hodnik, iz kojeg je dopirao takav zrak da je prema njemu zrak u ateljeu bio svjež. S obje strane hodnika bijahu postavljene klupe, baš isto onako kao u čekaonici ureda nadležnog za K-a. Reklo bi se da postoje točni propisi o uređenju tih ureda. Trenutno nije bilo u hodniku baš mnogo stranaka. Jedan je čovjek, napola izvaljen na klupi, zario lice u ruke i kanda spavao; drugi je stajao u polumraku na kraju hodnika. K. prijeđe preko postelje, a za njim slikar noseći slike. Uskoro naiđoše na jednog sudskog poslužitelja - K. je sad već raspoznavao sudske poslužitelje po zlatnom pucetu koje su nosili pored običnih puceta na svojim civilnim odijelima - i slikar mu dade slike da ih ponese. K. je više teturao nego što je hodao, a na usta je čvrsto pritisnuo rupčić. Bili su već nadomak izlazu kad ih presretoše djevojčice kojih, dakle, K. ipak ne bijaše pošteđen. Očito su bile vidjele da su otvorena ona druga vrata ateljea, pa su pošle okolo da izbiju s ove strane. - Ne mogu vas dalje pratiti! - uzviknu slikar smijući se, opsjednut djevojčicama. - Do viđenja! I nemojte dugo premišljati! - K. se čak i ne osvrnu za njim. Na ulici sjede u prvi fijaker koji je naišao. Htio je da se otrese poslužitelja čije mu je zlatno puce bolo oči, premda inače po svoj prilici nije privlačilo ničiju pozornost. Vrlo uslužan, poslužitelj je još htio sjesti uz kočijaša, ali ga K. otjera. Podne je bilo već davno prošlo kad je K. stigao pred banku. Najradije bi bio ostavio slike u fijakeru, ali se bojao da će danas-sutra morati slikaru položiti račun o njima. Stoga naloži da ih odnesu u njegovu sobu, te ih zaključa u najdonju ladicu svoga stola kako ih bar prvih dana ne bi otkrio zamjenik ravnatelja.

OSMO POGLAVLJE

TRGOVAC BLOCK - OTKAZ ODVJETNIKU

Napokon se K. ipak nakanio da uskrati odvjetniku punomoć da ga zastupa. Još se, doduše, nije mogao otresti sumnje da postupa kako treba, ali je prevagnulo uvjerenje o nužnosti da tako postupi. Onaj dan kad je htio otići k odvjetniku, donošenje te odluke oduzelo mu je mnogo radne sposobnosti, radio je neobično sporo i morao je vrlo dugo ostati u uredu, pa je bilo već prošlo deset sati kad se napokon našao ispred odvjetnikovih vrata. Još prije nego što je pozvonio, dvoumio se ne bi li bilo bolje da otkaže odvjetniku telefonski ili pismeno, jer će razgovor zacijelo biti vrlo mučan. Napokon se ipak ne htjede odreći razgovora jer bi svaki drugi način otkaza odvjetnik primio bez riječi, ili tek s nekoliko formalnih riječi, pa K. ne bi nikad doznao, osim ako Leni ne bi uspjela štogod ispipati, kako je otkaz na njega djelovao i kakve bi posljedice, po odvjetnikovu mišljenju, koje ipak nije nevažno, mogao otkaz imati za K-a. A ovako, kad se nađu oči u oči, pa ako još otkaz iznenadi odvjetnika, K. će po njegovu licu i držanju lako razabrati sve što ga zanima, ma koliko odvjetnik pazio da ne oda svoje misli. Štoviše, nije isključeno da će se K. uvjeriti kako je ipak bolje da ga odvjetnik i dalje brani, pa će povući otkaz.

Kao i obično, kad je prvi put pozvonio na odvjetnikova vrata, nitko se nije javio. »Leni bi mogla biti malo okretnija«, pomisli. Ali je dobro već i to što se nitko drugi nije još umiješao, kao što se obično događalo, bilo da mu dodijava onaj čovjek u kućnom kaputu ili tko drugi. Pritiskajući dugme po drugi put, K. se osvrnu na druga vrata, ali su ovaj put i ona ostala zatvorena. Napokon se na prozorčiću odvjetnikovih vrata pojaviše dva oka. Međutim, to ne bijahu Lenine oči. Netko odškrinu vrata, ali ih još malo podupre i doviknu nekom u stranu: - On je! - i tek ih tada širom otvori. K. je bio upro u vrata jer je već čuo kako se iza njega naglo okreće ključ u bravi susjednog stana. I, kad se vrata pred njim napokon otvoriše, upravo nahrupi u predsoblje i još vidje kako Leni, kojoj je bio upućen povik čovjeka što mu je otvorio vrata, trči u noćnoj košulji hodnikom između soba. Gledaše časak za njom, a onda se okrenu onome tko mu je otvorio vrata. Bijaše to onizak, suhonjav bradonja, sa svijećom u ruci. - Jeste li vi ovdje u službi? - upita ga K. - Nisam - odgovori čovjek - ja nisam

iz ove kuće, advokat me samo zastupa, došao sam ovamo po poslu. - Bez kaputa? - upita ga K. i kretnjom ruke pokaza da nije dolično odjeven. - Oh, oprostite! - odvrati čovjek i osvijetli sam sebe svijećom, kao da tek sad vidi kako je obučen. - Je li vam Leni ljubavnica? - priupita ga K. kratko i raskorači se, a ruke u kojima je držao šešir prekriži iza leđa. Već samim time što je imao debeo zimski kaput osjećao se silno nadmoćan prema tom mršavom mališi. - Bože sačuvaj - reče onaj i uplašeno zakloni lice rukom - nije, nije, što vam pada na pamet? - Rekao bih da vam se može vjerovati - reče K. smješkajući se. -Pa ipak, pođite sa mnom. - Mahnu mu šeširom i pusti ga pred sebe. - A kako se zovete? - upita ga usput. - Ja sam Block, trgovac Block - odgovori mališa i okrenu se K-u pri tom predstavljanju, ali mu K. ne dade da stane. - Je li vam to pravo prezime? - pripita ga K. - Naravno - glasio je odgovor - zašto uopće sumnjate? - Mislio sam da biste mogli imati razloga da tajite svoje prezime - reče K. Osjećao se slobodno kao što se čovjek inače osjeća samo u tuđini kad razgovara s običnim ljudima, pa prešućuje sve što se njega sama tiče i ravnodušno govori jedino o probicima drugih, koje tako može uzdići, ali i poniziti ako baš želi. Pred vratima odvjetnikove radne sobe K. stade, otvori ih i doviknu trgovcu koji je poslušno išao dalje: - Nemojte se toliko žuriti! Posvijetlite malo ovdje! - K. je mislio da se Leni možda tu sakrila, pa je natjerao trgovca da osvijetli sve kutove, ali u sobi nije bilo nikoga. Pred slikom onog suca K. uhvati trgovca odostraga za naramenice i upita ga upirući kažiprstom uvis: - Poznajete li ovoga? - Trgovac podignu svijeću, uzgleda žmirkajući i reče: - To je neki sudac. - Je li visok sudac? - pripita K. i priđe trgovcu sa strane da vidi kakav dojam ostavlja slika na njega. Trgovac je zadivljeno gledao sliku. - To je neki visok sudac - reče. - Slabo ste obaviješteni - reče K. - Taj je najniži od nižih sudaca. - A, sad se sjećam - reče trgovac i spusti svijeću - i ja sam to čuo. - Pa, naravno - uzviknu K. - Zaboravio sam, eto, da ste i vi to, naravno, već morali čuti. - Ama, zašto, zašto bih morao? - zapita trgovac dok ga je K. gurao rukama prema vratima. Vani, u hodniku, K. mu reče: - Vi sigurno znate gdje se sakrila Leni? - Sakrila? - ponovi trgovac. - Ne znam, ali možda u kuhinji kuha advokatu juhu. - Zašto mi to niste odmah rekli? - upita ga K. - Pa, htio sam vas onamo odvesti, ali ste me pozvali natrag - odgovori trgovac, nekako smeten svim tim proturječnim nalozima. - Sigurno mislite da ste ne znam kako lukavi - reče K. - Vodite me onda onamo! - K. još nikad nije bio u kuhinji, koja je bila neobično velika i dobro opremljena. Sam je štednjak

bio triput veći od običnih štednjaka, a od ostalih se stvari nisu mogle vidjeti pojedinosti jer je kuhinja bila osvijetljena samo malom svjetiljkom što je visila na ulazu. Za štednjakom je stajala Leni, kao i uvijek u bijeloj pregači, i razbijala jaja u lonac na primusu. - Dobar večer, Josefe - reče mu gledajući ga isprijeka. - Dobar večer - odzdravi joj K. i rukom pokaza trgovcu da sjedne na stolicu po strani, što ovaj i učini. K. priđe s leđa Leni, sagnu joj se nad rame i upita je: - Tko je taj čovjek? - Leni je jednom rukom miješala juhu, a drugom zagrli K-a, privuče ga sebi i reče: - To ti je neki jadnik, siromašan trgovac, neki Block. Pogledaj ga samo! - Oboje se osvrnuše. Trgovac je sjedio na stolici koju mu je K. pokazao, utrnuo je bio svijeću koja nije više bila potrebna, pa je prstima stiskao stijenj da se ne puši. - Bila si u noćnoj košulji - reče K. i rukom joj okrenu glavu štednjaku. Šutjela je. - Je li ti to ljubavnik? - upita je K. Ona htjede dohvatiti lonac, ali je K. uhvati za obje ruke i reče: - Odgovaraj! - Ona mu reče: - Dođi u radnu sobu pa ću ti sve objasniti. - Neću - reče K. - Hoću da mi ovdje sve objasniš! - Ona mu se objesi oko vrata i htjede ga poljubiti, ali je K. odgurnu i reče: - Neću da me sad ljubiš. - Josefe - reče Leni i pogleda K-a umolno, ali otvoreno u oči - Nisi valjda ljubomoran na gospodina Blocka? Rudi - nastavi obraćajući se trgovcu - hajde, pomozi mi, vidiš da me sumnjiči, ostavi tu svijeću na miru. - Reklo bi se da ih trgovac nije ni slušao, ali je dobro znao što se događa. - Ni ja ne znam zašto biste bili ljubomorni - reče pomalo nespretno. - Ne znam zapravo ni ja - reče K. i pogleda trgovca smješkajući se. Leni prasnu u smijeh, iskoristi trenutak K-ove nepažnje i uhvati ga ispod ruke te mu šapne: - Ostavi ga na miru, valjda vidiš kakav je to čovjek. Zauzela sam se malo za njega samo zato što je advokatova dobra stranka, ni zbog čega drugog. A ti? Hoćeš li da još danas porazgovaraš s advokatom? Danas mu je vrlo slabo, ali ću te ipak najaviti ako hoćeš. A prenoćit ćeš kod mene, htio-ne htio. Ionako već dugo nisi bio kod nas, čak je i advokat pitao za tebe. Nemoj zanemarivati proces! I ja ti imam štošta kazati što sam doznala. A sad najprije svući kaput! - Pomogne mu da se svuče, uze mu šešir, otrča sa stvarima u predsoblje da ih objesi, pa dotrča natrag i pogleda juhu. - Da te odmah najavim, ili da mu najprije odnesem juhu? - Odmah me najavi - reče K. Bio je srdit, namjeravao je da najprije potanje porazgovara s Leni o svom poslu, napose o otkazu odvjetniku, ali je zbog trgovčeve nazočnosti izgubio volju. A onda opet pomisli da je njegov posao isuviše važan da bi dopustio da mu taj trgovčić smeta, pa pozva natrag Leni, koja je već bila u hodniku. - Odnesi

mu, ipak, najprije juhu - reče - neka se okrijepi prije razgovora sa mnom, to će mu dobro doći. - I vi ste advokatov klijent - reče trgovac iz svoga kuta tiho, kao da utvrđuje činjenicu. Ali njegove riječi nisu bile dobro primljene. - Što se to vas tiče? - reče K., a Leni dobaci trgovcu: - A ti šuti! Onda ću mu, dakle, najprije odnijeti juhu - reče K-u i izli juhu u tanjur. - Samo se bojim da će ubrzo zaspati, nakon jela uvijek brzo zaspi. - Kad čuje što mu imam kazati, ostat će budan - reče K., koji je neprestano nagovještavao da kani nešto važno pretresti s odvjetnikom, želeći da ga Leni upita što je posrijedi, pa da tek onda zatraži od nje savjet. Ali je ona samo savjesno izvršavala njegove naloge. Prolazeći mimo njega s pladnjem, navlaš ga nježno gurnu i šapnu mu: - Čim pojede juhu, najavit ću te da mi se što prije opet vratiš. - Idi samo - reče K. - idi, idi! - Mogao bi ipak biti malo ljubazniji - reče ona i okrenu se još jednom s pladnjem na vratima.

K. gledaše za njom; napokon je tvrdo naumio da otkaže odvjetniku, a možda je i bolje što nije prethodno imao prilike da porazgovara o tome s Leni; ona ipak nije dovoljno upućena u sve skupa, zacijelo bi ga odgovarala, možda bi ga čak uspjela odvratiti od njegova nauma, pa bi ga i dalje mučila sumnja i nemir, a najposlije bi, nakon nekog vremena, ipak proveo svoju odluku u djelo jer mu se ta odluka isuviše nameće. A što je prije provede u djelo, to će biti manje štete. Uostalom, možda bi mu trgovac umio o tome koju reći.

K. se okrenu, a čim trgovac to primijeti, htjede ustati. - Samo sjedite - reče K. i privuče svoju stolicu do njegove. - Zastupa li vas već odavno akvokat? - upita ga K. - Da, već odavno - odgovori trgovac. - Koliko vas već godina zastupa? - Ne znam kako to mislite - reče trgovac - u poslovnim sporovima - ja trgujem žitom - zastupa me akvokat još odonda kad sam preuzeo trgovinu, dakle otprilike dvadeset godina, a u mom osobnom procesu na koji vjerojatno ciljate zastupa me isto tako od početka, a tome ima već više od pet godina. Da, dobrih pet godina - nadoda i izvadi iz džepa staru lisnicu - ovdje je sve zapisano; ako hoćete, reći ću vam točne datume. Teško je sve pamtiti. Moj proces traje vjerojatno još mnogo dulje, počeo je ubrzo nakon smrti moje žene, a tome ima već više od pet i pol godina - K. mu se još bliže primaknu. - Advokat se, dakle, bavi i običnim pravnim sporovima? - priupita ga. Povezanost tih sudova s pravosuđem činila mu se neobično utješna. - Dabome - potvrdi trgovac i šapnu K-u: - Kažu, dapače, da je u tim pravnim sporovima vještiji nego u onim drugim. - Ali tada kao da se pokaja što je to rekao, pa metnu K-u ruku na rame i reče

mu: - Molim vas lijepo da me ne izdate. - Da bi ga umirio, K. ga lupnu po bedru i reče mu: - Ne bojte se, nisam ja izdajica. - On vam je, znate, osvetoljubiv - reče trgovac. - Ali takvu vjernu klijentu kao što ste vi sigurno ne bi učinio ništa nažao - reče K. - Ma, bi - opet će trgovac - kad se naljuti, ne obazire se on ni na koga, a, uostalom, nisam mu ja zapravo ni vjeran. - Kako to? - pripita K. - Da vam se povjerim? - zapita trgovac dvoumeći se. - Mislim da možete - reče K. - Pa, dobro - reče trgovac - povjerit ću vam se djelomično, ali i vi meni morate reći jednu svoju tajnu tako da pred advokatom držimo jedan drugog u šahu. - Vrlo ste oprezni - reče K. - ali reći ću vam jednu svoju tajnu koja će vas potpuno umiriti. U čemu, dakle, niste vjerni advokatu? - Ja imam - poče trgovac neodlučno, kao da priznaje kakvo nedjelo - ja imam i drugih advokata pored njega. - Pa, to nije nikakvo zlo - reče K. pomalo razočarano. - Ali ovdje jest - reče trgovac, koji je još teško disao nakon priznanja, iako mu je K-ova napomena ulila malo samopouzdanja. -To je zabranjeno. A pogotovo je zabranjeno pored pravog advokata uzimati još i fiškale. A upravo sam to ja učinio, pored njega uzeo sam još pet fiškala. - Pet! - uzviknu K. kojeg je tek taj broj zaprepastio. - Još pet advokata pored ovoga? - Trgovac klimnu glavom: - Upravo pregovaram sa šestim. - Ama, šta će vam toliki advokati? - priupita ga K. - Svi mi oni trebaju - reče trgovac. - Zar mi nećete to objasniti? - upita ga K. - Vrlo rado - odgovori trgovac. -Ponajprije, neću da izgubim proces, to se bar razumije samo po sebi. Zbog toga ne smijem zanemariti ništa što bi mi moglo biti od koristi; čak i kad u nekom slučaju postoji bar trunak nade da se nešto postigne, ne smijem je odbaciti. Stoga sam sve što sam imao potrošio na proces. Tako sam, na primjer, povukao sav svoj novac iz trgovine, prije su uredske prostorije moje trgovine zauzimale gotovo cio kat, a danas mi je dovoljna sobica u dvorišnoj zgradi, gdje radim sa svojim naučnikom. Tom nazadovanju nije, naravno, krivo samo povlačenje novca nego još više moje povlačenje iz posla. Ako čovjek hoće da učini nešto u svom procesu, ne može se mnogo baviti drugim poslovima. - Što, i sami se branite na sudu? - pripita ga K. - Baš bih o tome volio nešto čuti. - O tome vam ne bih znao bogzna što reći - reče trgovac - isprva sam svakako i to pokušavao, ali sam ubrzo digao ruke. To suviše čovjeka zamara, a ne donosi mu mnogo koristi. Ja bar nikako nisam mogao ondje poslovati i pregovarati. Vrlo je naporno čak i samo sjediti ondje i čekati. Pa, i sami znate kako je zagušljivo u onim uredima. - A otkud znate da sam ja bio ondje? - pripita ga K. - Pa, bio sam upravo u čekaonici kad ste onuda

prolazili. - Kakva slučajnost! - uskliknu K. zaneseno, potpuno smetnuvši s uma koliko mu je taj trgovac prije bio smiješan. - Vidjeli ste me, dakle! Bili ste u čekaonici kad sam onuda prolazio. Da, prošao sam jednom onuda. - Nije to nikakva osobita slučajnost - reče trgovac - ja sam ondje gotovo svaki dan. - Sad ću vjerojatno i ja morati češće onamo odlaziti - reče K. - samo ne vjerujem da će mi iskazivati onakve počasti kao što su mi onda iskazali. Svi su poustajali. Valjda su mislili da sam sudac. -Ne, to smo mi pozdravljali sudskog poslužitelja - reče trgovac. - A znali smo da ste i vi optuženi. Takve se vijesti naglo šire. - Znali ste već, dakle - reče K. - Ali, onda vam se možda činilo da se oholo držim. Je li bilo riječi o tome? - Nije - reče trgovac - ni govora. Ali, to su ionako gluposti. - Kako gluposti? - priupita K. - Zašto vas to zanima? - srdito će trgovac. - Čini se da još ne poznajete one ljude, pa biste ih mogli pogrešno shvatiti. Morate imati na umu da se na tim sudovima neprestance pretresaju stvari koje razum ne može više dokučiti, ljudi se naprosto premore i za mnogo šta otupe, pa se utječu i praznovjerju. Govorim o drugima, a ni sam nisam ništa bolji. Takva je praznovjerica, na primjer, to što mnogi vjeruju da se po licu optuženoga, a napose po crtama njegovih usana, može predskazati ishod njegova procesa. E pa, oni su ljudi kazali da ćete vi, sudeći po vašim usnama, sigurno uskoro bili osuđeni. To je, ponavljam, smiješna praznovjerica i ponajčešće je činjenice same potpuno opovrgnu, ali kad čovjek živi među onim ljudima, teško je odrvati se takvim shvaćanjima. Pomislite samo kako može djelovati ta praznovjerica! Vi ste ondje nekoga oslovili, je l'te? A on jedva da vam je odgovarao. Čovjek, naravno, ima mnogo razloga da se ondje zbuni, ali jedan od tih razloga bile su vaše usne. Poslije je taj isti pričao kako mu se učinilo da je s vaših usana pročitao i svoju osudu. - S mojih usana? - pripita K., pa izvuče iz džepa ogledalce i pogleda se. - Ja ne vidim na svojim usnama ništa posebno. A vi? - Ni ja - odgovori trgovac - ama baš ništa. - Kako su ti ljudi praznovjerni! -uskliknu K. - Što sam vam rekao? - prihvati trgovac. - A zar se oni često sastaju i izmjenjuju misli? - upita ga K. - Ja sam se, naime, dosad držao sasvim po strani. - Uglavnom se ne sastaju - reče trgovac - a ne bi se ni mogli jer ih ima previše. A imaju i malo zajedničkih interesa. Ako koja skupina povjeruje u kakav zajednički interes, ubrzo se pokaže da je to zabluda. Zajednički se ne može ništa protiv suda. Svaki se slučaj ispituje pojedinačno, jer to je neobično savjestan sud. Zajednički se, dakle, ne može ništa, samo pojedinac katkad može nešto u potaji postići, a drugi to tek poslije doznaju, ali nitko ne zna kako se to

dogodilo. Nema, dakle, nikakve zajednice, ljudi se, doduše, tu i tamo sretnu u čekaonicama, ali se ondje malo razgovara. Kojekakve praznovjerice postoje već odvajkada i prenose se, tako reći, same od sebe. - Vidio sam tu gospodu u onoj čekaonici i učinilo mi se da posve uzalud čekaju - reče K. - Čekanje nije uzaludno - reče trgovac - uzaludno je samo osobno upletanje. Već sam vam rekao da imam još pet advokata pored ovoga. Čovjek bi pomislio - pa i ja sam tako isprva mislio - da bih njima mogao prepustiti svu brigu. Ali to bi bilo sasvim pogrešno. Sad se još manje mogu pouzdati u njih nego da imam samo jednog advokata. Bit će da to ne možete shvatiti? - Ne mogu - odgovori K. i metnu ruku na trgovčevu ne bi li ga umirio i spriječio da suviše brza u govoru - samo bih vas zamolio da malo polakše govorite jer mi je sve to neobično važno, a ne mogu vas dobro pratiti. - Dobro je što ste me upozorili na to - reče trgovac - pa vi ste još novajlija, nemate iskustva. Vaš proces traje tek pola godine, je l’te? Da, čuo sam o njemu. Kakav mlad proces! A ja sam, eto, premetnuo sve to već bezbroj puta u glavi i sve mi je potpuno prirodno. - Zacijelo vam je drago što vam je proces toliko odmakao? - priupita K. jer ga nije htio otvoreno zapitati kako napreduje njegov proces. Ali nije dobio jasan odgovor. - Da, već pet godina guram svoj proces, a to nije šala - reče trgovac i obori glavu. Zatim je neko vrijeme šutio. K. oslušnu ne vraća li se Leni. U jednu ruku, nije htio da se vrati jer je još imao koješta da pita trgovca, a nije želio ni da ga Leni zatekne u ovom povjerljivom razgovoru s njim, u drugu ruku, ljutio se što se ona, iako je on tu, toliko zadržala kod odvjetnika, mnogo dulje nego što je potrebno da mu pridrži tanjur s juhom. - Dobro se još sjećam onog vremena - produži trgovac, a K. se odmah pretvori sav u uho - kad je moj proces bio otprilike toliko star koliko sad vaš. Tada sam imao samo ovog advokata, ali nisam bio baš zadovoljan s njime. - »Pa, ovdje ću sve doznati«, pomisli K. i živo klimnu glavom, kao da će time potaknuti trgovca da mu kaže sve što je vrijedno znati. -Moj proces nije napredovao - nastavi trgovac - obavljala su se, doduše, preslušavanja, ja sam se svaki put odazvao, prikupljao sam materijal, podnio sve svoje poslovne knjige na uvid sudu, što nije bilo ni potrebno, kao što sam poslije doznao, neprestance sam skakao do advokata, a on je opet predavao kojekakve predstavke... - Kojekakve predstavke? - pripita K. - Da, svakako - potvrdi trgovac. - Ovo mi je vrlo važno - reče K. - jer o mom slučaju još sastavlja prvu predstavku. Još ništa nije uradio. Sad vidim da me sramno zapostavlja. - Za to što predstavka nije još gotova, mogu postojati različni opravdani razlozi - reče

trgovac. - Uostalom, što se tiče mojih predstavaka, poslije se pokazalo da su bile potpuno bezvrijedne. Jednu sam čak i sam pročitao, zahvaljujući susretljivosti jednog sudskog službenika. Bila je, doduše, učeno napisana, ali zapravo prazna. Ponajprije mnogo latinskih riječi koje ja ne razumijem, pa onda cijele stranice općenitog apeliranja na sud, pa laskanje pojedinim službenicima, koji nisu, doduše, bili imenovani, ali je svatko tko je u to upućen znao tko su, pa advokatovo hvalisanje u kojem se upravo pseći ponižavao pred sudom, i napokon raščlanjivanje pravnih slučajeva iz davnih vremena, slučajeva koji su tobože bili slični mom. Doduše, to je raščlanjivanje, koliko sam mogao razabrati, bilo vrlo temeljito. Ovime nipošto ne želim dati nekakvu ocjenu advokatova rada, a i predstavka koju sam pročitao bila je tek jedna od mnogih, ali u svakom slučaju, a to je baš ono što sam htio da vam kažem, tada u svom procesu nisam mogao zapaziti nikakav napredak. - A kakav ste uopće napredak željeli? - pripita K. - Vaše je pitanje posve razborito - reče trgovac smiješeći se. - U takvom sudskom postupku čovjek može malokad zapaziti nekakav napredak. Ali tada još to nisam znao. Ja sam trgovac, a onda sam to bio još mnogo više nego sad, htio sam da vidim nekakav opipljiv napredak, da se sve skupa primiče kraju, ili da bar redovito napreduje. A umjesto toga sama preslušavanja, uglavnom uvijek o jednom te istom; odgovore sam već znao napamet, kao Očenaš: više-put na tjedan došli bi sudski kuriri u moju trgovinu, ili u stan, ili na koje drugo mjesto gdje su me mogli naći; dakako da mi je to bilo na smetnju (danas je, barem što se toga tiče, kudikamo bolje, telefonski je poziv mnogo manje na smetnju), glasine o mom procesu pronijele su se i među mojim poslovnim prijateljima, a napose među mojim rođacima, štete je, dakle, bilo na sve strane, a nigdje ni najmanjeg znaka da će se u dogledno vrijeme održati bar prva sudska rasprava. Stoga sam otišao advokatu da mu se potužim. On mi je, doduše, tumačio nadugačko i naširoko, ali je odlučno odbio da učini bilo što od onoga što sam zahtijevao. Tvrdio je da nitko ne može utjecati na zakazivanje rasprave, a da on podnese taj zahtjev - kao što sam ja tražio - bilo bi naprosto nešto nečuveno i upropastilo bi i mene i njega. Pomislio sam: što ovaj advokat neće ili ne može, htjet će i moći neki drugi. Potražio sam, dakle, druge advokate. Htio bih vam odmah unaprijed reći: nijedan od njih nije tražio niti uspio da se zakaže glavna rasprava, to je zaista, uz jednu iznimku o kojoj ću još govoriti, nemoguće, tu me, dakle, ovaj advokat nije prevario, ali inače nisam požalio što sam se obratio i drugim advokatima. Zacijelo ste već i od

doktora Hulda koješta čuli o fiškalima, vjerojatno vam ih je prikazao kao ljude vrijedne prezira, pa zaista i jesu takvi. Međutim, kad god on o njima govori i uspoređuje ih sa sobom i svojim kolegama, potkrade mu se jedna sitna greška, na koju vas samo uzgred želim upozoriti. Tada uvijek naziva advokate iz svoga društva »velikim advokatima«, za razliku od onih drugih. A to je pogrešno, svatko može, naravno, sam sebe nazivati »velikim« ako ga je volja, ali u ovom slučaju jedino su mjerilo sudski običaji. Po njima, međutim, postoje, pored fiškala, još i mali i veliki advokati. Ovaj advokat i njegove kolege ipak su samo mali advokati, a veliki advokati, o kojima sam ja samo čuo a nikad ih vidio nisam, po rangu su neusporedivo viši od malih advokata, nego što su ovi potonji od onih prezrenih fiškala. - Veliki advokati? - pripita K. - Pa, tko su oni? Kako se može do njih doći? - Vi o njima, dakle, niste još ni čuli - reče trgovac. - Nema valjda nijednog optuženog koji nije, kad je doznao za njih, neko vrijeme sanjario o njima. Ali, ne dajte se zavesti u bludnju! Ja ne znam tko su ti veliki advokati, a do njih se zacijelo nikako i ne može doći. Ne znam ni za jedan slučaj za koji bi se moglo pouzdano reći da su oni posredovali u njemu. Ponekog i brane, ali se to ne može postići vlastitom voljom jer brane samo onoga koga oni hoće. A bit će da se prihvaćaju samo onih predmeta koji više ne spadaju u nadležnost nižeg suda. Uostalom, bolje je i ne misliti na njih jer vam inače razgovori s drugim advokatima, njihovi savjeti i pomoć postanu toliko odvratni i beskorisni, kao što sam i sam iskusio, da biste najradije od svega digli ruke i legli kod kuće u krevet, samo da ne čujete više ni o čemu. Ali to bi, naravno, bilo najgluplje od svega, a ni u krevetu ne bi čovjek imao dugo mira. - Vi, dakle, niste tada pomišljali na velike advokate? - zapita K. - Jesam, ali nisam zadugo - reče trgovac i ponovo se osmjehnu - čovjek ih, na žalost, ne može potpuno izbiti sebi iz glave, a osobito noć pogoduje takvim mislima. Međutim, tada sam odmah htio vidjeti uspjeh pa sam se obratio fiškalima.

- Gle kako ste se stisli jedan uz drugog! - uskliknu Leni, koja se vratila s pladnjem u ruci i zastala na vratima. Zaista su sjedili toliko blizu jedan drugome da bi i pri najmanjem pokretu udarili glavom o glavu; trgovac se, ionako nizak, još i pogrbio, tako da se K. morao posve nisko sagnuti ako je htio da ga čuje. - Još samo časak! - doviknu K. Leni kako bi ih ostavila na miru, te nestrpljivo trgnu rukom koju je još držao na trgovčevoj ruci. - Hoće da mu pričam o svom procesu - reče trgovac Leni. - Pričaj samo, pričaj - odvrati ona. Govorila je trgovcu nježno ali s visoka, što K-u nije bilo po

volji; uvidio je da taj čovjek nije bez vrijednosti, da ima bar iskustva koje zna lijepo izlagati. Leni ga vjerojatno obescjenjuje. Srdito je gledao kako Leni uzima trgovcu iz ruku svijeću koju je on neprekidno čvrsto držao, kako mu briše ruku pregačom, i kako mu, kleknuvši pokraj njega, grebe s hlača malo voska koji je bio nakapao sa svijeće. - Počeli ste mi pričati o fiškalima - reče K. i bez riječi odgurnu Leni ruku. - Ama, što ti je? - upita ga Leni i lagano udari rukom te nastavi svoj posao. - Da, o fiškalima - reče trgovac i prijeđe rukom preko čela kao da razmišlja. K. mu htjede pomoći pa reče: - Htjeli ste da odmah vidite uspjeh pa ste se obratili fiškalima. - Upravo tako - reče trgovac, ali ušutje. »Možda neće da govori pred Leni«, pomisli K. i prestade navaljivati, iako je gorio od nestrpljenja da čuje što je dalje bilo.

- Jesi li me najavila? - upita K. Leni. - Naravno - odgovori ona - čeka te. Ostavi sad Blocka, s njim možeš i poslije razgovarati, on će ostati tu. - K. se još skanjivao?-Ostat ćete tu? - zapita trgovca, htio je da mu on sam odgovori, nije htio da Leni govori o trgovcu kao da nije tu, danas je K. bio nekako u srcu kivan na Leni. I opet mu samo Leni odgovori: - On ovdje često spava. - Ovdje spava? - uzviknu K,, koji je mislio da će trgovac samo njega pričekati dok ne porazgovara na brzinu s odvjetnikom, pa da će onda obojica otići i na miru i temeljito sve pretresti. - Da - reče Leni - ne može, Josefe, svatko advokatu u bilo koje doba kao ti. Ti kao da se uopće ne čudiš što te advokat, iako je bolestan, prima u jedanaest sati noću. Misliš da se ono što tvoji prijatelji čine za tebe razumije samo po sebi. Pa, sad, tvoji prijatelji, ili bar ja, rado to činimo. Ne želim i ne treba mi nikakva druga zahvalnost osim da me voliš. - »Tebe da volim?« pomisli K. u prvi mah, a tek mu onda sijevnu: »Pa da, i volim je.« Ipak reče, prelazeći preko svega drugog: - Prima me zato što sam mu klijent. Kad bi još i za to bila potrebna tuđa pomoć, onda ne bi nikad bilo kraja moljakanju i zahvaljivanju. - Kako je danas pakostan, je li? - priupita Leni trgovca. »Sad opet kao da mene nema«, pomisli K. i umalo što se ne naljuti i na trgovca kad ovaj, povodeći se za Leninom neuljudnošću, reče: - Njega advokat prima i iz drugih razloga. Njegov je slučaj, naime, zanimljiviji od moga. A, osim toga, njegov je proces tek na početku i vjerojatno još nije toliko zapleten, pa se advokat još rado bavi njime. Poslije će biti drugačije. - Da, da - reče Leni i pogleda trgovca smijući se - kako samo brblja! Znaš - tu se obrati K-u - njemu ne smiješ ništa vjerovati. Koliko je drag, toliko je i brbljav. Možda ga i zato advokat ne trpi. Kako bilo da bilo, prima ga samo kad je dobre

volje. Da znaš koliko sam se trudila da to promijenim, ali je sve bilo uzalud. Pomisli samo, katkad najavim Blocka, a on ga primi tek treći dan. A ako Block nije tu kad ga pozove, onda je sve propalo pa ga moram ponovo najaviti. Zato sam i dopustila Blocku da ovdje spava, dogodilo se već da je i noću pozvonio po njega. Sad je, dakle, Block i noću spreman. Doduše, dogodi se i da advokat, kad dozna da je Block tu, opozove svoj poziv. - K. pogleda upitno trgovca, koji klimnu glavom i reče isto onako otvoreno kao što je prije toga razgovarao s K-om, a možda i od stida nije znao što govori: - Da, s vremenom čovjek postane vrlo ovisan o svom advokatu. - To se on samo onako tuži - reče Leni. - A vrlo rado ovdje spava, i sam mi je više puta priznao. - Priđe nekakvim vratašcima i otvori ih. - Hoćeš li da vidiš njegovu spavaću sobu? - zapita ga. K. joj priđe i s praga zaviri u nisku prostorijicu bez prozora, koju je svu zauzimala uska postelja. Na nju se čovjek mogao popeti samo preko njena donjeg čela. Pri uzglavlju bila je u zidu udubina u kojoj bijahu brižno poredani svijeća, tintamica, pero i svežanj papira, vjerojatno sudskih spisa. - Zar vi spavate u djevojačkoj sobi? - zapita K. i ponovo se okrenu trgovcu. - Leni mi je ustupila tu sobu, koja mi dobro dođe - odgovori trgovac. - K. se zagleda u njega; možda ga ipak nije prevario prvi dojam koji je stekao o trgovcu; trgovac ima, doduše, iskustva, jer njegov proces već dugo traje, ali je to iskustvo skupo platio. Odjednom K. nije više mogao gledati trgovca. - Odvedi ga na spavanje! - doviknu Leni, koja kao da ga uopće nije razumjela, a on htjede otići do odvjetnika i otkazom se osloboditi ne samo njega nego i Leni i trgovca. Ali, još prije negoli je stigao do vrata, trgovac ga potiho zazva: - Gospodine prokuriste! - K. se srdito okrenu. - Zaboravili ste na svoje obećanje - reče trgovac i umolno se istegnu sa svoje stolice prema K-u. - Htjeli ste mi još odati jednu tajnu. -Pa, zbilja - reče K. i zirnu na Leni, koja ga je pozorno gledala. - Čujte me, dakle! To, doduše, više gotovo i nije tajna. Idem sad advokatu da mu otkažem. - Otkazat ćete mu! - uzviknu trgovac, skoči sa stolice i ustrča se po kuhinji uzdignutih ruku. Neprestance je uzvikivao: - Otkazat će advokatu! - Leni htjede odmah napasti K-a, ali joj trgovac prepriječi put, zbog čega ga ona lupi šakama. Još onako stisnutih pesti, pojuri za K-om koji je, međutim, bio već umakao. Kad ga je sustigla, bio je već ušao u odvjetnikovu sobu. Umalo što nije i vrata zatvorio, ali je Leni podmetnula nogu između njihovih krila, ščepala ga za mišicu i htjela povući natrag. On joj, međutim, stisnu ručni zglob toliko snažno da ona

proštenja i pusti ga. Nije se odmah usudila ući u sobu, pa on okrenu ključ u bravi.

- Već vas dugo čekam - reče odvjetnik iz postelje, odloži na noćni stolić spis koji je čitao pri svjetlu svijeće, ustaknu naočale i oštro pogleda K-a. Umjesto da se ispriča, K. mu reče: - Brzo ću otići. - Kako to nije bila nikakva isprika, odvjetnik se ne obazre na te riječi nego reče: -Ubuduće vas više neću primati ovako kasno. - To potpuno odgovara mojim željama - reče K. Odvjetnik ga upitno pogleda. - Sjedite - reče mu. - Dobro, kad već želite - reče K., privuče stolac do noćnog stolića i sjede. - Čini mi se da ste zaključali vrata - reče odvjetnik. - Jesam - odvrati K. - zbog Leni. - Nije kanio nikoga štedjeti. Ali, odvjetnik ga upita: - Je li opet bila napasna? - Napasna? - pripita K. - Da - reče odvjetnik kroza smijeh pa se zakašlja, a kad ga kašalj prođe, ponovo se naduši smijati. - Valjda ste već primijetili da je napasna? - zapita ga i potapša po ruci, kojom se K., onako rastresen, naslonio na noćni stolić, a koju sad naglo povuče. - Vi se ne obazirete mnogo na to, a to je još bolje - reče odvjetnik budući da je K. šutio. - Inače bih vam se možda morao i ispričati. To je Lenina čudna osobina koju sam joj ja, inače, odavno oprostio i koju ne bih ni spominjao da niste upravo sad zaključali vrata. Ta se čudna osobina, vama je svakako ne bih uopće morao objašnjavati, ali me gledate tako začuđeno da ću vam je ipak objasniti, ta se čudna osobina sastoji u tome da su joj gotovo svi optuženi lijepi. Svima se vješa o vrat, sve ih voli, a čini se, svakako, da i nju svi vole; sama mi katkad, da me zabavi, o tome priča ako joj dopustim. Ja se svemu tome toliko ne čudim koliko, čini mi se, vi. Ako čovjek ima za to oko, zaista će zapaziti da su optuženi lijepi. To je svakako čudnovata i pomalo prirodoznanstvena pojava. Dakako da optužba ne izaziva nikakvu jasnu, izrazitu promjenu vanjštine. Jer, nasuprot drugim sudskim sporovima, ovdje većina ljudi i dalje živi kao prije i proces im nije na smetnju, ako imaju dobra odvjetnika koji se za njih brine. Pa ipak su ljudi koji u tome imaju iskustva kadri da i u najvećoj svjetini prepoznaju optužene, jednog po jednog. Po čemu, pitat ćete. Moj vas odgovor neće zadovoljiti. Upravo po tome što su optuženi najljepši. Ne čini ih krivnja lijepim jer - bar kao odvjetnik moram to reći - nisu opet svi krivi, a ne čini ih unaprijed lijepim ni pravedna kazna jer i ne bivaju svi kažnjeni, nego je sve to zbog postupka koji se protiv njih vodi i koji se nekako ogleda na njima. Dakako da među lijepima ima i neobično lijepih. Ali svi su lijepi, pa čak i onaj bijedni crvić Block.

Kad je odvjetnik dovršio, K. je bio već potpuno sabran, štoviše, pri posljednjim je riječima napadno zaklimao glavom potvrđujući tako sam sebi svoje davnašnje mišljenje da ga odvjetnik oduvijek, pa tako i sad, nastoji zabaviti općenitim tvrdnjama, koje nemaju veze s njegovim predmetom, i tako odvratiti od glavnog pitanja, što je stvarno učinio u K-ovu korist. Bit će da je odvjetnik zapazio da mu se K. ovaj put opire više nego inače, pa je umuknuo kako bi K-u dao priliku da progovori, ali kako je K. i dalje šutio, upita ga: - Jeste li danas došli k meni s nekom određenom namjerom? - Jesam - odgovori K. i zakloni malo rukom svijeću da bolje vidi odvjetnika - htio sam vam reći da vam današnjim danom uskraćujem punomoć. - Jesam li vas dobro razumio? - zapita odvjetnik, pripodignu se u postelji i podboči se jednom rukom na jastuk. - Valjda jeste - reče K. sjedeći uspravno kao da nešto vreba. - Pa, dobro, možemo i taj plan razmotriti - reče odvjetnik nakon kraće šutnje. - To više nije plan - odbrusi mu K. - Možda i nije - reče odvjetnik - ali svejedno nećemo da se prenaglimo. - Rekao je »nećemo« kao da ne namjerava pustiti K-a iz ruku i kao da bi htio, ako već ne može biti njegov zastupnik, ostati bar njegov savjetnik. - Nisam se prenaglio - reče K., polako ustade i stade iza svoga stoca - dobro sam promislio, možda sam čak i predugo premišljao. Moja je odluka neopoziva. - Onda mi dopustite da vam kažem još samo dvije-tri riječi - reče odvjetnik, odgurnu perinu i sjede na rub postelje. Gole noge obrasle bijelim dlakama drhtale su mu od studeni. Zamoli K-a da mu dokuči pokrivač s kanapea. K. mu doda pokrivač i reče: - Izlažete se sasvim nepotrebno opasnosti da se prehladite. - Imam za to dovoljno važan razlog - reče odvjetnik zagrćući se najprije perinom, a onda umotavajući noge u pokrivač. - Vaš mi je stric prijatelj, a i vas sam za ovo vrijeme zavolio. To vam otvoreno priznajem. Nema razloga da se toga sramim. - Te starčeve ganutljive riječi nisu nikako odgovarale K-u jer su ga silile na iscrpno objašnjavanje kojem bi rado izbjegao, a osim toga su ga smućivale, kao što je otvoreno priznao sam sebi, iako ga nipošto nisu mogle odvratiti od njegove nakane. - Hvala vam na prijateljstvu - reče - a priznajem i da ste se zauzimali za mene koliko ste god mogli i koliko ste držali da je za mene korisno. Ja sam, međutim, u posljednje vrijeme stekao uvjerenje da to nije dovoljno. Nije mi, naravno, ni nakraj pameti da vama, mnogo starijem i iskusnijem čovjeku od sebe, namećem svoje mišljenje, a ako sam to ponekad i nehotice pokušavao, molim vas da mi oprostite, ali riječ je, kako ste i sami rekli, o dovoljno važnom razlogu, a uvjeren sam da u procesu treba poduzeti

mnogo odlučnije mjere nego do sada. - Razumijem vas - reče odvjetnik - nestrpljivi ste. - Nisam nestrpljiv - reče K. pomalo srdito, ne pazeći više mnogo što govori. - Možda ste već pri mom prvom posjetu, kad sam došao sa svojim stricem, primijetili da mi nije mnogo stalo do tog procesa, i da zaboravljam na njega ako me tko silom ne podsjeti na njega. Ali je stric navaljivao da me vi zastupate, a ja sam pristao, samo da mu se ne zamjerim. I, eto, čovjek bi očekivao da ću se otada još manje brinuti za proces jer čovjek predaje proces u ruke odvjetniku upravo zato da se donekle oslobodi tereta. Ali, dogodilo se upravo suprotno. Nikad mi prije nije proces zadavao toliko briga koliko mi zadaje otkad me vi zastupate. Dok nisam imao branitelja, nisam ništa poduzimao, ali me nije za to boljela glava, a onda sam dobio zastupnika, sve je bilo spremno da se nešto dogodi, neprekidno sam i sve napetije očekivao da ćete nešto učiniti, ali niste učinili ništa. Davali ste mi, doduše, razne obavijesti o sudu, koje inače možda ne bih ni od koga doznao. Ali to meni nije dovoljno sad, kad se proces tako reći podmuklo sve više steže oko mene. - K. odgurnu stolac od sebe i stajaše uspravno, držeći ruke u džepovima kaputa. - U praksi se - reče odvjetnik tiho i mimo - od jednog određenog trenutka ne događa više ništa bitno novo. Koliko je klijenata u sličnim stadijima procesa isto tako stajalo preda mnom i govorilo kao vi! - Onda su svi ti i takvi klijenti imali isto tako pravo kao i ja - reče K. - To uopće ne opovrgava moje riječi. - Ja i nisam htio da opovrgavam vaše riječi - reče odvjetnik - ali sam htio još dodati da sam od vas očekivao više razboritosti nego od drugih, pogotovo što sam vam omogućio mnogo više uvida u sudstvo i u moj rad nego drugim klijentima. A sad vidim da ipak nemate dovoljno povjerenja u mene. Nije mi baš lako s vama. - Kako se odvjetnik ponižavao pred K-om! Bez trunka staleške časti, koja je svakako upravo tu najosjetljivija! A zašto to čini? Ipak, po svemu sudeći, ima posla napretek, a i bogat je, pa bi mu moralo biti svejedno hoće li izgubiti nešto zarade ili jednog klijenta. Osim toga je i boležljiv, pa bi morao i sam paziti da se ne preopterećuje poslovima. A ipak se toliko grčevito drži K-a! Zašto? Je li zato što žali njegova strica, ili zato što drži da je K-ov proces zaista toliko izvanredan da se nada da će njime steći posebne zasluge za K-a ili - tu mogućnost ne valja nipošto odbaciti - za svoje prijatelje na sudu? Po njegovu se držanju ništa nije moglo zaključiti, ma koliko ga K. bezobzirno i ispitljivo promatrao. Gotovo bi se moglo povjerovati da je odvjetnik navukao masku na lice, dok ne vidi učinak svojih riječi. Ali je, očito, K-ovu šutnju protumačio suviše povoljno

za sebe jer je nastavio ovako: - Sigurno ste primijetili da imam, doduše, veliku pisarnicu, ali da nemam pomoćnika. Prije nije bilo tako, nekad je nekoliko mladih pravnika radilo za mene, a danas radim sam. To je donekle povezano s promjenom u mojoj praksi, jer se sve više ograničavam na pravne slučajeve slične vašem slučaju, a donekle je povezano i sa sve dubljim poznavanjem takvih poslova. Uvidio sam da ne smijem nikome povjeravati te poslove ako neću da se ogriješim o svoga klijenta i o zadatak koji sam preuzeo. A odluka da sve radim sam imala je za prirodnu posljedicu da sam morao odbiti gotovo sve one koji su me molili da ih zastupam, i da sam mogao udovoljiti samo onima do kojih mi je bilo posebno stalo - ima, hvala bogu, dosta bijednika, čak i u mojoj neposrednoj blizini, koji se jagme za svakom mrvicom koju odbacim. A još sam se od prevelikih napora i razbolio. Pa ipak se ne kajem zbog svoje odluke, možda je trebalo da odbijem i više klijenata nego što sam ih odbio, ali to što sam se sav predao procesima koje sam preuzeo pokazalo se kao prijeko potrebno i nagrađeno je mojim uspjesima. Jednom je u nekom spisu vrlo zgodno izražena razlika između zastupanja u običnim pravnim sporovima i zastupanja u ovakvim slučajevima. Ovako je pisalo - prvi odvjetnik vodi svoga klijenta tankom niti sve do osude, a onaj drugi odmah uprti klijenta na ramena i nosi ga, ne skidajući ga, sve do osude, pa još i dalje. Tako je to. Jedino nije posve točno da se nikad ne kajem što sam se prihvatio tog velikog posla. Kad se taj posao, kao u vašem slučaju, uopće ne priznaje, e, onda se, samo onda, gotovo i pokajem. - U K-a su te riječi više izazvale nestrpljenje nego što su ga uvjerile. Nekako mu se činilo da po odvjetnikovu tonu naslućuje što ga čeka ako popusti, opet će početi tješenje, tvrđenje da rad oko predstavke napreduje, da se raspoloženje sudskih službenika popravlja, ali i da se u radu nailazi na velike teškoće - jednom riječju, odvjetnik će opet izvući sve one poznate i otrcane fraze ne bi li opet zavarao K-a maglovitim nadama i mučio ga maglovitim prijetnjama. Tome treba jednom zauvijek stati na kraj, pa stoga K. reče: - Što kanite poduzeti ako me budete i dalje zastupali? - Odvjetnik otrpje čak i to uvredljivo pitanje i odgovori na nj ovako: - Nastavit ću raditi oko onoga što sam već poduzeo. - Ama, znao sam - reče K. - E, sad je zbilja svaki dalji razgovor suvišan. - Pokušat ću još nešto - reče odvjetnik, kao da ono što uzrujava K-a ne pogađa K-a, nego njega. - Čini mi se, naime, da vas je, ne samo na pogrešno mišljenje o mojoj pravnoj pomoći nego i uopće na vaše držanje, navela činjenica što se s vama, mada ste optuženi, postupa isuviše dobro:

ili, bolje reći, nehajno, naoko nehajno. Ali i ovo posljednje ima svoj razlog; često je bolje biti u lancima nego slobodan. Pa ipak, htio bih vam pokazati kako se postupa s drugim optuženima, možda ćete uspjeti da odatle izvučete nekakvu pouku. Eto, sad ću pozvati Blocka, otključajte vrata i sjedite tu pored noćnog stolića! - Vrlo rado - reče K. i učini kako je odvjetnik tražio; uvijek je bio spreman da nešto nauči. Ali, da se još za svaki slučaj osigura, priupita odvjetnika: - Primili ste, dakle, na znanje da sam vam uskratio svoju punomoć? - Jesam - odgovori odvjetnik - ali još danas možete povući otkaz. - I ponovo se izvali u postelju, navuče perinu sve do brade i okrene se zidu. Zatim pozvoni.

Gotovo u isti mah pojavi se Leni, bacajući hitre poglede na obojicu ne bi li dokučila što se dogodilo; kad je vidjela da K. mimo sjedi uz odvjetnikovu postelju, kao da se malo umiri. Nasmiješi se i klimnu glavom K-u, koji ju je ukočeno gledao. - Dovedi Blocka! - reče joj odvjetnik. Ali ona ne ode po Blocka nego samo iziđe na vrata i viknu: - Block! K advokatu! - a onda, vjerojatno zato što je odvjetnik bio i dalje okrenut zidu i nije se ni na što obazirao, šmugnu do K-ova stoca i stade iza njega. Od tog časa nije više dala K-u mira, naginjala se nad njega preko naslona ili mu je, doduše vrlo nježno i obzirno, provlačila prste kroz kosu i milovala mu obraze. Napokon je K. pokuša spriječiti u tome i uhvati je za ruku, koju mu ona nakon kratkog opiranja prepusti.

Block se odmah odazva na poziv, ali je zastao pred vratima i kanda razmišljao da li da uđe. Uzvi obrvama i nakrivi glavu, kao da prisluškuje neće li se ponoviti zapovijed da uđe u odvjetnikovu sobu. K. ga je mogao ohrabriti, ali je bio naumio da zauvijek raskine ne samo s odvjetnikom nego i sa svim onim što je u tom stanu, pa se i ne pomaknu. I Leni je šutjela. Block primijeti da ga ipak nitko i ne tjera odatle, pa uđe na vršci ma prstiju, unezvjerena lica i grčevito stegnutih šaka na leđima. Vrata je ostavio otvorena da bi se mogao povući ako zatreba. K-a nije ni pogledao već je upro pogled u visoku perinu, ispod koje se odvjetnik nije ni vidio jer se bio pribio uza zid. Ali tada se razlegnu njegov glas: - Je li Block tu? - Blocka, koji je već bio duboko zašao u sobu, kao da ovo pitanje zgodi u prsa a onda u leđa, zaglavinja, zastade duboko pognut i reče: - Sluga pokoran. - Što hoćeš? - upita ga odvjetnik. - Došao si u nezgodan čas. - Zar nisam pozvan? - pripita Block više sebe nego odvjetnika, i zakloni se rukama, spreman da pobjegne. - Pozvan si - reče odvjetnik - ali svejedno si došao u nezgodan čas. - A - nakon kraće stanke doda: - Uvijek dolaziš u

nezgodan čas. - Otkako je odvjetnik progovorio, Block nije više gledao u postelju nego se upiljio nekud u kut i samo slušao, kao da je zasjenjen pogledom na govornika. Ali mu je i slušati bilo teško jer je odvjetnik govorio u zid, i to tiho i brzo. - Hoćete li da odem? - priupita ga Block. - Pa, kad si već tu, ostani! - reče odvjetnik. Čovjek bi pomislio da odvjetnik nije Blocku ispunio želju nego mu, recimo, zaprijetio batinama, jer Block uistinu zadrhta. Odvjetnik nastavi: - Jučer sam bio kod prijatelja, onog trećeg suca, i malo-pomalo sam skrenuo razgovor na tebe. Hoćeš li da čuješ što mi je rekao? - Oh, molim vas - reče Block. Kako odvjetnik nije odmah produžio, Block ponovi svoju molbu i prignu se kao da će kleknuti. Ali tad se K. obrecnu na nj: - Što to radiš? - viknu. Kako ga je Leni htjela spriječiti da vikne, uhvati je i za drugu ruku i čvrsto stisnu. Međutim, to ne bijaše ljubavni stisak, pa je počesto stenjala i pokušavala mu se oteti. Ali za K-ov uzvik bio je kažnjen Block jer ga odvjetnik upita: - Pa, tko je tvoj odvjetnik? - Vi - odgovori Block. - I tko još? - pripita odvjetnik. - Nitko osim vas - reče Block. - Onda i ne slušaj nikog drugog - reče odvjetnik. Block je upio te riječi dušom i srcem, premjerajući K-a srditim pogledima i žestoko vrteći glavom. Da se pretočilo u riječi, to bi se držanje izrazilo grubim psovkama. I s tim je čovjekom K. htio prijateljski porazgovarati o svom procesu! - Ja ti neću više smetati - reče K. i zavali se ponovo na naslon. - Klekni ili puzi, radi što hoćeš! Baš me briga. - Ali je Block još imao dostojanstva, bar u odnosu prema K-u, jer pođe na njega mlatarajući šakama i vičući onoliko glasno koliko se usuđivao pred odvjetnikom: - Ne smijete tako govoriti sa mnom, nemate prava da tako govorite! Zašto me vrijeđate? I to još ovdje, pred gospodinom odvjetnikom, koji nas obojicu, i vas i mene, trpi samo iz samilosti! Vi niste ništa bolji od mene jer ste i sami optuženi i protiv vas se vodi proces. A, ako ste i pored toga još gospodin, onda sam i ja isto takav gospodin, ako ne i veći. I hoću da mi se kao takvom svi i obraćaju, pogotovo vi. A ako mislite da ste u boljem položaju zato što ovdje sad mimo sjedite i slušate, a ja, kao šte ste se izrazili, puzim, onda vas podsjećam na staru pravničku izreku: za osumnjičenog je bolje kretanje nego mirovanje, jer onaj tko miruje može uvijek, i ne znajući, biti u zdjelici vage gdje ga važu zajedno s njegovim grijesima. - K. ne reče ni riječi, samo je netremice zurio u tog smetenjaka. Koliko se samo promijenio u cigli sat vremena! Da li ga to proces toliko smućuje te ne zna tko mu je prijatelj a tko neprijatelj? Pa, zar ne vidi da ga odvjetnik navlas ponizuje i da se samo razmeće pred K-om ne bi li i K-a potčinio sebi? A ako Block nije kadar da

to spozna, ili ako se toliko boji odvjetnika da mu ta spoznaja ništa ne pomaže, odakle mu onda toliko lukavstva, ili toliko smionosti, da odvjetnika obmanjuje i taji pred njim da ima i druge odvjetnike? I kako se samo usuđuje napadati K-a kad K. može svakog časa odati njegovu tajnu? Ali se usudio još nešto više, prišao je odvjetnikovoj postelji i počeo se i tu tužiti na K-a: - Gospodine odvjetniče - reče - jeste li čuli kako taj čovjek razgovara sa mnom? Njegov se proces još može računati na sate, a već bi htio mene poučavati, mene, protiv koga se proces vodi već pet godina! Čak me i grdi. Pojma o pojmu nema a grdi mene koji sam, koliko su mi moje slabe sposobnosti dopustile, do u tančine proučio što sve čovjeku nalažu pristojnost, dužnost i sudski običaji. - Ne obaziri se ti ni na koga - reče mu odvjetnik - nego radi onako kako ti se čini da je pravo. - Svakako - reče Block kao da sam sebe hrabri, te pogleda ispod oka u stranu i kleknu pred samu postelju. - Eto, već klečim, odvjetniče moj - reče. - Ali odvjetnik je šutio. Block pogladi obzirno rukom perinu. U tišini, koja je nastala, Leni reče otimajući se K-u: - Boli me. Pusti me! Idem Blocku. - Ode i sjede na rub postelje. Block joj se vrlo obradova i odmah je zamoli živim, ali nijemim znacima da se zauzme za nj kod odvjetnika. Očito su mu odvjetnikove obavijesti bile hitno potrebne, iako možda samo zato da bi ih mogli iskoristiti drugi njegovi odvjetnici. Leni je po svoj prilici točno znala kako treba podići odvjetniku, pa pokaza na njegovu ruku i napući usne kao za poljubac. Block odmah poljubi odvjetnika u ruku i na Lenin mig ponovi to još dvaput. Tada se Leni sagnu nad odvjetnika - dok se tako protegla, ocrtao joj se lijepi stas - nadnese mu se nad samo lice i pomilova dugu bijelu kosu. Tako mu ipak izvuče odgovor. - Dvoumim se da mu kažem - reče on i zavrtje malko glavom, možda i zato da bolje osjeti Leninu ruku. Block je osluškivao oborene glave, kao da osluškivanjem krši kakvu zapovijed. - A zašto se dvoumiš? - priupita Leni. K. je imao dojam da sluša dobro uvježban razgovor koji se već više puta ponovio, koji će se još mnogo puta ponoviti i koji samo za Blocka ostaje uvijek nov. - Kakav je bio danas? - zapita odvjetnik, umjesto da odgovori na pitanje. Prije nego ga izvijesti, Leni pogleda Blocka i promatraše ga časak kako pruža ruke prema njoj i umolno ih trlja. Napokon ona ozbiljno klimnu glavom, okrenu se odvjetniku i reče: - Bio je miran i vrijedan. - Taj stari trgovac, čovjek duge brade, preklinjao je mladu djevojku da kaže koju riječ njemu u prilog! Pa, ako je baš imao i nekih primisli, ništa ga nije moglo opravdati u očima bližnjih. K-u nije bilo jasno kako je odvjetnik mogao i pomisliti da će

ga ovom predstavom predobiti za se. Da ga nije već prije odbio od sebe, odbio bi ga ovim prizorom. Gotovo je ponižavao i gledaoca. Te odvjetnikove metode, kojima K., na svu sreću, nije bio odveć dugo izvrgnut, djelovale su, dakle, na klijenta tako da je ovaj najposlije zaboravljao na cijeli svijet i nadao se samo da će tom stranputicom izgurati nekako do kraja procesa. To više i nije klijent nego pseto odvjetnikovo. Da mu odvjetnik zapovjedi da se zavuče pod krevet kao u pasju kućicu i da ondje laje, on bi to drage volje uradio. K. je sve to pozorno i uznosito slušao, baš kao da mu je povjereno da sve što se tu govori dobro upamti, pa da poslije na nekom višem mjestu o tome podnese izvještaj. - Što je radio cijeli dan? - zapita odvjetnik. - Da mi ne bi smetao pri radu, zaključala sam ga u djevojačku sobu, gdje se obično zadržava - reče Leni. - Kroz otvor sam ovda-onda gledala što radi. Neprestano je klečao na krevetu, rasprostro je na prozorsku dasku spise koje si mu ti posudio i čitao ih. To je na mene ostavilo dobar dojam, jer taj prozor gleda samo na zračnjak i ne daje gotovo nimalo svjetla. A po tome što je Block ipak čitao vidjela sam koliko je poslušan. - Drago mi je što to čujem - reče odvjetnik. - A je li razumio ono što je čitao? - Block je za cijelog ovog razgovora neprekidno micao usnama sričući, očito, odgovore kojima se nadao od Leni. - Na to, naravno, ne mogu pouzdano odgovoriti - reče Leni. - Ali, vidjela sam da temeljito čita. Cijeli je dan čitao istu stranicu i, čitajući, prelazio prstom po recima. Kad god sam zavirila, uzdisao je kao da mu čitanje zadaje mnogo muke. Spisi koje si mu dao vjerojatno su teški. - Da - potvrdi odvjetnik - svakako su teški. I ne vjerujem da je što od toga razumio. Iz njih treba da dobije samo kakav-takav pojam o tome koliko je teška borba koju vodim ne bih li ga obranio. A za koga vodim tu tešku borbu? Za - gotovo je smiješno i kazati - za Blocka. Neka se potrudi da shvati i što to znači. Je li neprekidno proučavao spise? - Gotovo neprekidno - odgovori Leni - samo me jednom zamolio da mu donesem čašu vode. Dala sam mu je kroz otvor na vratima. U osam sati pustila sam ga van i dala mu nešto da pojede. - Block zimu na K-a, baš kao da se tu priča o njegovim slavnim djelima koja se moraju i K-a snažno dojmiti. Kao da su mu nade porasle, kretnje su mu postale nekako slobodnije i pomicao se na koljenima amo-tamo, ali se zato još bolje vidjelo kako je protrnuo od ovih odvjetnikovih riječi: - Hvališ ga - reče odvjetnik. - Ali mi je upravo zato teško da mu to kažem. Sudac se, naime, nepovoljno izrazio i o samom Blocku i o njegovu procesu. - Nepovoljno? - ponovi

Leni. - Kako je to moguće? - Block ju je tako napeto gledao kao da vjeruje u njenu sposobnost da već odavno izgovorene sučeve riječi okrene u njegovu korist. - Nepovoljno - reče odvjetnik. - Čak mu je bilo neugodno kad sam poveo razgovor o Blocku. »Nemojte mi ništa govoriti o Blocku«, rekao je. »Pa, on je moj klijent«, rekoh mu, a on će meni: »On vas zlorabi.« »Ja ne mislim da je njegova stvar propala«, rekoh mu, a on će opet: »On vas zlorabi.« »Ne vjerujem«, rekoh mu. »Block se brine za svoj proces i uvijek se trudi oko njega. Nastanio se tako reći kod mene kako bi ga mogao što bolje pratiti. Takav je mar prava rijetkost. Nije, doduše, ugodan čovjek, ružno se vlada i prljav je, ali, što se procesa tiče, nema mu prigovora.« Rekao sam da mu nema prigovora, navlaš sam pretjerao. A on će meni na to: »Block je samo prepreden. Stekao je dosta iskustva i umije odugovlačiti proces. Ali mu je neznanje još veće od prepredenosti. Što li bi rekao kad bi doznao da njegov proces nije još ni počeo, kad bi mu čovjek kazao da još ni zvoncem nije dan znak da je njegov proces počeo.« Budi s mirom, Block - reče odvjetnik jer je Block upravo počeo ustajati klecajući, očito u namjeri da zamoli za objašnjenje. Odvjetnik se sad prvi put obratio izravno Blocku. Umornim očima gledao je pola u neku neodređenu točku, pola u Blocka, koji se pod tim pogledom opet polako spusti na koljena. - Ta sučeva izjava nema za tebe nikakva značenja - reče odvjetnik. - Ne plaši se od svake riječi! Ako se to još ponovi, neću ti više reći ni slovca. Čovjek ne može ni zaustiti da nešto kaže, a da ga ne pogledaš kao da ćeš sad načuti svoju konačnu osudu. Treba da se stidiš pred ovim mojim klijentom! A potkopavaš i njegovo povjerenje u mene. Što bi, uostalom, htio? Još si živ, još si pod mojim okriljem. Taj tvoj nerazumni strah! Negdje si pročitao da konačna osuda pokatkad dolazi nenadano, iz bilo čijih usta, u bilo koje doba. Uz mnoge ograde, to je, doduše, istina, ali je isto tako istina da se meni taj tvoj strah gadi i da po njemu sudim da nemaš dovoljno povjerenja u mene. Što sam, uostalom, rekao? Ponovio sam ti riječi jednog suca. Znaš da se oko sudskog postupka nagomila toliko različitih mišljenja da uopće ne možeš ništa više razabrati. Taj sudac, na primjer, uzima da postupak počinje u drugo vrijeme nego što ja mislim. To ti je razlika u mišljenju i ništa više. U stanovitom stadiju procesa, po starom običaju, daje se znak zvoncem. Po mišljenju tog suca, proces počinje od tog trenutka. Ne mogu ti sad iznijeti sve što govori protiv toga, a ionako ne bi to shvatio, neka ti bude dovoljno kad ti kažem da mnogo šta govori protiv toga. - Block je smeteno provlačio prste kroz krzno prostrto ispred postelje i,

zaplašen sučevim riječima, zaboravljao od vremena do vremena iskazivati poniznost odvjetniku, mislio je samo na sebe i premetao je sučeve riječi na sve strane. - Block - opomenu ga Leni i povuče za ovratnik kaputa malko uvis. - Ostavi sad krzno na miru i slušaj što ti govori advokat!

Ovo je poglavlje ostalo nedovršeno

DEVETO POGLAVLJE

U KATEDRALI

K. je dobio nalog da jednom Talijanu, važnom poslovnom prijatelju banke, koji je prvi put boravio u gradu, pokaže nekoliko kulturnih spomenika. U neko drugo doba taj bi nalog zacijelo smatrao za čast, ali ga je sad, kad je imao muke da sačuva ugled u banci, vrlo nerado primio. Zabrinjavao ga je svaki sat koji je mogao provesti izvan ureda; nije, doduše, ni približno više mogao iskoristiti radno vrijeme kao nekad, provodio je sate i sate pretvarajući se samo da radi, ali su ga zato još više morile brige kad nije bio na poslu. Tada je u duhu vidio zamjenika ravnatelja, koji ga je oduvijek uhodio, kako od vremena do vremena ulazi u njegovu sobu, sjeda za njegov stol, premeće njegove spise, prima stranke s kojima je K. godine i godine tako reći prijateljevao, pa ih odbija od njega, možda otkriva i pogreške koje su K-u, kako mu se činilo, prijetile u radu sa svih strana te im nije više mogao izbjeći. I stoga, kad bi dobio nalog da ode poslom u grad ili čak i na kraći službeni put - a takvi su nalozi u posljednje vrijeme sasvim slučajno učestali - u njemu se i nehotice javljala sumnja da ga žele, ma koliko mu takvim zadacima iskazivali čast, na neko vrijeme udaljiti iz ureda kako bi ispitivali njegov rad, ili da u najmanju ruku drže da mogu lako i bez njega. Većinu je tih naloga mogao glatko odbiti, ali se nije usudio jer bi time, ako su njegove bojazni i najmanje opravdane, priznao da se boji. Zato je takve naloge primao tobože ravnodušno, a jednom je čak, prije odlaska na naporno dvodnevno putovanje, prešutio da je ozbiljno prehlađen samo da se ne bi izvrgnuo opasnosti da ga zadrže, s obzirom na kišovito jesensko vrijeme. A kad se vratio s tog puta s užasnom glavoboljom, doznao je da su ga odredili da sutradan vodi po gradu tog poslovnog prijatelja iz Italije. Bio je u velikoj kušnji da se bar ovaj put odupre, pogotovo što zadatak koji su mu povjerili nije imao izravne veze s poslom, iako je i obavljanje te društvene dužnosti prema poslovnom prijatelju bilo svakako samo po sebi dovoljno važno, ali ne za K-a, koji je dobro znao da se može održati samo uspjehom u radu i da mu, ako ne postigne taj uspjeh, ništa neće vrijediti čak ni ako nekim slučajem očara toga Talijana; nije htio da ga izguraju s posla ni na jedan jedini dan, jer je bojazan da ga više neće primiti bila isuviše velika, bojazan za koju je

dobro znao da je pretjerana, ali koja ga je svejedno mučila. U ovoj prilici ionako nije gotovo mogao naći nikakav pametan izgovor, nije, doduše, znao talijanski bogzna kako dobro, ali je znao dovoljno, a najvažnije od svega bilo je to što je već otprije znao ponešto iz povijesti umjetnosti, što se u banci preuveličavalo preko svake mjere, zato što je neko vrijeme, uostalom, također iz poslovnih razloga, bio član Društva za zaštitu gradskih kulturnih spomenika. A Talijan je, kako se pričalo, bio ljubitelj umjetnosti pa je bilo posve razumljivo što su K-a odredili da mu pokaže grad.

Bilo je kišno olujno jutro kad je K., ozlojeđen zbog dana koji je bio pred njim, došao u ured već u sedam sati da obavi bar malo posla prije nego što ga posjetitelj odvoji od njega. Bio je vrlo umoran jer je pola noći prelistavao talijansku gramatiku da se malo pripremi; više ga je privlačio prozor, na kojemu je u posljednje vrijeme isuviše često sjedio, nego pisaći stol, ali se svladao i sjeo da radi. Na žalost, odmah zatim uđe poslužitelj i javi mu da ga je gospodin ravnatelj poslao da vidi je li gospodin prokurist već tu, a ako jest, neka bude tako dobar da dođe u sobu za primanje jer je gospodin iz Italije već stigao. - Evo me odmah - reče K., strpa u džep mali rječnik i turi pod mišicu album sa slikama gradskih znamenitosti, koji je bio pripravio za stranca, pa se kroz sobu zamjenika ravnatelja uputi u ravnateljevu sobu. Bilo mu je drago što je tako rano došao u ured da se može odmah staviti na raspolaganje, čemu se valjda nitko nije ozbiljno nadao. Soba zamjenika ravnatelja bila je, naravno, još pusta kao u gluho doba noći, vjerojatno je poslužitelju bilo naloženo da i njega pozove u sobu za primanje, ali uzalud. Kad K. uđe u sobu za primanje, oba gospodina ustadoše iz dubokih naslonjača. Ravnatelj se prijazno osmjehivao, očito se vrlo obradovao K-u, odmah ih je predstavio jednog drugom, Talijan je snažno prodrmao K-u ruku i, smješkajući se, nazvao nekoga ranoraniocem. K-u nije bilo posve jasno na koga se to odnosi, a bila je to i neobična riječ, pa se K. tek nakon časak-dva dosjetio što znači. Odgovorio je s nekoliko uljudnih rečenica, na koje se Talijan opet nasmijao gladeći nervozno rukom svoje sinje guste brkove. Brkovi su mu, očito, bili namirisani i čovjek je bio gotovo u kušnji da mu se primakne i omiriše ih. Tad svi posjedaše i zapodjenuše kratak uvodni razgovor, a K. ustanovi, osjećajući nelagodu, da samo djelomično razumije Talijana. Kad je Talijan govorio posve mimo, razumio ga je gotovo posvema, ali je to bilo malokad, a najčešće su mu riječi tekle kao bujica i uzgred je mahao glavom kao da uživa u govorenju. Tad bi redovito prešao na neko narječje koje za

K-a nije imalo veze s talijanskim, ali koje ravnatelj ne samo da je razumio nego je znao i govoriti na njemu, što je K. mogao i predvidjeti, jer je Talijan bio podrijetlom iz južne Italije, gdje je i ravnatelj proveo nekoliko godina. Bilo kako mu drago, K. je uvidio da će se vrlo teško sporazumijevati s Talijanom, jer ga je slabo razumio i kad je govorio francuski, a uz to su mu i brkovi zaklanjali pokrete usana s kojih bi mu možda lakše čitao riječi. K. je naslućivao mnoge neugodnosti, a nije se više ni trudio da razumije Talijana - pored ravnatelja koji ga je dobro razumio, bio bi to suvišan napor - nego je samo mrzovoljno gledao kako sjedi duboko zavaljen a ipak lako u naslonjaču, kako ovda-onda čupka šiljaste krajeve svoga kratkog kaputića i kako diže u jednom trenutku ruke, koje su se gipko okretale u zglobovima, da predoči nešto što K. nije mogao dokučiti, iako, ponešto pognut, nije odvajao očiju od tih ruku. Napokon je K-a, koji je dokono sjedio i samo mehanički pratio očima izmjenjivanje riječi ostale dvojice, ponovo srvao raniji umor, te se najednom ulovi, na svoj užas, ali srećom još na vrijeme, kako je u svojoj rastresenosti htio ustati, okrenuti se i otići. Naposljetku Talijan pogleda na sat i skoči na noge. Pošto se oprostio s ravnateljem, primaknu se K-u toliko blizu da K. morade odgurnuti svoj naslonjač da bi imao gdje stajati. Ravnatelj je valjda razabrao po K-ovu pogledu u kakvoj se neprilici našao zbog talijanskog narječja, pa se upleo u razgovor, i to tako pametno i obzirno da se činilo kao da K-u uzgred samo daje savjete, a zapravo mu je ukratko objašnjavao sve što je Talijan govorio, upadajući mu neprestance u riječ. Tako je K. doznao da Talijan mora najprije obaviti još neke poslove i da, na žalost, i inače nema baš mnogo vremena, a da nipošto ne bi želio na brzinu obići sve znamenitosti, nego bi radije - svakako jedino ako se K. s tim slaže, jer on ima glavnu riječ - razgledao samo katedralu, ali temeljito. Neobično se raduje što će ga pratiti tako učen i ljubazan gospodin - tu je mislio na K-a, kome je trenutno jedina briga bila da prečuje Talijanove riječi, a da što prije shvati ravnateljeve - i moli ga, ako mu to vrijeme odgovara, da se sastanu u katedrali, recimo, u deset sati. Valjda će i sam dotle stići u katedralu. K. odgovori s nekoliko prigodnih riječi, Talijan stisnu najprije ravnatelju ruku, pa onda K-u, pa opet ravnatelju, i pođe prema vratima, praćen obojicom i još samo napola okrenut njima, ali nikako da umukne. K. ostade još neko vrijeme s ravnateljem, kome danas kao da nije bilo baš dobro. Ravnatelj je držao da se mora nekako ispričati K-u, pa mu reče - stajali su blizu jedan drugome - da je najprije namjeravao da sam pođe s

Talijanom, ali je onda odlučio - nije naveo određen razlog - da pošalje K-a. Ako K. nije u prvi mah razumio Talijana, neka ga to ne buni jer će se vrlo brzo snaći, a ako ga ne bude baš bogzna kako razumio, neće biti ništa strašno jer Talijanu ionako nije važno razumije li ga čovjek ili ne razumije. Uostalom, K. govori neobično dobro talijanski i zacijelo će se lako snaći. Tada K. ode od ravnatelja. Preostalo slobodno vrijeme iskoristio je da ispiše iz rječnika neke rijetke riječi koje će mu biti potrebne za tumačenje u katedrali. Bijaše to dozlaboga mučan posao, poslužitelji su mu donosili poštu, službenici su dolazili da ga koješta zapitkuju, a kad su vidjeli da je K. zauzet poslom, nisu se micali od vrata dok ih ne bi saslušao, zamjenik ravnatelja nije propuštao prilike da ga uznemiruje, često je ulazio, uzimao mu rječnik iz ruku i prelistavao ga onako nasumce, a kad bi se otvorila vrata, čak su i stranke izranjale iz polumraka u predsoblju i neodlučno se klanjale - htjele su svratiti na sebe pozornost, ali nisu bile načistu vidi li ih on - sve se to vrtjelo oko K-a kao oko stožera, dok je on skupljao riječi koje su mu bile potrebne, tražio ih u rječniku, pa ispisivao, pa vježbao izgovor i napokon učio napamet. Ali kao da ga je nekoć dobro pamćenje potpuno izdalo. Gdjekad bi se toliko razbjesnio na Talijana, koji mu je zadao takve muke, da bi gurnuo rječnik pod spise, u čvrstoj namjeri da se više ne pripravlja, ali bi tada uvidio da neće ipak moći nijemo prolaziti s Talijanom pored umjetnina u katedrali, te bi još bješnje ponovo izvukao rječnik preda se.

Taman u devet i pol, kad je htio poći, zazvoni telefon, Leni mu poželje dobro jutro i upita ga kako je. K. joj na brzinu zahvali i napomenu da nema vremena za razgovor jer mora u katedralu. - U katedralu? - ponovi ona. - Pa da, u katedralu. - A što ćeš u katedrali? - priupita ga Leni. K. joj pokuša ukratko objasniti, ali tek što poče, Leni ga presiječe u riječi: - Gone te kao zeca. - K. nije podnosio sažaljenje koje nije tražio ni očekivao, pa se oprosti u dvije-tri riječi, ali, dok je vješao slušalicu, reče pola sebi, a pola djevojci koja je bila daleko i nije ga više mogla čuti: - Da, gone me kao zeca.

Međutim, bilo je već kasno, moglo se čak dogoditi da zakasni. Odvezao se taksijem, u posljednji se još trenutak sjetio albuma koji jutros nije imao prilike da preda Talijanu, pa ga je sad ponio. Držao ga je na koljenima i nervozno bubnjao prstima po njemu za sve vrijeme vožnje. Kiša je bila jenjala, ali je bilo vlažno, hladno i mračno, u katedrali će se slabo vidjeti, a K. će se zacijelo još jače prehladiti jer će dugo stajati na studenim kamenim pločama. Trg ispred katedrale bio je posve pust. K. se sjeti da je već u

ranom djetinjstvu zapazio kako su na prozorima kuća na tom tijesnom trgu zastori gotovo uvijek spušteni. Po ovakvu vremenu kao danas to se još, doduše, moglo razumjeti. I u katedrali je kanda bilo pusto jer nikom, naravno, nije bilo ni nakraj pameti da sad ovamo dolazi. K. brže-bolje obiđe obje bočne lađe i zateče samo neku staricu kako kleči, umotana u topao rubac, pred slikom Bogorodice i pobožno je gleda. Zatim izdaleka spazi i hroma crkvenjaka kako nestaje kroz vrata u zidu. K. je bio točno došao, taman kad je ušao, odbilo je deset sati, ali Talijana još nije bilo. Vrati se do glavnog ulaza, postaja tu neodlučno neko vrijeme, a onda obiđe po kiši katedralu da vidi ne čeka li ga Talijan možda na kojem pokrajnjem ulazu. Ali nije ga bilo ni od korova. Da nije možda ravnatelj pogrešno shvatio vrijeme sastanka? A tko bi i razumio onog čovjeka? Ali, bilo kako bilo, mora ga čekati bar pola sata. Kako je bio umoran, htio je sjesti pa se vrati u katedralu, nađe na jednoj stepenici nekakvu malu krpu nalik na sag, privuče je vrhom cipele do obližnje klupe, dobro se umota u zimski kaput, zadignu ovratnik i sjede. Da se nečim zabavi, otvori album i malo ga prelista, ali se ubrzo morade toga okaniti jer se toliko smračilo da je, uzgledavši, jedva mogao razabrati koji detalj u obližnjoj bočnoj lađi.

U daljini je na glavnom oltaru svjetlio trokut od upaljenih svijeća, a K. nije bio načistu je li već vidio te svijeće ili nije. Možda su netom upaljene. Crkvenjaci su profesionalna šunjala, čovjek ih i ne primjećuje. Kad se K. slučajno okrenu, opazi kako i nedaleko od njega, na jednom stupu, gori velika debela svijeća. Ma koliko bilo lijepo, to nipošto nije dostajalo da rasvijetli slike što su mahom visile u mraku na pobočnim oltarima, štoviše, zbog toga je bilo još nekako mračnije. Od Talijana je bilo koliko neuljudno toliko i razumno što nije došao, jer ionako ne bi ništa vidio, pa bi se morali zadovoljiti s time da uz pomoć K-ove džepne svjetiljke razgledaju nekoliko slika pedalj po pedalj. Da utvrdi koliko bi se to isplatilo, K. priđe obližnjoj pobočnoj kapelici, pope se uz dvije-tri stepenice do niske mramorne ograde i, nagnuvši se nad nju, posvijetli svjetiljkom sliku na oltaru. Smetalo ga je kandilo što se njihalo ispred slike. Prvo što je ugledao i donekle prepoznao bijaše krupan vitez u oklopu, naslikan uz sam rub slike. Podbočio se bio o svoj mač poboden ispred njega u golu zemlju, iz koje je tek ovdje-ondje izbijala gdjekoja travčica. Reklo bi se da pozorno promatra prizor koji se pred njim odigrava. Bilo je za čudo što stoji kao ukopan. Možda je tu postavljen da čuva stražu. K. već odavno nije gledao slike, pa je dugo promatrao toga viteza, iako je neprestance morao žmirkati

jer nije podnosio zeleno svjetlo svoje svjetiljke. Kad je zatim osvijetlio ostali dio slike, ugleda polaganje Krista u grob, prikazano na uobičajeni način, iako slika nije bila baš stara. Ponovo strpa svjetiljku u džep i vrati se na svoje mjesto.

Sad je vjerojatno bilo već uzaludno čekati Talijana, ali je vani po svoj prilici lijevala kiša, a kako u katedrali nije bilo onako hladno kako je očekivao, odlučio je da ostane još u njoj. U blizini je bila velika propovjedaonica, a na njenu okruglom kroviću bijahu ukoso postavljena dva neukrašena zlatna križa, kojima su se vrhovi ukrštali. Vanjska strana ograde i dio koji je vezao propovjedaonicu s potpornjem bijahu ukrašeni zelenim lišćem za kojim su pružali ruke anđelčići, neki živahno a neki mirno. K. priđe propovjedaonici i razgleda je sa svih strana, kamen je bio posvuda pomno obrađen, duboka tama između lišća i ograde kao da je bila ondje ulovljena i zadržana, K. turi ruku u takvu jednu šupljinu i oprezno opipa kamen. Dotad nije imao pojma da postoji ta propovjedaonica. Tada slučajno spazi, iza obližnjeg reda klupa, crkvenjaka kako stoji u široku, naboranu, crnu kaputu i promatra ga držeći u ljevici burmuticu. »Što li hoće taj čovjek?« pomisli K. »Zar sam mu sumnjiv? Hoće li napojnicu?« Ali, kad crkvenjak vidje da ga je K. opazio, pokaza mu desnicom, u kojoj je još držao prstovet burmuta, nešto u neodređenu pravcu. Vladao se gotovo neshvatljivo pa je K. pričekao još časak-dva, ali je crkvenjak i dalje nešto pokazivao rukom i potkrepljivao to još i klimanjem glave. - Što li hoće? - upita se K. tiho, jer se nije usudio glasno govoriti, a tad izvuče novčarku i provuče se kroz klupu ne bi li se približio tom čovjeku, ali ovaj učas odmahnu rukom, slegnu ramenima i odšepesa dalje. K. je u djetinjstvu takvim žurnim šepesanjem oponašao jahanje na konju. »Djetinjast starac«, pomisli K. »ima još samo toliko pameti da bude crkvenjak. Kako samo stane kad ja stanem, i kako pazi hoću li poći dalje za njim!« Smješkajući se, išao je za starcem kroz cijelu pobočnu lađu, gotovo do visine glavnog oltara, a starac je neprekidno nešto pokazivao, ali se K. baš nije htio osvrnuti jer mu se činilo da starac to čini samo da zametne trag. Napokon K. dignu ruke od njega, nije ga htio odviše uplašiti, a ni otjerati, jer bi mu mogao dobro doći ako se Talijan ipak pojavi.

Kad se vratio u središnju lađu da potraži mjesto gdje je sjedio i ostavio album, opazi na jednom stupu, gotovo do samih klupa na oltarskom koru, malu pomoćnu propovjedaonicu, posve jednostavnu, od golog, blijedog kamena. Bila je toliko malena da se iz daljine doimala kao prazna niša,

pored mnogih drugih, namijenjena kipu nekog sveca. Propovjednik se na njoj zacijelo nije mogao ni koraka odmaknuti od ograde. Osim toga, kameni svod propovjedaonice počinjao je neuobičajeno nisko i dizao se, doduše bez ikakva ukusa, u takvu luku da čovjek srednjeg rasta ne bi mogao ispod njega stajati uspravno nego bi se neprestano morao naginjati nad ogradu. Sve kao da je bilo namijenjeno mučenju propovjednika, a uopće nije bilo jasno čemu služi ta propovjedaonica kad postoji ona druga, velika i lijepo ukrašena.

K. zacijelo ne bi ni tu malu propovjedaonicu bio zapazio da nije gore bila obješena svjetiljka što se obično postavlja uoči same propovijedi. Neće valjda sad držati propovijed? U pustoj crkvi? K. baci pogled na stepenice koje su, priljubljene uza sam stup, vodile do propovjedaonice i bile toliko uske kao da nisu služile ljudima nego samo resile stup. Ali dolje, pokraj propovjedaonice, K. se nasmiješi u čudu, stajao je zaista svećenik i držao se rukom za priručje, spreman da se popne, i gledao K-a. Svećenik ovlaš klimnu glavom, a K. se prekriži i pokloni, što je već trebalo da prije učini. Svećenik uze kratak zalet i poče se penjati sitnim hitrim koracima na propovjedaonicu. Zar će zaista održati propovijed? Možda crkvenjak ipak nije sasvim ishlapio, možda je htio uputiti K-a do propovjednika, što je svakako u pustoj crkvi bilo i te kako potrebno? Uostalom, negdje je još pred slikom Bogorodice bila i ona starica, koja bi također trebalo da dođe. Ali, ako već treba da se održi propovijed, zašto je nisu najavile orgulje? Orgulje su, međutim, ostale nijeme i samo su slabašno svjetlucale visoko gore, u tmini.

K. pomisli ne bi li bilo najbolje da se što prije izgubi jer, ako sad to ne učini, vjerojatno neće uspjeti za propovijedi, morat će ostati sve do kraja, a u uredu je izgubio mnogo vremena, već odavno nije dužan čekati Talijana. Pogleda na svoj sat, bilo je već jedanaest. Ali, zar će zbilja sad održati propovijed? Zar može K. sam predstavljati pastvu? A što bi bilo da je stranac koji želi samo razgledati crkvu? Pa, zapravo i nije ništa drugo. Glupo je i pomisliti da će se održati propovijed, sad u jedanaest sati, u radni dan, po ovakvu nevremenu! Svećenik - to je neosporno bio svećenik, mlad čovjek glatka i tamnoputa lica - penje se, očito, gore samo da utrne svjetiljku koja je greškom upaljena.

Ali, nije bilo tako, svećenik je, naprotiv, pregledao svjetiljku i još malo odvrnuo stijenj, a onda se polako okrenuo ogradi i uhvatio se objema rukama za gornji brid. Tako je stajao neko vrijeme i gledao oko sebe a

da nije okrenuo glave. K. je bio daleko uzmaknuo i nalaktio se na prednju klupu. Negdje u mraku, nije mogao pravo odrediti gdje, nazre pogrbljenog crkvenjaka kako se mirno šćućurio, kao nakon obavljena zadatka. Kako je samo tiho u katedrali! Ali K. će morati poremetiti tu tišinu jer ne kani tu ostati; ako je svećenik dužan da u određeno vrijeme, bez obzira na prilike, drži propovijed, neka je drži, može i bez K-a, koji nipošto ne bi svojom nazočnošću pojačao njen učinak. K., dakle, polako pođe, tapkajući na vršcima prstiju uz klupu, pa izbi na širok glavni prolaz i krenu njime posve nesmetano, samo što je i najmanji korak odzvanjao na kamenom podu i širio se tiho, ali neprekidno ispod svodova, kao mnogostruka i ravnomjerna jeka. Prolazeći tako sam između praznih klupa dok ga je svećenik možda promatrao, K. se osjećao nekako napušten, a činilo mu se i da je veličina katedrale na granici onoga što čovjek može još podnijeti. Kad je stigao do klupe na kojoj je prije sjedio, naprosto zgrabi album koji je tu ostavio, te produži dalje ne časeći ni časa. Bio je već gotovo prošao klupe i primakao se slobodnom prostoru što se prostirao između njega i izlaza kad prvi put začu svećenikov glas. Snažan, izvježban glas. Kako je samo prožeo katedralu, spremnu da ga primi! Ali svećenik se nije obratio vjernicima, tu nije bilo nikakve dvojbe ni vrdanja, viknuo je - Josefe K.!

K. stade kao ukopan i obori oči. Zasad je još slobodan, može produžiti i šmugnuti na jedna od trojih obližnjih tamnih drvenih vratanaca. To bi naprosto značilo da nije shvatio da njega zove, ili da je, doduše, shvatio, ali da ne haje. Ali, ako se okrene, onda je gotov jer će tako priznati da je dobro shvatio da svećenik njega zove i pokazat će da ga želi poslušati. Da ga je još jednom zovnuo, K. bi svakako bio otišao, ali kako je sve bilo tiho dok je K. čekao, okrenu ipak malko glavu ne bi li vidio što svećenik radi. Svećenik je stajao mirno na propovjedaonici kao i prije, ali je bilo jasno da je primijetio da je K. okrenuo glavu. Kad se K. ne bi sad potpuno okrenuo, bila bi to djetinjasta igra skrivača. Okrenu se, a svećenik ga prstom pozva neka dođe bliže. Kako nije više ništa trebalo skrivati, zagrabi - iz radoznalosti, a i zato da sve to skrati - dugačkim, hitrim koracima prema propovjedaonici. Kod prvih klupa stade, ali se svećeniku činilo da je još predaleko, pa ispruži ruku i oštro spuštenim kažiprstom pokaza na mjesto ispred same propovjedaonice. K. ga opet posluša, iako je na tom mjestu morao dobro zabaciti glavu da ga vidi. - Ti si Josef K. - reče svećenik i nekakvom neodređenom kretnjom dignu ruku s ograde. - Jesam - odgovori K. i pomisli kako je prije uvijek slobodno izgovarao svoje ime i

prezime, a odnedavno mu je na teret, sad ga, eto, znaju ljudi koje prvi put vidi, i kako je bilo lijepo kad se najprije predstavljao pa su ga tek onda upoznavali. - Okrivljen si - ustvrdi svećenik neobično tiho. - Jesam, obaviješten sam o tome - reče K. - Onda si ti onaj koga tražim - reče svećenik. - Ja sam zatvorski kapelan. - A, tako - reče K. - Pozvao sam te ovamo da porazgovaram s tobom - reče svećenik. - Nisam to znao - reče K. - Došao sam ovamo da jednom Talijanu pokažem katedralu. - Ostavi sad ono što nije važno - reče svećenik. - Šta ti je to u ruci? Molitvenik? - Nije - odgovori K. - to je album sa slikama gradskih znamenitosti. - Odloži ga - naloži mu svećenik. K. baci album tako silovito da se rasklopi i zgužvanih listova otklizi još malo po podu. - Znaš li da ti se crno piše? - priupita ga svećenik. - I meni se tako čini - potvrdi K. - Trsio sam se koliko sam god mogao, ali zasad bez uspjeha. Doduše, nisam još dovršio predstavku. - Šta misliš kako će se sve to svršiti? - zapita ga svećenik. - Prije sam mislio da se mora dobro svršiti, ali sad kojiput i sam u to sumnjam - reče K. - Ne znam kako će se svršiti. Znaš li ti? - Ne znam - odgovori svećenik - ali se bojim da će se svršiti loše. Smatraju da si kriv. Možda tvoj proces neće nikad ni dospjeti do višeg suda. Zasad se bar smatra da je tvoja krivnja dokazana. - Ali nisam kriv - reče K. - to je zabluda. Kako može čovjek uopće biti kriv? Pa, svi smo mi ljudi, jedan kao i drugi. - To je istina, ali tako obično govore krivci - reče svećenik. - Jesi li mi i ti unaprijed nesklon? - upita ga K. - Ja ti nisam unaprijed nesklon - odgovori svećenik. - Hvala ti - reče K. - ali svi ostali koji sudjeluju u postupku unaprijed su uvjereni da sam kriv, a time i drugima pune glave. Moj je položaj sve teži. - Ne shvaćaš dobro činjenice - reče svećenik - osuda se ne donosi odjednom nego se postupak malo-pomalo pretvara u osudu. - A, tako - reče K. i pognu glavu. - Što ćeš sad najprije poduzeti? - upita ga svećenik. - Potražit ću još pomoć - reče K. i dignu glavu da vidi što svećenik misli o tome. - Ima još nekih mogućnosti koje nisam iskoristio. - Previše se uzdaš u tuđu pomoć - reče svećenik nezadovoljno - a napose u žensku pomoć. Zar ne uviđaš da to nije prava pomoć? - Ponekad, pa i često, rekao bih da imaš pravo - reče K. - ali ne uvijek. Žene imaju veliku moć. Kad bih nekoliko žena koje poznajem mogao nagovoriti da zajedno rade u moju korist, morao bih uspjeti. Pogotovo na tom sudu koji se sastoji gotovo od samih ženskara. Pokaži samo istražnom sucu neku ženu iz daljine i on će preskočiti preko sudskog stola i optuženog samo da dođe do nje. - Svećenik sagnu glavu nad ogradu, kao da ga tek sad pritišće svod propovjedaonice. Kakvo li je

nevrijeme vani! To više nije tmuran dan, to je već mrkla noć. Nijedna slikarija na staklima velikih prozora nije bila kadra da probije makar tračkom svjetla tamni zid. A upravo tad crkvenjak uze gasiti svijeće na glavnom oltaru. - Ljutiš li se na mene? - upita K. svećenika. - Ti možda i ne znaš kakvom sudu služiš. - Nije bilo odgovora. - Ja samo govorim o onome što sam osobno iskusio - nadoveza K. Gore je još bila tišina. - Nisam te htio uvrijediti - reče K. Tad svećenik viknu odozgo na K-a: - Zar zbilja ne vidiš dalje od nosa? - Uzvik bijaše ljutit, ali u isti mah kao da ga je izustio čovjek koji gleda kako netko pada pa, i sam uplašen, viče nepromišljeno i nehotice.

Zatim su obojica dugo šutjela. Svećenik zacijelo nije dobro razaznavao K-a u mraku dolje, ali je K. lijepo vidio svećenika na svjetlu male svjetiljke. Zašto svećenik ne siđe? Propovijed, eto, nije održao nego je samo iznio neka svoja zapažanja koja bi K-u, kad bi se po njima ravnao, vjerojatno više štetila nego koristila. Ali, K. nije sumnjao u svećenikove dobre namjere, možda bi se čak i složio s njim kad bi svećenik sišao, možda bi mu dao i kakav važan i prihvatljiv savjet, kojim ga, recimo, ne bi uputio kako da utječe na proces nego kako da se ispetlja iz njega, kako da ga zaobiđe, kako da živi izvan procesa. Ta mogućnost svakako postoji i K. je u posljednje vrijeme često mislio na nju. A ako svećenik zna za takvu mogućnost, hoće li je odati ako ga čovjek zamoli, i pored toga što i sam pripada sudu, i pored toga što je, kad je K. napao sud, nestalo njegove blage ćudi pa se čak i otresao na K-a?

- Zar nećeš sići? - priupita ga K. - Ionako nećeš držati propovijed. Hajde, siđi do mene! - Sad već mogu sići - reče svećenik, koji se možda i pokajao što je vikao. Skidajući svjetiljku s kuke, nadoda: - Najprije sam morao govoriti s tobom ovako izdaleka. Inače se na mene može lako utjecati, pa zaboravljam na svoju dužnost.

K. ga pričeka dolje kod stepenica. Svećenik mu već odozgo sa stepenica pruži ruku. - Imaš li malo vremena? - zapita ga K. - Koliko god hoćeš - odgovori svećenik i pruži K-u onu malu svjetiljku da mu je ponese. I izbliza se doimao prilično dostojanstveno. - Vrlo si ljubazan prema meni - reče K. Hodali su gore-dolje po mračnoj pobočnoj lađi. - Ti si izuzetak među onima koji pripadaju sudu. Imam više povjerenja u tebe nego u bilo koga od njih, koliko ih god poznajem. S tobom mogu otvoreno razgovarati. - Ne varaj se - reče svećenik. - A u čemu se to varam? - pripita K. - U sudu se varaš - reče svećenik. - U uvodu zakona kaže se o tom zavaravanju: pred zakonom stoji vratar. Do tog vratara dolazi jedan čovjek sa sela i moli ga da ga uvede

u zakon. Ali vratar mu kaže da ga sad ne može uvesti. Čovjek malo razmisli pa ga pita hoće li moći poslije ući. »Možda«, kaže mu vratar, »ali sad ne može.« Kako su vratnice zakona, kao i uvijek, otvorene, a vratar se maknuo u stranu, čovjek se sagne da zaviri kroz vratnice. Kad vratar to opazi, nasmije se i kaže mu: »Ako te baš toliko želja vuče, pokušaj ipak ući, usprkos mojoj zabrani. Ali upamti: ja sam moćan, a tek sam najniži vratar. A od dvorane do dvorane na svakim vratima stoji po jedan vratar, sve jedan moćniji od drugog. A već je treći takav da mu ni ja ne mogu podnijeti pogled.« Čovjek sa sela nije računao na takve teškoće, zakon bi trebalo da svakome bude uvijek dostupan, misli on, ali kad malo bolje pogleda vratara u njegovoj bundi, i onu njegovu šiljastu nosinu, dugu, tanku, crnu tatarsku bradu, zaključi da će ipak biti bolje da pričeka dok mu ne dopusti da uđe. Vratar mu dade stoličicu i dopusti mu da sjedne pokraj vratnica. I tu ti on tako sjedi dane i dane, godine i godine. Više puta pokušava da uđe i dodijava vrataru moljakanjem. Vratar ga kojiput ukratko presluša, ispituje ga o zavičaju i koječemu drugom, ali su to ravnodušna pitanja kakva zadaju velika gospoda, a na kraju mu svagda kaže da ga još ne može pustiti unutra. Čovjek koji se bio svačim opskrbio za putovanje ne žali ništa, ma koliko dragocjeno bilo, samo da podmiti vratara. A ovaj opet sve prima, ali mu uvijek kaže: »Uzet ću samo da ne misliš da si što propustio.« Za svih tih godina čovjek gotovo neprekidno motri vratara. Zaboravlja na sve druge vratare i čini mu se da mu samo ovaj prvi priječi pristup u zakon. Prvih godina glasno proklinje taj nesretni slučaj, a poslije, kad ostari, još samo gunđa. Podjetinjio je, a kako je dugogodišnjim proučavanjem vratara upoznao i buhe u ovratniku njegove bunde, moli i njih da mu pomognu da umilostivi vratara. Napokon mu i vid oslabi te ne zna smrkava li se zaista oko njega ili ga samo oči varaju. Pa ipak, razabire u mraku sjaj što neumorno nadire iz vrata zakona. Neće više dugo. Prije smrti mu se u glavi sažimlje sve ono što je iskusio za cijelo to vrijeme u pitanje koje još nikad nije postavio vrataru. Ne može više uspraviti svoje ukrućeno tijelo pa mu daje znak da priđe. Vratar se mora sagnuti nisko nada nj jer se razlika u visini znatno izmijenila nauštrb čovjeka sa sela. »Što bi još htio da znaš?« pita ga vratar. »Zbilja si nezasitan.« »Svi ljudi teže za zakonom«, kaže čovjek, »a kako to da za svih onih godina nitko osim mene nije tražio da uđe?« Vratar vidi da je čovjeku odzvonilo, a kako zna da i slabo čuje, prodere se na nj: »Ovdje nitko drugi nije mogao ući jer je ovaj ulaz bio samo za tebe. Sad ću ga zatvoriti.«

- Vratar je, prema tome, obmanuo tog čovjeka - reče odmah K., zanesen tom pričom. - Pazi da se ne prenagliš - reče svećenik - ne prihvaćaj tuđe mišljenje dok ga sam ne provjeriš. Ispričao sam ti tu priču upravo onako kako je zapisana, a u njoj nema ni spomena o obmanjivanju. - Ali, to je bar jasno - reče K. - i tvoje je prvo tumačenje bilo potpuno ispravno. Vratar je otkrio spasonosnu tajnu kad čovjeku nije više bila ni od kakve koristi. - Ali čovjek ga prije nije ni pitao za nju - reče svećenik - a nemoj zaboraviti ni da je to bio običan vratar, i kao takav je izvršio svoju dužnost. - Zašto misliš da je izvršio svoju dužnost? - upita ga K. - Nije ju izvršio. Njegova je dužnost možda bila da sve druge odbije, ali je tog čovjeka za koga je taj ulaz bio određen morao pustiti. - Ne poštuješ dovoljno tekst i mijenjaš priču - reče svećenik. - Priča sadrži dvije važne vratareve tvrdnje o ulazu u zakon, jedna je na početku a druga na kraju priče. Prva tvrdnja glasi da mu sad ne može dopustiti da uđe, a druga da je taj ulaz bio samo za njega. Kad bi između te dvije tvrdnje postojala proturječnost, onda bi imao pravo, onda bi vratar zaista obmanuo čovjeka. Ali, tu nema proturječnosti. Naprotiv, prva tvrdnja nagovješćuje drugu. Moglo bi se čak reći da je vratar učinio više nego što mu je bila dužnost, time što je čovjeku rekao da će poslije možda moći ući. Tada mu je, čini se, bila samo dužnost da odbije čovjeka, i zaista se mnogi komentatori čude što je vratar uopće nagovijestio tu mogućnost, jer je, po svemu sudeći, volio točnost i savjesno obavljao svoju službu. Godine i godine ne napušta svoje mjesto i tek na samom kraju zatvara vrata, dobro zna koliko je njegova služba važna jer kaže: »Ja sam moćan«, pun je strahopoštovanja prema pretpostavljenima jer kaže: »Ja sam tek najniži vratar«, nije brbljav jer za svih tih godina zadaje samo, kao što je rečeno, »ravnodušna pitanja«, nije podmitljiv jer kaže kad prima dar »Uzet ću ga samo zato da ne misliš da si što propustio«, ne možeš ga ni ganuti ni ogorčiti kad je u pitanju njegova dužnost, jer se o čovjeku kaže u priči »dodijava vrataru moljakanjem«, a napokon i njegova vanjština upućuje na pedantnost, šiljasta nosina i duga, tanka, crna tatarska brada. Može li uopće biti savjesnijeg vratara? Ali, u vrataru su se stekle i neke druge karakterne crte koje su vrlo povoljne za onoga tko traži da uđe, i koje donekle objašnjavaju zašto je učinio i nešto više nego što mu je bila dužnost, kad je navijestio čovjeku da će ga poslije možda pustiti unutra. Ne može se, naime, poreći da je malko priglup pa stoga i pomalo umišljen. Iako je ono što kaže o svojoj moći, i o moći ostalih vratara, i o njihovu pogledu koji ni on ne može podnijeti - iako je sve to, kažem, samo po sebi

točno, način na koji to iznosi ipak pokazuje da su mu shvaćanja pomućena priglupošću i uznositošću. Komentatori o tome kažu ovo: »Ispravno shvaćanje nečega i pogrešno shvaćanje tog istog ne isključuju se posvema.« Međutim, kako bilo da bilo, mora se uzeti da ta priglupost i uznositost, ma koliko se neznatno očitovale, slabe čuvanje ulaza, da su mane vratareva karaktera. Tome još valja pridodati da je vratar, čini se, po prirodi prijazan čovjek, da nipošto nije uvijek službena osoba. Odmah se na početku šali pozivajući čovjeka da uđe, unatoč izričitoj zabrani, a onda ga ne tjera od vrata nego mu daje, kako kaže priča, stoličicu i dopušta mu da sjedne pokraj vrata. Strpljenje s kojim sve te godine podnosi moljakanje čovjekovo, kratka preslušavanja, primanje darova, uljudnost koju pokazuje kad dopušta da čovjek pred njim glasno proklinje nesretni slučaj što je baš on tu postavljen za vratara - sve to upućuje na zaključak da se u njemu budi sažaljenje. Ne bi se svaki vratar tako ponio. I napokon se još, na čovjekov mig, saginje nisko do njega da mu dade priliku za posljednje pitanje. Samo u riječima: »Ti si nezasitan« očituje se trunak nestrpljenja - jer vratar zna da je svemu kraj. Neki u tumačenju idu čak i dalje pa kažu da te riječi: »Zbilja si nezasitan« izražavaju nekakvo prijateljsko divljenje, u kojem svakako ima i primjese milostivosti. Kako bilo da bilo, vratarev se lik, prema tome, ocrtava drugačije nego što ti misliš. - Ti poznaješ tu priču bolje i dulje nego ja - reče K. Pošutješe časak, a tada će opet K.: - Misliš, dakle, da čovjek nije obmanut? - Nemoj me pogrešno shvatiti - reče svećenik - ja ti samo iznosim mišljenja koja o tome postoje, a ti se ne moraš na njih suviše obazirati. Priča se ne može promijeniti i ta su mišljenja često samo izraz očaja zbog toga. U ovom slučaju postoji čak i mišljenje prema kojemu je sam vratar obmanut. - To je mišljenje ipak malo pretjerano - reče K. - A kako ga obrazlažu? - Svećenik mu odgovori: - Obrazloženje polazi od vratareve priglupost. Kažu da on ne poznaje unutrašnjost zakona nego samo put do njega, kojim se neprestano ispred ulaza šetka amo-tamo. Smatra se da su njegove predodžbe o unutrašnjosti zakona djetinjaste, i predmnijeva se da se i sam boji onoga čime zastrašuje čovjeka. Dapače, boji se toga još više nego čovjek jer ovaj ne želi ništa drugo nego da uđe, čak i pošto čuje o strašnim vratarima u unutrašnjosti, a vratar, naprotiv, ne želi ući, ili bar o tome nema spomena u priči. Neki, doduše, tvrde da je on već morao biti unutri, jer je ipak nekoć bio primljen u službu zakona, a mogao je biti primljen samo unutri. Na to se može odgovoriti da mu je netko mogao i iznutra doviknuti da je postavljen za stražara, ili da u

najmanju ruku nije zašao duboko unutra jer već pogled trećega vratara nije mogao podnijeti. A, osim toga, nigdje se ne spominje da je za svih tih godina ispričao bilo šta o unutrašnjosti, osim te napomene o vratarima. Možda mu je bilo zabranjeno, ali ni o zabrani nije nikad ništa rekao. Iz svega se toga može zaključiti da on nema pojma kakva je unutrašnjost ni kakvo je njeno značenje, pa da je u zabludi što se toga tiče. Ali je u zabludi i što se čovjeka sa sela tiče, jer je on tom čovjeku podređen, a da to i ne zna. Iz mnogo se čega vidi, vjerojatno se i sam još sjećaš, da on s tim čovjekom postupa kao s podređenom osobom. A prema tom istom mišljenju posve je jasno da je on zapravo podređen tom čovjeku. Ponajprije, slobodan je čovjek nadređen vezanom. A, eto, onaj je čovjek uistinu slobodan, može otići kamo god hoće, samo mu je zabranjeno da uđe u zakon, a i to mu brani jedna jedina osoba, vratar. Kad čovjek sjedne na onu stoličicu pokraj vratnica i tu ostaje do kraja života, on to čini dragovoljno, u priči nema spomena ni o kakvoj prisili. A vratar je, naprotiv, vezan službom za svoje mjesto, ne smije se od njega maknuti, po svemu sudeći, ne smije ni unutra, sve kad bi i htio. Osim toga je on, doduše, u službi zakona, ali služi samo tom ulazu, pa i samo tom čovjeku za koga je jedino taj ulaz određen. Iz tog mu je razloga također podređen. Može se uzeti da je on mnogo godina, za sve svoje muževne dobi, obavljao samo u neku ruku ispraznu službu, jer rečeno je da mu je došao neki čovjek, dakle, netko u muževnoj dobi, pa se vratar, dakle, načekao da postigne svoj cilj, i to je morao čekati sve dotle dok je čovjeka bila volja, čovjeka koji je ipak dobrovoljno došao. Ali je i prestanak službe određen smrću čovjekovom, pa mu je, dakle, podređen sve do kraja. I neprestano se ističe kako o svemu tome vratar nema pojma, ali se to ne smatra ničim čudnim jer je, po tom istom mišljenju, vratar u jednoj još mnogo težoj zabludi, u vezi sa svojom službom. Na kraju, naime, govori o ulazu i kaže: »Sad ću ga zatvoriti«, ali je na početku rečeno da su vratnice zakona otvorene kao i uvijek, a ako su otvorene uvijek, što će reći neovisno o životnom vijeku čovjeka za koga su određene, onda ih valjda ni vratar ne može zatvoriti. Tu se mišljenja razilaze je li vratar, kad je rekao da će zatvoriti vratnice, htio samo odgovoriti na pitanje, ili istaknuti svoju revnost, ili još u posljednji čas ojaditi i ražalostiti čovjeka. Ali se mnogi slažu u tome da on neće moći zatvoriti vrata. Vjeruju, štoviše, da on i u znanju, bar na kraju, zaostaje za onim čovjekom jer ovaj vidi sjaj što nadire iz ulaza u zakon, a vratar je zacijelo okrenut ulazu leđima i nijednom riječju ne spominje da je zapazio bilo kakvu promjenu. - To je dobro obrazloženje -

reče K., koji je pojedine dijelove svećenikova tumačenja ponavljao za se u pol glasa. - Dobro je to obrazloženje, pa sad i ja vjerujem da je vratar obmanut. Ali svejedno se ne odričem svoga prijašnjeg mišljenja jer se oba mišljenja donekle poklapaju. Nije bitno je li vratar obmanut ili nije. Ja sam rekao da je čovjek obmanut. Ako vratar nije obmanut, onda se može još sumnjati da je čovjek obmanut, ali ako je vratar obmanut, onda se njegova zabluda nužno prenosi i na čovjeka. Onda vratar nije, doduše, obmanjivač, ali je toliko glup da bi morao odmah biti najuren iz službe. Ne smiješ zaboraviti da vratareva zabluda njemu samom ništa ne škodi, ali da čovjeku i te kako škodi. - To se kosi s jednim drugim mišljenjem - reče svećenik. - Neki, naime, tvrde da priča nikom ne daje pravo da sudi vrataru. Ma kakav nam se činio, ipak je on sluga zakona, dakle pripada zakonu, pa je izvan dohvata ljudskog prosuđivanja. A onda ne može biti ni govora o tome da je vratar podređen čovjeku. Jer, neusporedivo je više biti vezan službom makar i za ulaz u zakon nego slobodno živjeti na svijetu. Čovjek tek dolazi do zakona, a vratar je već ondje. Njega je zakon uzeo u službu, i sumnjati u njegovu vrijednost znači sumnjati u zakon. - S tim se mišljenjem ne slažem - reče K. odmahujući glavom. - Jer, kad bi ga čovjek prihvatio, morao bi držati da je istina sve što vratar kaže. A i sam si opširno razložio zašto je to nemoguće. - Ne, ne mora čovjek držati da je sve istina nego samo da je nužno. - Žalosno je to mišljenje - reče K. - Od laži pravi opće načelo.

K. je izrekao te riječi na kraju, ali to nije bio njegov konačni sud. Bio je premoren da bi mogao razmotriti sve zaključke što se mogu izvesti iz te priče, a i tok misli na koji ga je ona navela bio je neuobičajen, bijaše tu nešto nestvarno, prikladnije da se o tome raspravlja u društvu sudskih službenika. Ta jednostavna priča postala mu je bezoblična i htio je da je se otrese, a svećenik zasvjedoči izvanrednu tankoćutnost pa ga u tome ne omete, nego prijeđe šutke preko njegove napomene, iako se jamačno nije slagao s njom.

Neko su vrijeme hodali bez riječi. K. se nije odvajao od svećenika ne znajući gdje je. Svjetiljka u njegovoj ruci bila se odavno ugasila. Jednom bijesnu tik ispred njega srebrni kip nekog sveca, a onda začas ponovo utonu u mrak. Da ne bi posve zavisio od svećenika. K. ga upita: -Nismo li sad negdje blizu glavnog ulaza? - Nismo - odgovori svećenik - daleko smo od njega. Zar već hoćeš da odeš? - Iako K. nije baš u tom času mislio na to, umah reče: - Naravno, moram otići. Ja sam prokurist u jednoj banci, čekaju me, a došao sam ovamo samo da jednom poslovnom prijatelju iz

inozemstva pokažem katedralu. - Pa, dobro - reče svećenik i pruži K-u ruku - idi onda! - Ali, ne mogu se snaći u ovom mraku - reče K. - Idi nalijevo do zida - reče svećenik - pa se samo drži zida i naići ćeš na izlaz. - Tek što se svećenik udalji dva-tri koraka, K. mu doviknu iz sveg glasa: - Čekaj još malo, molim te! - Evo, čekam - reče svećenik. - Želiš li još šta od mene? - upita ga K. - Ne želim - odgovori svećenik. - Maloprije si bio vrlo ljubazan prema meni - reče K. - i sve si mi razjasnio, a sad me ostavljaš kao da ti uopće nije stalo do mene. - Ali, kad moraš otići - reče svećenik. «- Pa, da - reče K. - moraš to shvatiti. - Shvati najprije ti tko sam ja - reče svećenik. - Ti si zatvorski kapelan - reče K. i primaknu se opet svećeniku. Ipak se ne mora baš odmah vratiti u banku kao što je tvrdio, može još mirne duše ostati ovdje. - Prema tome, ja pripadam sudu - reče svećenik. - Pa zašto bih onda želio što od tebe? Sud ne želi ništa od tebe. On te prima kad dođeš, i otpušta kad odeš.

DESETO POGLAVLJE

SVRŠETAK

Uoči njegova trideset i prvog rođendana - bilo je oko devet sati uvečer, doba kad je na ulicama tiho - došla su u K-ov stan dva gospodina. U redengotima, blijedi i debeli, i u cilindrima, koji kao da se nisu mogli pomaknuti s glave. Nakon kratkog udvornog skanjivanja ispred vrata stana tko će ući prvi, ponovila se ta ista formalnost, samo u većoj mjeri, ispred vrata K-ove sobe. Premda mu taj posjet nije bio najavljen, K. je sjedio, također u crnom odijelu, na stocu blizu vrata i polako navlačio nove rukavice, čvrsto zategnute na prstima, držeći se kao da očekuje goste. Odmah ustade i radoznalo pogleda gospodu. - Vi ste, dakle, zaduženi za mene? - pripita ih. Gospoda klimnuše glavom i pokazaše cilindrom u ruci jedan na drugog. K. priznade u sebi da je očekivao drugačije posjetitelje. Priđe prozoru i baci još jedan pogled na mračnu ulicu. Već su gotovo svi prozori na drugoj strani ulice bili također mračni, a na mnogima su bili spušteni zastori. Pokraj jednog osvijetljenog prozora na katu, iza rešetaka, igrala su se neka dječica pružajući ruke jedno prema drugome jer se još nisu mogla maknuti s mjesta. »Šalju po mene stare trećorazredne glumce«, reče K. u sebi i obazre se da se još jednom uvjeri. »Htjeli bi na jeftin način svršiti sa mnom.« Iznenada se okrenu njima i upita ih: - U kojem kazalištu igrate? - Kazalištu? - obrati se jedan gospodin drugome za savjet, a usne mu zaigraše u kutovima. Onaj se drugi nakrevelji kao njemak koji se bori da nadvlada urođenu manu. »Nisu pripremljeni da odgovaraju na pitanja«, reče u sebi K. i ode po šešir.

Već na stubištu htjedoše gospoda uhvatiti K-a ispod ruke, ali im on reče: - Čekajte dok iziđemo na ulicu, nisam bolestan. - Ali, čim stigoše do kućnih vrata, pripiše se uz njega i pođoše s njim kao što K. nije još nikad ni s kim išao. Poduprli su ga odostrag ramenima, a ruke nisu savili nego su njima obuhvatili K-ove ruke po svoj dužini stegnuvši mu šake propisno, uvježbano i neodoljivo. K. je išao među njima sav ukrućen, a sva su trojica tvorila takvu cjelinu da bi netko tko bi htio srušiti jednog od njih morao srušiti svu trojicu. Bijaše to cjelina kakva može nastati gotovo samo od nežive tvari.

K. je višeput pokušao, ma koliko mu to, onako ukliještenom, bilo teško, da pod uličnim svjetiljkama malo bolje razgleda svoje pratioce jer ih je u svojoj polumračnoj sobi slabo vidio. »Možda su tenori«, pomisli gledajući im debele podvoljke. Gadila su mu se njihova čista lica. Baš kao da je još vidio ruku kako briše kutove očiju, trlja gornju usnu i zaglađuje bore na bradi.

Kad je to zapazio, K. zastade pa zastadoše i njih dvojica; stigli su bili do nekog praznog, pustog trga ukrašenog nasadima. - Zašto su baš vas poslali? - više uskliknu nego zapita. Gospoda zacijelo nisu znala što da mu odgovore, čekala su opustivši slobodnu ruku, kao bolničari kad bolesnik hoće da otpočine. - Ja ne idem dalje - reče K., da vidi što će oni. Nije bilo potrebno da mu gospoda odgovore, dostajalo je to što nisu popustila stisak i što su ga pokušala pomaknuti s mjesta, ali im se K. odupre. »Neće mi više trebati mnogo snage pa ću je sad upotrijebiti svu«, pomisli. Sjeti se muha kako se, kidajući nožice, upinju da se oslobode lijepka. »Gospoda će imati još muke sa mnom.«

Tad iz jedne niže ulice, penjući se uz male stube, iskrsnu pred njima na trgu gospođica Bürstner. K. nije bio posve načistu je li to ona, ali je sličnost svakako bila velika. Međutim, nije ni mario je li to uistinu gospođica Bürstner, samo mu je u glavi sijevnulo da nema smisla da se opire. Ne bi se proslavio kad bi se opirao, kad bi sad ovoj gospodi zadao teškoće, kad bi obranom pokušao da se nasladi posljednjim tračkom života. Krenu dalje i osjeti kako i na njega prelazi nešto od radosti koju je time pričinio gospodi. Oni pustiše da ih on vodi, a on ih povede putem kojim je pošla gospođica pred njima, ne možda zato što ju je htio stići, ni zato što ju je htio što dulje gledati, nego samo zato da ne smetne s uma opomenu koju mu je donijela. »Jedino što mi je još ostalo«, reče u sebi, a ujednačenost njegovih koraka s koracima ostale dvojice potkrepljivaše njegove misli. »Jedino što mi je još ostalo jest da do kraja sačuvam mirnu moć prosuđivanja. Uvijek sam htio da sa dvadeset šaka zagrabim u svijet, i to još iz pobuda koje nisu bile hvalevrijedne. To nije valjalo. Zar da sad pokažem da me ni jednogodišnji proces nije naučio pameti? Zar da skončam kao čovjek koji teško shvaća? Zar da o meni govore da sam na početku procesa htio da ga okončam, a da sad, na njegovu svršetku, hoću da ga iznova započnem? Neću da to govore. Zahvalan sam što su mi dali ovu mutavu, šupljoglavu gospodu da me prate na ovom putu, i što su mi prepustili da sam sebi kažem ono što treba.

Gospođica je dotle bila skrenula u jednu pokrajnju ulicu, ali K. je sad već mogao i bez nje te se prepustio svojim pratiocima. Sva trojica su sad išla potpuno složno preko nekog mosta na mjesečini, gospoda su se pokoravala svakom, pa i najmanjem K-ovu pokretu; kad se malo okrenuo ogradi, okrenuli su se i oni cijelim tijelom. Blistava i lelujava voda na mjesečini račvala se oko otočića, na kojem su bujale, kao nabijene, krošnje drveća i grmlja. Ispod njih su, sad nevidljive, vijugale staze posute šljunkom i obrubljene udobnim klupama na kojima se K. često ljeti, izvaljen, protezao. - Nisam uopće kanio stati - reče svojim pratiocima, posramljen njihovom uslužnošću. Učinilo mu se da oni iza njegovih leđa blago prekoravaju jedan drugog što su zabunom stali, a onda pođoše dalje.

Prolazili su nekim vrletnim ulicama u kojima su ovdje-ondje stajali ili se šetkali policajci, sad daleko, sad sasvim blizu. Jedan od njih, neki brkonja, s rukom na dršku sablje, približi se, reklo bi se navlaš, toj pomalo sumnjivoj skupinici. Gospoda zastadoše, policajac kao da zausti da nešto kaže, ali K. snažno povuče gospodu za sobom. Više puta se oprezno osvrnuo da vidi ne prati li ih policajac, a kad su zamaknuli za ugao, K. se nada u bijeg, pa i gospoda moradoše s njim potrčati iako bijahu zadihani.

I tako su brzo izišli iz grada, koji je na toj strani gotovo bez prijelaza graničio s poljima. Nedaleko od jedne još prave gradske kuće nalazio se malen kamenolom, napušten i samotan. Tu se gospoda zaustaviše, bilo zato što im je to mjesto bilo od sama početka odredište, bilo zato što su bili iznemogli pa nisu mogli dalje trčati. Pustiše K-a koji je nijemo čekao, smaknuše cilindre s glave i obrisaše rupčićima znoj s čela ogledajući se po kamenolomu. Posvuda se prosipala mjesečina onako prirodno i mirno kao što nije dano nijednom drugom svjetlu.

Pošto izmijeniše nekoliko uljudnih riječi o tome koji od njih treba da obavi iduće zadatke - čini se da su naloge dobili zajednički - jedan od njih priđe K-u i svuče mu kaput, prsluk pa napokon i košulju. K. se i nehotice strese od studeni, a gospodin ga ovlaš potapša po leđima ne bi li ga umirio. Zatim mu pomno poslaže stvari kao nešto što će se još upotrijebiti, pa ma to i ne bilo u najskorijoj budućnosti. Da K. ne stoji nepomično na svježem noćnom zraku, uhvati ga ispod ruke i ushoda se s njim gore-dolje, dok je onaj drugi gospodin tražio kakvo prikladno mjesto u kamenolomu. Kad ga je našao, mahnu rukom pa onaj prvi odvede K-a do njega. Bijaše to blizu stijene od koje se odvaljivalo kamenje, a tu je ležao i jedan odlomljen kamen. Gospoda posjedoše K-a na zemlju, nasloniše ga uz kamen i položiše

mu na nj glavu. Ma koliko se trudili, i ma koliko im on sam pomagao, držanje mu je ostalo nekako neprirodno i neuvjerljivo. Stoga jedan gospodin zamoli drugog da prepusti načas njemu samom da položi K-a, ali ni to nije pomoglo. Napokon ostaviše K-a u položaju koji nije bio ni najbolji od svih onih koje su već iskušali. Tada jedan gospodin raskopča svoj redengot i izvuče iz korica, što su mu visile o pojasu pripasanom oko pršnjaka, dugačak, tanak dvosjekli mesarski nož, podignu ga uvis i pogleda na mjesečini je li dovoljno oštar. I opet poče ono odvratno udvorno skanjivanje, jedan je pružao nož drugome preko K-a, a drugi opet vraćao prvom. K. je i te kako dobro znao da bi mu dužnost bila da dohvati nož dok tako prelazi preko njega iz ruke u ruku, pa da ga zarine sam sebi u prsa. Ali nije to učinio nego je iskretao još slobodni vrat i gledao oko sebe. Nije bio potpuno dorastao prilici, nije mogao osloboditi vlasti sveg posla, a odgovornost za ovaj njegov posljednji propust snosi onaj tko mu je uskratio ostatak snage koja je za to bila potrebna. Pogled mu pade na najviši kat kuće pokraj kamenoloma. Kao kad svjetlo sijevne, tako se naglo rastvoriše ondje krila jednog prozora, a jedan čovjek, slabašan i tanahan na toj daljini i visini, sagnu se odjednom daleko napolje, a još dalje ispruži ruke. Tko je to? Prijatelj? Neki dobar čovjek? Netko tko ga žali? Netko tko mu hoće pomoći? Je li sam? Ili su svi ondje? Ima li još pomoći? Ima li još utoka na koje su zaboravili? Dakako da ima. Logika je, doduše, neumoljiva ali ne može odoljeti čovjeku koji hoće da živi. Gdje je taj sudac kojeg nije nikad vidio? Gdje je taj visoki sud do kojeg nije nikad dopro? Dignu ruke i raširi prste.

Ali, na K-ov grkljan padoše ruke jednog od one gospode, a drugi mu zari nož duboko u srce i dvaput ga okrenu. Očima što su se gasile K. još vidje kako gospoda, priljubljenih obraza, pred samim njegovim licem, promatraju konačnu odluku. - Ko pseto! - reče on, kao da će ga sramota nadživjeti.

NEDOVRŠENA POGLAVLJA

K ELSI

Jednog dana, upravo kad je K. odlazio, telefonski su ga pozvali da odmah dođe u sudsku pisarnicu. Opomenuli su ga neka se ne šali. Njegove nečuvene primjedbe o tome kako su sva ta saslušanja beskorisna, kako nemaju niti mogu dati bilo kakvih rezultata, kako više neće doći na sud, kako će se oglušiti na telefonske i pismene pozive i kako će kurire izbaciti van - sve su te primjedbe unesene u zapisnik i već su mu mnogo naškodile. Zašto neće da ih posluša? Zar se oni ne trse, bez obzira na vrijeme i troškove, da unesu malo reda u njegov zapleteni slučaj? Zar baš želi praviti smetnje iz puke obijesti, zar ih želi natjerati na primjenu prisilnih mjera, kojih su ga dosad poštedjeli? Današnji je poziv posljednji pokušaj. Neka radi što hoće, ali neka ne zaboravi da visoki sud ne može dopustiti da ga izvrgava ruglu.

K. je međutim bio najavio Elsi da će večeras doći k njoj i već zbog toga nije mogao otići na sud; bilo mu je drago što se na taj način može opravdati pred sudom zbog nedolaska, iako se, naravno, nikad ne bi poslužio tim opravdanjem i po svoj prilici ne bi bio otišao na sud čak i kad ne bi uopće bio zauzet večeras. Ipak, znajući za svoja prava, pitao je telefonski što će se dogoditi ako ne dođe. - Mi ćemo već znati kako da vas pronađemo - glasio je odgovor. - A hoću li biti kažnjen zbog toga što nisam dobrovoljno došao? - zapita K. i osmjehnu se, čekajući da čuje što će onaj na to reći. - Nećete - glasio je odgovor.

- Izvrsno - reče K. - pa kakvog bih onda imao razloga da se odazovem tom vašem pozivu? - Ljudi obično izbjegavaju nagnati sud da se lati sredstava prisile - reče glas, koji je bivao sve slabiji i slabiji i napokon umuknuo. »Bilo bi vrlo nepromišljeno kad to čovjek ne bi učinio«, pomisli K. na odlasku, »treba ipak pokušati upoznati i ta sredstva prisile.«

I bez oklijevanja otputi se do Else. Udobno zavaljen u kutu fijakera, ruku zavučenih u džepove ogrtača - vrijeme je već bivalo prohladno - razgledao je prometne ulice. Prilično zadovoljno mislio je na to kako zadaje nemale poteškoće sudu, ako sud zaista zasjeda. Nije se posve izjasnio hoće li se odazvati ili neće; sudac ga dakle čeka, a možda ga čeka i cijeli onaj skup, samo se K. neće pojaviti, na veliko razočaranje galerije. Ne hajući za sud,

odlazi lijepo kamo želi. Načas nije bio načistu nije li, onako rastresen, dao kočijašu adresu suda, pa mu doviknu Elsinu adresu; kočijaš klimnu glavom, tu mu je adresu već bio rekao. Od tog je trenutka K. malo-pomalo zaboravljao na sud, iznova su ga salijetale misli na banku.

PUTOVANJE K MAJCI

Iznenada, za ručkom, pade mu na pamet da posjeti majku. Proljeće je već bilo na izmaku, a time i treća godina otkako je nije vidio. Tada ga je bila zamolila da dođe k njoj na svoj rođendan, i on je, unatoč brojnim poteškoćama, udovoljio toj njenoj molbi i čak joj obećao da će svake godine proslaviti rođendan kod nje, ali je već dva puta pogazio to obećanje. Zato sad i nije htio čekati na rođendan, iako je bio za dva tjedna, već je nakanio odmah otputovati. Rekao je, doduše, sam sebi da nema nikakva posebna razloga da baš sad otputuje, naprotiv, vijesti što ih je redovito svaki drugi mjesec dobivao od svog bratića, koji je u tom gradu imao svoju trgovinu i kojem je slao novac za majku, bijahu povoljnije nego ikad. Majčine oči, doduše, samo što se nisu ugasile, ali to je K. na temelju liječničkih izjava već godinama očekivao; dapače, općenito se osjećala bolje, kojekakve staračke tegobe ne samo što se nisu pojačale nego su i popustile, barem se nije tužila na njih. Po mišljenju njegova bratića, to je bilo zato što je ona u posljednjih nekoliko godina - K. je već za svoga posjeta gotovo s gađenjem primijetio neke slabašne znake te pojave - postala pretjerano pobožna. Bratić mu je u jednom pismu vrlo živo dočarao kako starica, koja se nekad tek s velikom mukom vukla uza nj, sad sasvim lijepo korača s njim ispod ruke kad je nedjeljom vodi u crkvu. A bratiću je K. mogao mirne duše vjerovati jer je inače bio strašljiv i prije sklon da ističe zlo nego dobro.

Ali bilo kako mu drago, K. je sad nakanio otputovati; odnedavno je kod sebe, među ostalim neveselim osobinama, zapazio stanovitu sažaljivost prema samom sebi, gotovo neodoljivu težnju da udovolji svim svojim prohtjevima - e pa, u ovoj prilici ta će mama barem poslužiti plemenitoj svrsi.

Priđe prozoru ne bi li se malko sabrao, a odmah zatim dade odnijeti jelo, pošalje poslužitelja gospođi Grubach da je obavijesti kako on odlazi na put, te da mu pošalje ručnu torbu sa svim onim što drži da će mu zatrebati, a

onda K. izda nekoliko naloga gospodinu Kühneu da ih izvrši za njegova izbivanja, ovaj put jedva da se naljutio na gospodina Kühnea zbog nepristojnosti, što mu je već bila prešla u naviku, da sluša njegove naloge lica okrenuta u stranu, kao da i sam dobro zna što mu je činiti, pa podnosi ovo izdavanje naloga samo kao ceremoniju, te K. napokon ode do ravnatelja. Kad je zamolio ravnatelja za dva dana dopusta kako bi mogao otputovati k majci, ravnatelj ga je, naravno, upitao je li mu majka možda bolesna. - Nije - odgovori K. bez ikakva daljnjeg objašnjenja. Stajao je nasred sobe držeći ruke sklopljene na leđima. Razmišljao je o nečemu, nabrana čela. Da nije možda prenaglio s pripremama za putovanje? Ne bi li bilo bolje da ostane? Što će tamo? Da ne putuje onamo možda iz puke sentimentalnosti? I da iz sentimentalnosti možda ne propusti ovdje nešto važno, priliku da nešto uradi, priliku koja mu se može nadati svakog dana, svakog sata, pošto već tjednima proces naoko miruje i jedva da je koja pouzdana vijest za to vrijeme doprla do njega? I da, povrh toga, možda ne prestraši staricu, što mu nipošto nije namjera ali što se lako može dogoditi i protiv njegove volje, kao što se sad mnogo toga događa protiv njegove volje - a majka nije ni tražila od njega da dođe. Nekoć su se u bratićevim pismima redovito ponavljali majčini hitni pozivi da je posjeti, ali sad ih već odavno nije bilo. Radi majke dakle ne putuje onamo, to je jasno. Ali ako putuje radi sama sebe, zato što se nečemu nada, onda je prava pravcata budala i platit će tamo tu svoju budalaštinu konačnim očajem. Međutim, baš kao da sve te sumnje nisu njegove nego ih drugi ljudi oko njega iznose, ostao je, prenuvši se naglo, pri svojoj nakani da otputuje. Ravnatelj se dotle slučajno ili, što je još vjerojatnije, iz posebnog obzira prema K-u zadubio u svoje novine, a sad je i on digao pogled i, ustajući, pružio ruku K-u i poželio mu sretan put a da ga ništa više nije zapitao.

K. je zatim još čekao poslužitelja, hodajući u svojoj sobi gore-dolje, odbio je gotovo bez riječi zamjenika ravnatelja koji je više puta dolazio da se raspita za razlog K-ovu odlasku, a kad je napokon dobio svoju torbu, smjesta je pohitao dolje, do fijakera koji bijaše već naručen. Bio je već na stubištu kadli se u posljednjem trenutku gore pojavi službenik Kullich, držeći u ruci jedno započeto pismo za koje je očito želio zatražiti od K-a nekakvu uputu. K. je doduše odmahnuo rukom, ali, onako pritup kakav je bio taj plavokosi glavonja, pogrešno je shvatio njegov znak te je pojurio, mašući papirom, pogibeljnim skokovima za K-om. Ovaj je bio

zbog toga toliko ogorčen da mu je, kad ga je Kullich sustigao na vrhu vanjskih stuba, istrgao ono pismo iz ruke i poderao ga. Kad se zatim K. u fijakeru osvrnuo za sobom, vidio je Kullicha, koji vjerojatno još nije bio shvatio svoju pogrešku, kako stoji na onom istom mjestu i bulji za fijakerom, dok vratar pokraj njega duboko skida kapu. K. je dakle ipak još uvijek jedan od najviših službenika banke; sve kad bi i htio to zanijekati, vratar bi ga pobio. A majka ga, koliko god je razuvjeravao, drži čak za ravnatelja banke, i to već godinama. Po njezinu mišljenju, on ne može nazadovati u službi, ma koliko inače izgubio na ugledu. Možda je to dobar znak, što se upravo uoči odlaska na put osvjedočio o tome, što još uvijek može jednom službeniku, koji ima veze čak i sa sudom, oduzeti pismo i poderati ga bez riječi isprike, a da ne dobije za to po prstima.

Odavde dalje precrtano

... Međutim, ono što bi najradije bio učinio nije smio učiniti, opaliti Kullichu dvije vruće po onim njegovim blijedim, okruglim obrazima. S druge strane, to je naravno sasvim u redu jer K. mrzi Kullicha, i ne samo Kullicha nego i Rabensteinera i Kaminera. Čini mu se da ih oduvijek mrzi, doduše tek mu je njihov dolazak u sobu gospođice Bürstner skrenuo pozornost na njih, ali njegova mržnja potječe odranije. I u posljednje vrijeme K. gotovo da pati od te mržnje zato što se ne može iskaliti; teško im je doskočiti, to su sad najniži službenici, potpuno beznačajni, neće u dogledno vrijeme napredovati osim po godinama službe, pa i to sporije od svih ostalih, i stoga je gotovo nemoguće baciti im klipove pod noge; ničiji i nikakav klip ne može se mjeriti s Kullichovom glupošću, Rabensteinerovom lijenošću i Kaminerovom odvratnom ulizivačkom smjernošću. Jedino što bi čovjek mogao poduzeti protiv njih bilo bi ishoditi njihov otkaz, to bi čak mogao postići bez po muke, dostajalo bi da K. rekne koju riječ ravnatelju, ali K. zazire od toga. Možda bi to i učinio kad bi se zamjenik ravnatelja, koji javno ili potajno podupire sve živo što K. mrzi, zauzeo za njih, ali zamjenik ravnatelja, začudo, tu pravi iznimku i želi isto što i K.

Napomena: slijedeći ulomak trebalo je da se neposredno nadoveže na sedmo poglavlje romana. Početak mu je ispisan na istoj stranici na kojoj se nalaze posljednje rečenice toga poglavlja (Max Brod).

JAVNI TUŽILAC

Uza sve dobro poznavanje ljudi i iskustvo što ih je stekao za svoga dugogodišnjeg službovanja u banci, K. je oduvijek držao svoje stalno društvo u gostionici vrijednim svakog poštovanja, i nikad ne bi zanijekao pred samim sobom da mu je velika čast što pripada takvu društvu. Ono se gotovo isključivo sastojalo od sudaca, javnih tužilaca i odvjetnika, bilo je i nekoliko vrlo mladih službenika i odvjetničkih pripravnika, ali su oni sjedili u samu dnu stola i smjeli se umiješati u raspravu jedino kad bi ih izrijekom štogod upitali. Takva su pitanja, međutim, uglavnom imala za cilj da uvesele društvo, napose bi javni tužilac Hasterer, koji je obično sjedio do K-a, rado na taj način postidio mladu gospodu. Čim bi se oslonio svojom krupnom, kosmatom šakom posred stola i okrenuo se njima, svi bi napeli uši. Kad bi koji od mladića čuo pitanje, pa bilo da ga uopće nije mogao shvatiti, bilo da se zamišljeno zagledao u svoje pivo ili, umjesto da odgovori, samo škljocnuo čeljustima, ili pak - što je bilo najgore - počeo nezaustavljivom bujicom riječi iznositi pogrešno ili neprovjereno mišljenje, starija bi se gospoda promeškoljila na svojim stolcima smješkajući se, i reklo bi se da se tek sada dobro osjećaju. Samo su ona imala pravo da vode uistinu ozbiljne, stručne razgovore.

K-a je u to društvo doveo jedan odvjetnik, pravni zastupnik njihove banke. Jedno vrijeme K. je morao voditi u banci duge razgovore s tim odvjetnikom sve do kasno navečer, pa se slučilo samo od sebe da je i večerao s njegovim stalnim društvom i da mu se društvo svidjelo. Vidio je pred sobom same učene, ugledne i u stanovitom smislu moćne ljude, koji su se odmarali tako što su ovdje pokušavali riješiti neka zakučasta pitanja koja su bila tek u nekoj dalekoj vezi sa svakidašnjim životom, te se tako do kraja iscrpljivali. Iako se, naravno, nije mogao često upletati u raspravu, imao je priliku da štošta dozna što mu je kad-tad moglo dobro doći i u banci, a mogao je i sa sudom steći neke osobne veze koje će mu uvijek biti od koristi. A činilo se i da ga društvo dobro prima. Ubrzo je stekao ugled kao stručnjak u svom poslu i njegovo je mišljenje u tim stvarima vrijedilo - iako ni tu nije moglo proći bez stanovite ironije - kao nešto neoborivo. Nije bila rijetkost da se dvojica koja se nisu mogla složiti oko nekog stručnog pitanja iz privrednog prava obrate njemu za mišljenje, i da se zatim K-ovo ime

spominjalo u svim govorima za i protiv, pa se čak potezalo i u najapstraktnijim razglabanjima koja K. nije dugo mogao slijediti. Ipak mu je malo-pomalo bivalo mnogo šta jasnije, pogotovo što je u javnom tužiocu Hastereru imao uza se dobra savjetnika koji mu se čak i prijateljski približio. Štoviše, više puta ga je noću pratio kući. Ipak se K. nije dugo mogao naviknuti na to da hoda držeći se ispod ruke s tim gorostasom, koji bi ga kao od šale mogao sakriti pod svoj široki ogrtač.

Međutim, u toku vremena tako su se dobro složili da su se potrle sve razlike u naobrazbi, zvanju i godinama. Razumjeli su se kao da oduvijek pripadaju jedan drugome, a ako je tko u tom njihovom odnosu pokatkad djelovao nadmoćno, to nije bio Hasterer nego K., jer su njegova praktična iskustva obično odnosila prevagu zato što su bila izravno stečena, što se ne bi moglo reći za iskustva stečena za sudačkim stolom.

Uskoro su, naravno, svi za zajedničkim stolom znali za njihovo prijateljstvo, gotovo da se i zaboravilo tko je doveo K-a u njihovo društvo, i sad je svakako Hasterer bio K-ov zaštitnik; kad bi tko posumnjao u K-ovo pravo da sjedi s njima, mogao se K. mirne duše pozvati na Hasterera. Time je, međutim, K. zauzeo posebno povlašten položaj jer su se Hasterera isto toliko bojali koliko su ga i cijenili. Moć i umijeće njegova pravničkog prosuđivanja bili su doduše vrijedni svakog divljenja, ali su mu mnoga gospoda bila u tome u najmanju ruku ravna, no nitko mu nije bio dorastao u žestini s kojom je branio svoja mišljenja. K. je imao dojam da bi Hasterer, kad i ne bi razuvjerio svoga protivnika, ipak utjerao protivniku strah u kosti, a mnogi bi ustuknuli čim bi podigao ispruženi kažiprst. Reklo bi se da bi protivnik u tim trenucima smetnuo s uma da je u društvu dobrih znanaca i kolega, da je riječ samo o teoretskim pitanjima, da mu se uistinu ama baš ništa ne može dogoditi - naprosto bi zanijemio i bio je hrabar ako je samo zavrtio glavom. Mučan je bio prizor kad je protivnik sjedio podalje od njega, pa bi Hasterer zaključio da se tako na daljinu nikako neće moći sporazumjeti, te bi, primjerice, odgurnuo tanjur s jelom i polako ustao da priđe bliže tom čovjeku. Tada bi svi oni u blizini zabacili glave ne bi li mu vidjeli lice. Ipak su takve zadjevice bile razmjerno rijetke, a dolazilo je do njih gotovo isključivo zbog pravnih pitanja, i to ponajčešće zbog onih što su se ticala parnica koje je on sam vodio ili vodi. Kad god nije bila riječ o takvim pitanjima, bio je ljubezan i miran, smijao se prijazno i davao oduška svojoj strasti u jelu i pilu. Čak bi se gdjekad dogodilo da uopće ne sluša o čemu ostali razgovaraju, nego bi se okrenuo K-u, položio ruku na naslon

njegova stolca i potiho ga zapitkivao o banci, a onda i sam pričao o svom poslu ili čak o svojim ženskim poznanstvima, koja su mu zadavala gotovo isto toliko brige koliko i sud. Ni s kim u društvu nije nikad tako razgovarao, pa su se često oni koji su htjeli zamoliti Hasterera za kakvu uslugu - ponajčešće je posrijedi bila želja za pomirbom s nekim kolegom - najprije obraćali K-u s molbom da posreduje, što je on rado i lako činio. Uopće je K. prema svima bio vrlo uljudan i skroman a da nije, recimo, iskorištavao svoje prijateljstvo s Hastererom, i što je još važnije nego skromnost i uljudnost, umio je razlikovati nijanse u društvenom rangu i sa svakim postupati onako kako zahtijeva njegov rang. Ipak ga je Hasterer i dalje neprestance u tome poučavao, to su bili jedini propisi koje Hasterer ne bi ni u najžešćoj prepirci nikad prekršio. Stoga se i onoj mladoj gospodi u dnu stola, koja još gotovo da nikakav rang nisu posjedovala, obraćao svagda samo općenito, kao da nema pred sobom pojedince nego tek jednu jedinu zbijenu skupinu. Međutim, upravo su mu ta gospoda iskazivala najveće počasti, pa kad bi oko jedanaest sati ustao da pođe kući, začas bi se koji od njih stvorio uza nj da mu pomogne obući teški ogrtač, a drugi kod vrata da mu ih otvori klanjajući se duboko i da ih, dakako, pridrži i dok K. izlazi za Hastererom.

U prvo je vrijeme K. pratio Hasterera, ili pak Hasterer njega, jedan komad puta, ali su kasnije te večeri redovito završavale tako što bi Hasterer pozvao K-a da dođe u njegov stan da još malo popričaju. I tada bi sjedili još oko sat vremena pijuckajući rakiju i pušeći cigare. Te su večeri bile Hastereru toliko omilile da ih se nije htio odreći čak ni u onih nekoliko tjedana koliko je kod njega boravila neka ženska po imenu Helene. Bijaše to podebela, postarija žena žućkaste puti i crnih uvojaka što su joj padali na čelo. K. ju je isprva viđao samo u krevetu, obično je upravo bestidno ležala i čitala nekakav roman u sveščićima, ne obazirući se na razgovor što su ga vodila gospoda. Tek bi se u kasne sate protegla, zijevnula i, kad ne bi nikako drukčije uspjela svratiti pozornost na sebe, bacila sveščić svoga romana na Hasterera. Ovaj bi tada ustao smješkajući se, i K. bi se oprostio s njim. Ali poslije, kad je Helene već pomalo dodijala Hastereru, prilično ih je smetala u razgovoru. Tada bi svagda dočekala gospodu potpuno odjevena, obično je nosila haljinu za koju je zacijelo mislila da je vrlo skupocjena i da joj dobro stoji, a zapravo je bila stara, prenakićena plesna haljina, posebno je neugodno djelovalo nekoliko redova dugačkih resa koji su bili našiveni radi ukrasa. K. uopće nije pravo znao kako izgleda

ta haljina, jer se nekako ustručavao da je pogleda, sjedio je sate i sate napola oborenih očiju dok je ona prolazila kroz sobu njišući se u bokovima ili sjedila u njegovoj blizini, a kasnije, kad je njen položaj bivao sve neodrživiji, čak je u nevolji pokušala učiniti Hasterera ljubomornim poklanjajući pažnju K-u. Posrijedi je bila nevolja, a ne zloća, kad se onako razgolićenim oblim, debelim leđima naginjala nad stol i unosila se K-u u lice ne bi li ga natjerala da digne pogled. Postigla je time samo to da K. nakon toga nije više htio ići k Hastereru, a kad je nakon nekog vremena ipak došao, Helene je bila zauvijek otpravljena; K. je to shvatio kao nešto samo po sebi razumljivo. Te su večeri sjedili do kasno u noć i, na Hastererov prijedlog, pobratimili su se i K. je na povratku kući bio gotovo malo ošamućen od pića i pušenja.

Baš sutradan ujutro spomenuo je ravnatelj banke u toku jednog poslovnog razgovora kako mu se čini da je sinoć vidio K-a. Ako se ne vara, K. je išao ruku pod ruku s javnim tužiocem Hastererom. Ravnatelju se to činilo toliko neobičnim da je - uostalom, i inače je u svemu bio isto tako točan - rekao i kako se zove crkva pokraj koje se, u blizini zdenca, zbio taj susret. On se ne bi bio kadar drugačije izraziti ni da je htio opisati kakvo priviđenje. K. mu je tada objasnio da je javni tužilac njegov prijatelj i da su zaista sinoć prošli pokraj te crkve. Ravnatelj se iznenađeno nasmiješio i ponudio K-u da sjedne. Bijaše to jedan od onih trenutaka zbog kojih je K. volio ravnatelja, trenutaka u kojima je iz tog slabog, bolesnog čovjeka koji je kašljucao i bio preopterećen najodgovornijim dužnostima izbijala stanovita skrb za K-ovo dobro i za njegovu budućnost, skrb koja se mogla nazvati hladnom i površnom, kao što su je nazivali drugi službenici koji su nešto slično doživjeli s ravnateljem, skrb koja je tek dobro sredstvo da se žrtvovanjem dviju-triju minuta vrijedni službenici predobiju za se za iduće godine - bilo kako mu drago, K. nije u tim trenucima mogao odoljeti ravnatelju. A možda je i ravnatelj razgovarao s K-om malo drukčije nego s ostalima, nije naime zaboravljao, recimo, da je pretpostavljeni kako bi se na taj način približio K-u - to bi prije činio u običnim poslovnim razgovorima - nego sad baš kao da je zaboravio na K-ov položaj i razgovarao je s njim kao s djetetom ili s nekim neukim mladićem koji tek teži za nekakvim položajem, te iz nekog neshvatljivog razloga nastoji predobiti ravnatelja za se. K. ne bi jamačno trpio takav način razgovora ni od ravnatelja ni od bilo koga drugog, da ga se ravnateljeva brižnost nije doimala iskreno ili da ga nije potpuno očarala barem mogućnost takve brižnosti, koja mu se

ukazivala u takvim trenucima. K. je uviđao svoju slabost; možda je njen uzrok ležao u tome što je u tom pogledu bilo u njega zaista nečeg djetinjeg, jer nije nikad osjetio brižnost rođenog oca koji je umro vrlo mlad, pa je K. rano napustio roditeljsku kuću i uvijek je prije odbijao nego tražio nježnost od majke, koja još živi napola slijepa tamo u onom vazda istom gradiću i koju je posljednji put posjetio prije otprilike dvije godine.

- Nisam imao pojma o tom vašem prijateljstvu - reče ravnatelj, a strogost svojih riječi ublaži samo slabašnim, prijaznim smiješkom.

KUĆA

Iz početka bez neke posebne namjere, K. je u više navrata pokušao doznati gdje se nalazi sjedište službe koja je podnijela prijavu protiv njega. Doznao je to bez po muke, i Titorelli i Wohlfahrt naveli su mu, čim ih je upitao, točnu adresu te kuće. Poslije je Titorelli nadopunio svoju obavijest, smješkajući se smiješkom kojim je vječito popraćao tajne planove o kojima njega nije nitko pitao za mišljenje, tvrdnjom da upravo ta služba nema ama baš nikakva značenja, da izriče samo ono što joj se kaže i da je tek vanjski organ velikog tužilaštva, koje je inače nedostupno strankama. Kad netko nešto dakle želi od tužilaštva - dakako da uvijek ima mnogo želja, ali nije uvijek mudro izricati ih - mora se ipak obratiti spomenutoj nižoj službi, premda time neće sam doprijeti do pravog tužilaštva niti će njegova želja ikad biti tamo proslijeđena.

K. je već znao kakav je slikar čovjek, pa mu zato nije protuslovio niti ga je dalje što zapitkivao, samo je zaklimao glavom i uzeo na znanje što mu je rečeno. Ponovo mu se učinilo, kao što mu se učinilo više puta u posljednje vrijeme, da Titorelli, što se tiče mučenja, više nego dobro zamjenjuje odvjetnika. Razlika je samo u tome što K. nije onako ovisan o Titorelliju i što ga se može otresti bez cifranja, kad god mu se prohtije, i nadalje, što je Titorelli neobično pristupačan, pa čak i brbljav, doduše više prije nego sada, i što napokon K. može isto tako mučiti Titorellija.

Tako je postupio i u ovoj prilici, spominjao je više puta onu kuću takvim tonom kao da taji nešto pred Titorellijem, kao da je uspostavio vezu s onom službom, ali kao da ta veza još nije takva da bi je mogao bez opasnosti razglasiti, a kad bi ga Titorelli pokušao nagnati da navede potanje

podatke, K. bi iznenada promijenio razgovor i dugo ne bi više o tome ni riječi prozborio. Uživao je u takvim sitnim uspjesima, i tada je vjerovao da već mnogo bolje poznaje ljude oko suda, da se može s njima već i poigravati, da se tako reći uvukao među njih, da u najmanju ruku stječe na trenutke uvid kakav oni imaju na prvom stupnju suda na kojem se nalaze. Pa šta onda ako najposlije i izgubi svoj položaj ovdje dolje? Tu gore postoji još jedna mogućnost da se spasi, treba samo da se ušulja među te ljude, jer ako mu i nisu, zbog svog niskog položaja ili iz nekih drugih razloga, mogli pomoći u njegovu procesu, mogu ga ipak prihvatiti i sakriti, čak mu ne bi mogli odbiti, ako sve dobro promisli i izvede, da mu na taj način posluže, pogotovo ne bi mogao Titorelli s kojim se sad pobliže upoznao i učinio mu neke usluge.

K. nije baš svaki dan gajio takve i slične nade, općenito je dobro procjenjivao prilike i pazio da ne previdi ili zanemari nijednu poteškoću, ali gdjekad je - obično se to događalo navečer, kad bi se posve iscrpio od posla - nalazio utjehu i u najsitnijim i uz to najvišeznačnijim događajima proteklog dana. Obično bi tada ležao na kanapeu u svojoj sobi u uredu - više nije mogao otići iz ureda a da se ne odmori sat vremena na tom kanapeu - i nizao u mislima zapažanje za zapažanjem. Nije se sitničavo ograničavao samo na ljude koji su u nekoj vezi sa sudom, tu u polusnu izmiješali bi mu se svi redom, zaboravio bi tada na veliku djelatnost suda, osjećao se kao da je on jedini okrivljenik a svi se ostali motaju oko njega, poput službenika i pravnika po hodnicima kakve sudske zgrade, čak i oni najnedotupavniji spustili bi podbradak na prsa, naškubili usne i zagledali se preda se, razmišljajući o svojoj odgovornosti. Zatim bi se svagda pojavili, u zasebnoj skupini, podstanari gospođe Grubach, stojeći jedan do drugoga razjapljenih usta, kao zbor koji optužuje. Među njima je bilo mnogo neznanaca, jer se K. već poodavno nije ni najmanje zanimao za prilike u pansionu. Ipak, zbog mnogobrojnih neznanaca bilo mu je neugodno baktati se s tom skupinom, što je katkad, kad bi tražio gospođicu Bürstner, bio primoran činiti. Preletio je, tako, pogledom tu skupinu, a onda su mu se u susret zakrijesila dva potpuno nepoznata oka i zadržala ga. Tada nije opazio gospođicu Bürstner, ali kad ju je, da izbjegne svaku zabunu, još jednom potražio, zatekao ju je u samoj sredini skupine, zagrljenu sa dva gospodina koja su stajala uz nju. To ga se nije ni najmanje dojmilo, pogotovo što taj prizor nije bio ništa novo, tek neizbrisivo sjećanje na jednu fotografiju snimljenu na plaži, koju je jednom bio vidio u sobi gospođice

Bürstner. Pa ipak je taj prizor odagnao K-a od te skupine, a ako je još koji put onuda naišao, bilo je to samo zato što je krupnim koracima krstario uzduž i poprijeko po sudskoj zgradi. Vrlo se dobro snalazio u svim tim prostorijama, zabačeni hodnici koje nikad ranije nije bio vidio činili su mu se poznati, kao da tu oduvijek boravi, pojedinosti su mu se neprestance urezivale u pamet s bolnom jasnoćom, primjerice neki stranac šetao se po jednoj čekaonici, bio je odjeven kao borac s bikovima, struka usječena kao nožem, a posve kratak, tijesno pripijen kaputić bijaše mu sačinjen od žućkastih čipki debelih niti, taj se čovjek neprestano šepurio pred K-om, ne prekidajući ni načas svoju šetnju. K. ga je poguren obišao čudom se čudeći, iskolačenih očiju. Poznavao je već sve šare njegovih čipaka, sve nepravilne rese, svako treperenje kaputića i još ga se nikako nije mogao nagledati. Ili, bolje reći, već ga se odavno nagledao, ili, još bolje, nije ga uopće želio gledati, ali nije mogao da ga ne gleda. »Kakve samo maškarade prave ti ljudi u inozemstvu!« pomislio je i još više iskolačio oči. Pratio je tog čovjeka pogledom sve dok se nije okrenuo na kanapeu i zario glavu u kožu.

Odavde dalje precrtano

Dugo je tako ležao dok se nije pošteno odmorio. Još je i sad doduše razmišljao, ali u mraku, neometan ni od koga. Najradije je mislio na Titorellija. Titorelli je sjedio na stolcu a K. je klečao pred njim, gladio ga po rukama i umiljavao mu se na sve moguće načine. Titorelli je znao za čim K. teži, ali se gradio da ništa ne zna i tako ga pomalo mučio. K. je pak znao da će na kraju postići što želi, jer je Titorelli lakouman čovjek, bez jakog osjećaja dužnosti, čovjek koga je lako predobiti za se, i bilo je upravo nepojmljivo kako se sud mogao udružiti s takvim čovjekom. K-u je bilo jasno: ako igdje, ovdje će se probiti. Nije se dao zavesti u bludnju Titorellijevim besramnim smiješkom što ga je zadignute glave upućivao u prazno, i dalje ga je molio i čak se odvažio da pomiluje Titorellija po obrazima. Ipak, nije se previše trsio, bio je gotovo nehajan, odugovlačio je stvar samo da se što više nauživa, bio je potpuno uvjeren u uspjeh. Kako se sud može lako nadmudriti! Kao da se pokorava nekom prirodnom zakonu, Titorelli se napokon sagnuo do njega i prijazno i polagano sklopio oči pokazujući da mu je voljan ispuniti molbu, te je pružio K-u ruku i čvrsto mu je stisnuo. K. se pridigao, osjećao se naravno pomalo svečano, ali

Titorelliju nije sad više bilo ni do kakve svečanosti, obujmio je K-a i povukao ga u trku za sobom. Začas su se našli u sudskoj zgradi i jurili po stubama, ali ne samo gore nego gore-dolje, bez i najmanjeg truda, lagano kao lagan čamac na vodi. I baš kad je K. promotrio svoje noge i zaključio da ovako divan način kretanja ne može pripadati njegovu dotadašnjem kukavnom životu, baš je tada ponad njegove oborene glave došlo do preobražaja. Svjetlo što je doskora padalo odostraga promijenilo se i iznenada zasjalo sprijeda zasljepljujući ga. K. uzgleda, Titorelli mu klimnu glavom i okrenu ga na drugu stranu. Ponovo se K. nađe na hodniku sudske zgrade, ali sve bijaše nekako mirnije i jednostavnije. Nije bilo nikakvih napadnih pojedinosti, K. obuhvati sve jednim pogledom, oslobodi se Titorellija i krenu dalje svojim putem. K. je danas nosio nekakvo novo, dugačko, tamno ruho, koje mu bijaše ugodno toplo i teško. Znao je što mu se dogodilo, ali je zbog toga bio toliko sretan da nije to htio još sam sebi priznati. U kutu jednog hodnika, na kojem je bio otvoren velik prozor, našao je na hrpi svoju raniju odjeću, crni kaput, izrazito prugaste hlače i na vrhu košulju raširenih treperavih rukava.

BORBA SA ZAMJENIKOM RAVNATELJA

Jednog jutra osjećao se K. mnogo svježiji i otporniji nego inače. Jedva da se sjetio suda, a kad je pomislio na nj, učinilo mu se da bi cijelu tu nepreglednu veliku organizaciju mogao nekom, svakako skrivenom ručicom, koju bi tek u mraku valjalo napipati, bez po muke zgrabiti, iščupati i smlaviti. To izvanredno raspoloženje navelo ga je čak da pozove zamjenika ravnatelja u svoju sobu, da zajednički pretresu neki poslovni problem što ih je već neko vrijeme tištao. U takvim zgodama zamjenik ravnatelja držao se uvijek kao da se njegov odnos prema K-u nije za posljednjih mjeseci ni najmanje promijenio. Došao je mirno kao i nekad prije, kad se neprestano nadmetao s K-om, mirno je saslušao K-ovo izlaganje i pokazao je sitnim, prisnim, čak i drugarskim napomenama da ima razumijevanja za njega, jedino je K-a zbunio, iako u tome nije moglo biti nikakve zle namjere, time što se ničim nije dao odvratiti od glavne poslovne teme, što je upravo dušom i tijelom bio zaokupljen tim poslom, dok su K-u pred tim uzorom u izvršavanju dužnosti misli odmah odlutale kojekuda i tako ga nagnale da sam, gotovo bez ikakva otpora,

prepusti cijelu stvar zamjeniku ravnatelja. U jednom je času napokon samo primijetio kako je zamjenik ravnatelja naglo ustao i bez riječi se vratio u svoju sobu. K. nije znao što se dogodilo, bilo je moguće da je razgovor završio kako treba, ali je isto tako bilo moguće da je zamjenik ravnatelja prekinuo razgovor zato što ga je K. nehotice uvrijedio, ili zato što je izvalio kakvu besmislicu, ili zato što je zamjeniku ravnatelja postalo jasno da ga K. ne sluša i da su mu druge stvari na pameti. Međutim, isto je tako bilo moguće da je K. donio nekakvu smiješnu odluku, ili da ju je zamjenik ravnatelja izmamio od njega pa je sad pohitao da je provede u djelo, na K-ovu štetu. Uostalom, poslije više uopće nisu spominjali taj posao, K. nije htio podsjećati na nj, a zamjenik ravnatelja nije davao glasa od sebe; u svakom slučaju, zasad nije bilo nikakvih vidljivih posljedica. Ipak, taj događaj nije zaplašio K-a; čim bi se javio neki zgodan povod a K. bio koliko-toliko oran, začas bi se našao pred vratima zamjenika ravnatelja da ga posjeti ili da ga pozove k sebi. Prošlo je ono vrijeme kad se sakrivao pred njim. Nije se više nadao kakvom skorom velikom uspjehu kojim bi se jednom zauvijek oslobodio svih briga i ponovo uspostavio onaj stari odnos prema zamjeniku ravnatelja. K. je uvidio da ne smije popustiti; uzmakne li, kao što činjenice možda zahtijevaju, postoji opasnost da nikad više ne uhvati korak. Zamjenik ravnatelja ne smije ostati u uvjerenju da je svršeno s K-om, ne smije s tim uvjerenjem mirno sjediti u svojoj sobi, K. ga mora uznemiravati. Mora ga što češće upozoravati da je još živ i, kao sve što je živo, da ga može jednog dana zaskočiti nekim svojim novim sposobnostima, koliko god se to danas nevjerojatnim činilo. Kadikad bi doduše K. rekao sam sebi da se tom metodom bori samo za svoju čast, jer nikakve koristi ne može imati od toga što se, ovako slab kakav jest, neprestance suprotstavlja zamjeniku ravnatelja, pojačava mu osjećaj moći i omogućava da ga proučava i tako poduzima korake uvijek u skladu s trenutnim prilikama. Ali K. nikako nije mogao promijeniti svoje držanje, zanosio se iluzijama, gdjekad je čvrsto vjerovao da se upravo sad može mirne duše ogledati sa zamjenikom ravnatelja; čak ni najnesretnija iskustva nisu ga ničemu poučila; ono što mu nije u deset pokušaja pošlo za rukom, vjerovao je da će mu jedanesti put uspjeti, iako je svagda ostajao kratkih rukava. Kad bi nakon takva razgovora ostao sam, iscrpljen, uznojen, prazne glave, nije bio načistu jesu li ga nada ili očaj bili natjerali da ode do zamjenika ravnatelja, ali kad bi idući put hitao prema vratima zamjenika ravnatelja, ponovo je sasvim nedvojbeno bio obuzet samo nadom.

Odavde pa sve do riječi »dobiti od njega posebne zadatke« precrtano

Tog se jutra pokazalo da je nada bila posebno opravdana. Zamjenik ravnatelja ušao je polako u sobu, držeći se rukom za čelo i tužeći se na glavobolju. K. je u prvi mah htio nešto odgovoriti na njegovu primjedbu, ali se predomisli i odmah razveze o poslovima, ne obazirući se ni najmanje na glavobolju zamjenika ravnatelja. Bilo da ta glavobolja nije bila osobito jaka ili da ju je potisnulo na neko vrijeme zanimanje za posao, tek, zamjenik ravnatelja spustio je u toku razgovora ruku s čela i odgovarao na pitanja kao i uvijek, spremno i tako reći bez razmišljanja, poput uzorna učenika koji svojim odgovorima predusreće pitanja. K. mu je ovaj put umio parirati, dapače, više puta ga je i ušutkao, ali ga je neprekidno smetala pomisao na glavobolju zamjenika ravnatelja, kao da ta glavobolja nije njegov nedostatak nego prednost. Kako je čudesno podnosio i svladavao te bolove! Pokatkad se smješkao iako nije imao nikakva razloga za to, baš kao da se diči time što ga boli glava a da ga to ipak ne ometa u razmišljanju. Razgovarajući o sasvim drugim stvarima, u isti mah vodili su još jedan nijemi dijalog, u kojem zamjenik ravnatelja nije doduše opovrgavao žestinu glavobolje, ali je svejedno davao na znanje da su to sasvim podnošljivi bolovi, dakle posve drugačiji od onih kakvi obično muče K-a. I sve da mu je K. i proturječio, to ne bi ništa vrijedilo zbog načina na koji je zamjenik ravnatelja izlazio na kraj sa svojom glavoboljom. Međutim, istodobno je taj način mogao poslužiti K-u i kao dobar primjer. I on bi mogao okrenuti leđa svim brigama koje se ne tiču samog posla. Samo treba da se još više bavi poslom nego dosad, da uvede u banci neke novosti čije će ga održavanje trajno zaokupljati, da posjetima i putovanjima učvrsti svoje donekle olabavljene veze s poslovnim svijetom, da češće podnosi izvještaje ravnatelju i nastoji dobiti od njega posebne zadatke.

Tako je bilo i danas. Zamjenik ravnatelja ušao je odmah u sobu, stajao neko vrijeme kod vrata i čistio cviker, iz navike koju je bio nedavno stekao, pogledao je najprije K-a, a onda je, da se ne bi suviše napadno bavio samo K-om, promotrio malo bolje i cijelu sobu. Baš kao da se koristi prilikom da provjeri vid. K. je mirno podnio te njegove poglede, čak se i nasmiješio i ponudio zamjeniku ravnatelja da sjedne. Zatim se sam svalio na svoj stolac, prikučio ga što je bliže mogao zamjeniku ravnatelja, odmah uzeo potrebne

spise sa stola i započeo čitati svoj izvještaj. Reklo bi se da ga je zamjenik ravnatelja u početku jedva slušao. Ploča K-ova pisaćeg stola bila je ograđena niskom izrezbarenom balustradom. Cijeli je stol bio krasno izrađen i balustrada je bila čvrsto usađena u drvo. Ali zamjenik ravnatelja kao da je baš tada otkrio da je balustrada na jednom mjestu rasklimana, i pokušao ju je popraviti tako što ju je počeo pritiskati kažiprstom. K. je već kanio prekinuti čitanje svog izvještaja, ali zamjenik ravnatelja nije htio ni da čuje za to, tvrdeći da sve lijepo čuje i razumije. Međutim, K. nije nakon toga uspio izmamiti od njega nijednu konkretnu primjedbu, činilo se da balustrada iziskuje i nekakve posebne mjere jer je zamjenik ravnatelja izvadio iz džepa džepni nožić, a umjesto poluge poslužio se K-ovim ravnalom i pokušao podići balustradu, vjerojatno samo zato da bi je zatim mogao još dublje utisnuti u ploču. K. je u svom izvještaju iznio jedan sasvim originalan prijedlog za koji je vjerovao da će se snažno dojmiti zamjenika ravnatelja, pa kad je sad došao do tog prijedloga, nije se mogao zaustaviti, toliko ga je zaokupio vlastiti posao ili, bolje reći, toliko je uživao u sve rjeđoj spoznaji da ovdje u banci još uvijek nešto znači i da se može opravdati silom svojih ideja. Možda je čak taj način obrane, ne samo u banci nego i u procesu, mnogo bolji nego ona druga obrana koju je već iskušao ili kani iskušati. U žaru izvještavanja, K. uopće nije imao vremena izrijekom odvratiti zamjenika ravnatelja od rada oko balustrade, samo je dva-tri puta za svoga čitanja prošao, umirujući, slobodnom rukom preko balustrade, kako bi time, gotovo nesvjesno, pokazao zamjeniku ravnatelja da se nema što popravljati na balustradi, a čak i kad bi bilo, da je trenutno važnije, pa i pristojnije da ga sluša, nego da ne znam što popravlja. Ali je zamjenika ravnatelja, kao što se često događa živahnim ljudima koji se bave samo umnim radom, taj mehanički rad svega obuzeo i zaista je već izdigao jedan dio balustrade i sad je trebalo da klinove ponovo zabije u za to određene rupe. To je međutim bilo teže nego sve ono prije toga. Zamjenik ravnatelja morao je ustati i objema rukama pokušati da utisne balustradu u ploču. Ali, unatoč svom trudu, to mu nikako nije polazilo za rukom. K. je za vrijeme čitanja - u koje je, uostalom, ubacivao mnoga objašnjenja - tek nejasno primijetio da je zamjenik ravnatelja ustao. Premda nije gotovo uopće ispuštao iz vida čime se zamjenik ravnatelja usput bavi, nekako je povjerovao da je to što je on ustao ipak u nekoj vezi s njegovim izvještajem, pa je i sam ustao, upro prstom ispod jednog broja i pružio zamjeniku ravnatelja nekakav spis. Međutim je zamjenik ravnatelja

uvidio da pritisak ruku neće dostajati, te se umah odlučio da se svom težinom nalegne na balustradu. Ovaj put mu je posrećilo, klinovi su se škripeći zabili u rupe, samo što je u toj njegovoj žurbi jedan klin pukao i nježni se gornji ukras prepolovio. - Loše drvo - ljutito će zamjenik ravnatelja.

FRAGMENT

Kad su izišli iz kazališta, sipila je kiša. K. je bio izmoren od samog komada i loše izvedbe, ali najviše ga je tištala pomisao da će stric noćas prenoćiti kod njega. Upravo mu je danas bilo mnogo stalo do toga da porazgovara s F. B., možda bi se ukazala još jedna prilika da se sretne s njom, ali ga je stričeva prisutnost priječila u tome. Postojao je svakako još jedan noćni vlak kojim bi stric mogao otputovati kući, ali nije bilo nikakvih izgleda da će ga moći nagovoriti da otputuje još danas, kad ga je K-ov proces toliko zaokupio. Ipak je K., bez mnogo nade, pokušao nešto učiniti. - Bojim se, striče - rekao mu je - da će mi tvoja pomoć uskoro ozbiljno zatrebati. Ne znam još pravo na koji način, ali će mi svakako zatrebati. - Možeš računati na mene - odgovori mu stric - ja cijelo vrijeme mislim samo o tome kako bi ti se moglo pomoći. - Ti se nisi nimalo promijenio - reče K. - samo se bojim da će se strina naljutiti na mene kad te ponovo zamolim da dođeš u grad. - Tvoj je slučaj važniji od takvih neugodnosti. - S time se ne mogu složiti - reče K. - ali kako bilo da bilo, ne bih želio strinu bez potrebe lišavati tebe, a ovih ću te dana zacijelo trebati, pa ne bi li možda prije toga skoknuo kući? - Sutra? - Da, sutra - reče K. - ili možda čak i noćašnjim vlakom, to bi ti bilo najzgodnije.

IZAZOV SVIJESTI

Stvaralaštvo Franza Kafke

»Car - tako kazuje priča - uputio je prije smrti upravo tebi, jadnom neznancu, važnu poruku. Glasnik kleknu pred njega i primi je brižno iz njegovih usta a zatim pođe na put. Nije to lako: već u dvoranama palače on sebi mora krčiti prolaz kroz silnu svjetinu. Da je uspio stići do prostranih poljana pred gradom, poletio bi i ubrzo stigao do tvoga praga. Ali ovako, osta zakrčen u svjetini. Vidimo ga kako se još nastoji probiti kroz dvorane, ali uzalud. Gdje je još stubište, a zatim predvorje - tko će se tu probiti! Pa i da uspije, tu su još i drugo i treće dvorište, i tako dalje: stubišta i dvorišta, stubišta i dvorišta, trebalo bi za to tisuće godina. A tada bi se glasnik našao tek usred glavnoga grada. Tko će tu proći, i to još s porukom mrtvaca? Ti, međutim, sjediš za prozorom, dočaravajući sebi tu poruku kad se spušta večer.«

»... Pred Zakonom - to je druga priča - stoji čuvar. Na njega se jednog dana namjeri čovjek sa sela tražeći pristup Zakonu. Ali čuvar ga ne pusti kazujući mu da će ga možda kasnije moći propustiti. Čovjek sjedne i čeka, i tako prođoše dani i godine. Zapitkujući i moleći, čovjek dobi vazda isti odgovor. Poslije mnogo godina čovjek - ostario, slijep, već spreman da umre - posljednjim snagama upita čuvara zašto za sve to vrijeme nitko osim njega nije pokucao na vrata Zakona, iako se zna da svi ljudi teže za Zakonom. A čuvar nagluhom starcu vikne u uho: 'Nitko ovdje nije mogao ući jer je taj ulaz bio određen samo za tebe. Poći ću sada i zatvoriti ga.'«

U nekom trećem tekstu čitamo da je nekoć silnu pažnju publike privlačio umjetnik u gladovanju koji je, pod nadzorom javnosti, znao tjednima provesti u svom kavezu ne primivši nimalo hrane. Ali s vremenom ljudi prestadoše mariti za nj pa se neobični artist skrasi u nekom cirkusu gdje je gladovao a da više nitko nije znao kako dugo. Divimo ti se, reče mu jednom nadzornik, u prolazu, nehajno. Ali mu umjetnik odgovori da nije zaslužio divljenje jer je svoju vještinu stekao bez po muke: lako mu je gladovati budući da nema jela koje mu prija. Da ga je ikad našao, najeo bi se poput svih drugih ljudi.

Listajući dalje nailazimo na pripovijetku u kojoj neki »stariji neženja«, tvornički službenik, koji živi posve osamljeno, nesklon čak da drži koju

domaću životinju, jednoga dana u svom stanu otkrije dvije celuloidne lopte koje bez vidljiva fizikalnog uzroka poskakuju po podu, mijenjajući svoj položaj prema pokretima stanara: približavajući mu se, izmičući mu, skačući čas više, čas niže. Kad neženja pođe na počinak, lopte se smjeste ispod kreveta. Iako je pojava fizikalno nerazjašnjiva, pa očekujemo da će neženja nešto učiniti, pozvati susjede, svjedoke, neku javnu službu itd., on se ponaša kao da se ništa naročito nije dogodilo, pali lulu, čita novine, čak se poigrava lopticama. Sutradan se nastoji riješiti loptica obećavajući ih djeci iz susjedstva.

Naredni tekst, vrlo kratak, navodimo u cijelosti: »Bilo je vrlo rano izjutra, ulice čiste i prazne, išao sam na željezničku stanicu. Kad sam usporedio sat sa satom na tornju, vidio sam da je već mnogo kasnije nego što sam mislio, morao sam se jako požuriti. Od užasa nad tim otkrićem postao sam nesiguran na putu, nisam se još sasvim dobro snalazio u tom gradu, srećom bio je stražar u blizini, potrčao sam k njemu i upitao ga bez daha za put. On se nasmiješio i rekao: ’Od mene hoćeš da doznaš put?’ ’Da’, rekao sam, 'jer ga sam ne mogu naći.’ ’Okani se, okani se’, rekao je on i jednim mahom okrenuo se od mene, kao ljudi koji žele da sa svojim smijehom budu nasamo.« (Prijevod Z. Matetića.)

I naposljetku: Jednog dana nekoga bankovnog činovnika, neporočna građanina, u njegovu stanu hapse nepoznati ljudi priopćavajući mu da je protiv njega kod suda pokrenut postupak.

Nije potrebno nastaviti, jer čitalac već zna da je riječ o romanu objavljenom u ovoj knjizi. I prethodni kratki opisi odnose se, dakako, na Kafkina pripovjedna djela, pretežno ne manje poznate tekstove. Pokušat ćemo iz njih, i iz nekih drugih, izvesti zaključke potrebne za karakterizaciju fikcionalnog svijeta koji je tako osebujan da se za nj već udomaćio pridjev »kafkijanski«. Najprije ćemo, međutim, predstaviti autora i sredinu u kojoj je živio - ne zbog toga što bez tih podataka ne bi bilo moguće primjereno čitanje, nego stoga što ne treba propustiti priliku sjetiti se životnog obzora prvih Kafkinih čitalaca koji su smatrali da je njihov autor - ne stilski ali mentalno - izrazito regionalan pisac. Franz Werfel, njegov mlađi suvremenik, također Pražanin, jednom je rekao da već stotinjak kilometara od Praga više nitko neće razumjeti Kalku. Razmatrajući Kafkin život i iskustva njegovih suvremenika spoznajemo kako je lako razložiti biografsko utemeljenje književnih djela i dati pouku o njihovu povijesnom i književnopovijesnom trenutku, ali kako je teško razjasniti zašto baš

određena djela traju u svijesti čitalaca još mnogo desetljeća pa i stoljeća, pogotovo ako ti čitaoci žive u posve drukčijim prilikama. To je problem vrlo srodan onom pitanju koje je zaokupljalo Marxa: zašto nam grčko pjesništvo još pruža estetske doživljaje, iako tadašnji životni uvjeti već odavna pripadaju prošlosti? Lako je, dakle, reproducirati Werfelovo gledište i pokazati po čemu i zbog čega je Kafka mogao biti nazvan »regionalnim« piscem - premda treba odmah dodati da Werfel nije imao na umu one značajke koje obično opravdavaju takav atribut: lokalnu građu i tematiku, pokrajinska jezična obilježja itd. Werfelovu bi shvaćanju više odgovarao pojam »ambijentalni«. Ali, problem je u tome što je autor, koji je slovio kao pripovjedač neobičnih protuslovlja i osebujne atmosfere nekadašnjeg Praga, postao vjerojatno najuniverzalniji pisac našeg stoljeća.

Primjer je poučan i s drugog gledišta. Što u Werfelovoj izreci znači riječ »shvatiti«? Adekvatna lektira, moramo zaključiti, bila bi samo svojstvo suvremenika koji su bili posve srođeni s Kafkinom životnom sferom. Ali zbilja je već odavno opovrgla takvo regionalističko tumačenje, a na nama je da tumačimo to iskustvo: da je besmisleno u književnom tekstu tražiti ili »prepoznavati« samo *jednu* određenu stvarnost, *jednu* sredinu, *jedan* život, i onda još iz toga izvoditi zaključke o naravi teksta i naravi recepcije. Danas znamo u čemu je bila zabluda zagovornika ambijentalizma. Oni *Su* vidjeli lokalna obilježja u nečemu što je od početka bilo apstraktno i univerzalno, učinak vrlo osobenog procesa književne destilacije.

Kafka je rođen godine 1883. pa pripada generaciji koja je na njemačkom jezičnom području stvorila umjetničku koncepciju nazvanu ekspresionizam. Generacija (pojam koji je u kritičkim disciplinama upotrebljiv samo u povijesnom smislu) ovdje izražava zajedništvo društvenih odnosno historijskih iskustava, na primjer doživljaj prvoga svjetskog rata, u kojemu Kafka nije sudjelovao ali koji ga se - pisma svjedoče o tome - duboko dojmio. Od pisaca, slikara i kompozitora u njegovoj su generaciji Gottfried Benn, Georg Trakl, Paul Klee, Oskar Kokoschka, Franz Mare, Alban Berg, Anton von Webern i mnogi drugi. Ali, usprkos dodiru s ekspresionizmom, napose u težnji za apstrakcijom, Kafka se držao po strani, nesklon bilo kakvim književnim programima. Uostalom, Prag tada iz više razloga nije bio tlo za modernističke aktivnosti na njemačkom jeziku. Werfel, kojega su oko 1914. smatrali jednim od protagonista pokreta, tada više nije živio u Pragu, nego u Leipzigu i Münchenu.

Kafkin životopis pokazuje da autor nije samo u stilsko-povijesnom pogledu vrlo osebujna ličnost; njegov je položaj u privatnoj i društvenoj sredini u mnogo čemu bio složen, donekle protuslovan, a toga je i sam bio svjestan. Rođen je u židovskoj obitelji pa je - u sredini koja je usprkos izrazitu liberalizmu onoga vremena očitovala antisemitske pojave - zbilju doživljavao bez oslonca kakav pruža osjećaj potpune integracije. Materinji jezik bio mu je njemački; ali taj je jezik tada u Pragu bio jezik brojčano vrlo skromne manjine, moćne, doduše, gospodarski i kulturno. I taj je faktor mogao donekle poticati osjećaj izoliranosti, to više što ga je jezična pripadnost usmjerila k društvenim krugovima prema kojima Kafku, kako ističu njegovi biografi, ništa nije privlačilo. U biografskim raspravama isto se tako naglašava iskustvo koje je on stekao pošto je 1917. obolio od sušice. Posljednjih je sedam godina života proveo većinom na liječenju, suočen s bolešću i životnim provizorijem, svjestan da je isključen iz normalne svakidašnjice.

Manje je poznato da je Kafka, već od vremena kad je završio studij prava i zaposlio se kao činovnik, vodio nešto poput »dvostruka života«; uredski posao (radio je u Zavodu za osiguranje radnika protiv nesreća) obavljao je neobično savjesno, upoznajući birokratske mehanizme koji vjerojatno nisu ostali bez traga u njegovim djelima, a drugo je vrijeme, često i noćne sate, posvećivao književnom stvaralaštvu, svojim dnevnicima i opsežnu dopisivanju. Od velikih autora našeg stoljeća Kafka je najstrože dijelio umjetnički poziv od građanskog zvanja; bio je jedan od najvećih majstora njemačke proze, a ipak nikad nije pomišljao na to da se književnošću bavi profesionalno, bar ne onako kao što su to činili mnogi njegovi znanci, oblijećući redakcije i pišući pod pritiskom ugovora i termina. Bio je skroman (o čemu svjedoči korespondencija s nakladnikom Kurtom Wolffom), ali i vrlo skrupulozan, smatrajući svoje pisanje više privatnim obračunom sa sobom i sredinom negoli javnom djelatnošću. Neobičan spoj duboke obuzetosti književnošću, strasti kojoj je bio kadar sve žrtvovati, i gotovo nehajna odnosa prema vlastitim djelima indikativan je za Kafkino shvaćanje umjetnosti: za nj umjetnost nije bila apsolutna vrijednost i jedini smisao života, kao za ideologe esteticizma u prethodnoj generaciji, nego oblik individualne egzistencije, tegoban poput svih drugih očitovanja života.

Stoga nije čudo što je Kafka objavio samo mali broj djela, i to nevelikih. O fascinaciji koja iz njih zrači svjedoči i upadljiv nerazmjer između korpusa

tekstova i goleme kritičke i publicističke literature o njemu. Dok pripovijetke objavljene za autorova života jedva ispunjaju jednu knjigu, a tekstovi iz ostavštine, zajedno s pismima, stanu na manju policu, literatura o Kafki u mnogim zemljama raste iz dana u dan pa na svaki Kafkin naslov u prosjeku dolazi nekoliko stotina analitičkih ili informativnih tekstova. Donekle legendaran karakter poprimio je dio piščevih djela zbog nesvakodnevne predaje: Kafka je bio odredio da se ostavština - to jest veći dio opusa - spali, što izvršilac oporuke, praški književnik Max Brod, nije učinio nego je rukopise svoga prijatelja redigirao, kako je najbolje umio, i objavio. Besmisleno je sporiti se o tome treba li romane, koji su ostali nedovršeni odnosno nedorađeni, i dvadesetak pripovijedaka, smatrati punopravnim tekstovima u piščevu opusu; ne znamo točno zbog čega je autor bio nezadovoljan zatečenom redakcijom romana, a još manje je li imao namjeru djela nađena u ostavštini preraditi i kako bi postupio. Moguća je, doduše, podjela na tekstove u definitivnoj redakciji i na one druge, ali filološka i biografska mjerila postaju bespredmetna pred činjenicom da u svijesti bezbrojnih čitalaca Kafkina djela žive bez takve kategorizacije i da su upravo neka djela iz ostavštine među najpoznatijima. Tako mnogi čitaoci, čuju li Kafkino ime, odmah pomišljaju na *Proces.* U povijesti književnosti krajnja instancija, koja odlučuje, vazda je recepcija, tj. život književnih djela među čitaocima. Sve što veže tekstove uz njihove autore može biti sa životopisnog i kulturnopovijesnog gledišta zanimljivo; ali od primarne važnosti nije i ne može biti.

U tom je kontekstu vrijedno zabilježiti da je Kafka jedan od malobrojnih autora u novijoj povijesti književnosti koji su izbjegavali teorijske tekstove. U Kafke nema - izuzmemo li nekoliko efemernih kritičkih napisa iz ranijeg razdoblja - ni poetoloških tekstova, ni komentara, ni esejistike. Usporedi li se praški autor s drugim velikim piscima njegova vremena, na primjer s Thomasom Mannom, Musilom, Brochom, Gideom, Pirandellom, a pogotovo s većinom ekspresionista, uvijek spremnih da se javnosti nametnu i svojim programima, njegova je suzdržanost još upadljivija. Znanci se sjećaju da je i u privatnom saobraćaju izbjegavao davati bilo kakva tumačenja svojih djela. Po svaćanjima bio je upravo suprotan tipu komunikativnog književnika kojemu je stalo do kontakta s publikom na različitim razinama i kanalima - dakle suprotan Brechtu, na primjer (koji je, usput rečeno, Kafku usprkos svim oprekama neobično cijenio). Jedan je od paradoksa u vezi s Kafkom to što je autor, čija djela u čitavoj novijoj

književnosti zacijelo najviše izazivaju čitaočevu želju za »autentičnim« tumačenjem, ostao dosljedan u svojoj šutnji. Vidjet ćemo da to nije osoban hir, nego da je nepostojanje piščeva komentara bez sumnje imanentno njegovu stvaralaštvu.

Engleski germanist Erich Heller, koji je za kolekciju što izlazi već petnaestak godina u Münchenu pod naslovom *Pisci o svojim djelima* pripremio svezak s Kafkinim odgovarajućim tekstovima, mogao je dokumentirati samo neobičan odnos prema proizvodima večernjih sati, odnosno autorovu spremnost da nešto priopći o uvjetima svoga rada, o brigama, smetnjama, skrupulama, ukratko: o privatnoj pozadini stvaralaštva, ali ništa određeno o mogućnostima interpretativnog čitanja. »Nalaziš li u 'Osudi' bilo kakav smisao, hoću reći određen, suvislo izražen, shvatljiv smisao? Ja ga ne nalazim i nisam kadar bilo što tumačiti.« Tim je riječima Kafka popratio svoju pripovijetku *Osuda* u pismu (2. lipnja 1913) svojoj znanici Felice Bauer, s kojom je poslije bio i zaručen. Tko u osobnim svjedočanstvima, u pismima i dnevnicima, traga za ključevima koji otvaraju vrata u književni svijet, naići će svagdje samo na tragove stvaraočeva života, na njegovu složenu ličnost - na autora, ali ne na djelo. Možda je Kafka u sebi osjećao nerazdvojivost osobnog iskustva i fikcionalne teksture, ali u odnosu na javnost postupao je - šutke - poput simbolističkih pjesnika prethodne generacije, koji su propovijedali disocijaciju autora i njegove tvorevine, logičku i životnu (recepcijsku) samosvojnost književnog artefakta. Moja djela imaju ono značenje koje im čitalac daje, rekao je Valery.

Pa ipak, znatiželjan pogled na izjave o književnosti, rasute po bilješkama i pismima, neće ostati bez nekih iznenađenja za čitaoca. Znamo da je Kafka drugovao s pojedinim pripadnicima kruga tada vrlo plodne praške književnosti na njemačkom jeziku, iz koje su potekli Rilke, Werfel, Egon Erwin Kisch i mnogi drugi. Djela su mu objavljena u kolekcijama što su ih mladi nakladnici osnovali u namjeri da propagiraju novo stvaralaštvo u znaku ekspresionizma. Ali autor, koji je za mnoge čitaoce i danas još utjelovljenje modeme književnosti, nije imao mnogo sluha za suvremene težnje. Za ekspresioniste nije mario, a o pomodnim pojavama u tom strujanju izražavao se nepovoljno. Veliki modernist bio je u svojim prosudbama tuđih književnih djela mnogo skloniji tradiciji, rekli bismo konzervativan. Znamo da je poštovao naročito Kleista, Goethea, Grillparzera, Flauberta, Tolstoja i Dostojevskoga, od suvremenika Thomasa

Manna, napose njegovu pripovijetku *Tonio Kroger,* i Roberta Walsera, švicarskog pripovjedača čiji se romani, nastali na početku stoljeća, danas ponovo otkrivaju, kao primjer ironične i mnogoznačne proze.

Izdvoje li se tekstovi objavljeni za autorova života, dakle »autentični« u najstrožem smislu, lako se opaža da Kafka nije publicirao nijedan tekst dulji od pedeset stranica; pa čak ni cijele zbirke ne premašuju taj opseg (ako kao bibliografsko mjerilo uzmemo najnovije izdanje svih pripovijedaka, što ga je priredio filolog Paul Raabe, ili prijevod u »Zorinu« izdanju). Prva Kafkina zbirka, *Razmatranje (Betrachtung,* 1913), sastoji se od proznih minijatura, među kojima neke sadrže tek nekoliko kratkih rečenica, pa se i svojom lapidarnošću razlikuju od tipa impresionističke crtice kakvu je oko razmeđa stoljeća njegovala bečka moderna. Naslov *Razmatranje* upozorava na nepripovjedni značaj većine minijatura: polazište je neka situacija zamisliva u svakidašnjici, a ta je situacija poticaj za neko opće rasuđivanje o protuslovljima ljudskog iskustva, ali bez uopćavanja po obrascu didaktičkih sentencija. Naprotiv, za Kafku je, i kasnije, karakteristična u prvom redu mentalna figura paradoksa. Nesigurnost, nezbrinutost, kolebljivost, začuđenost - to su temeljna iskustva; a isto su tako karakteristični sumnja u privid, na kojemu se temelje konvencije, i želja za nekim drugim stanjem ili životom izražena kondicionalom. Evo dvaju indikativnih tekstova (u prijevodu Z. Gorjana). Prvi se zove *Zelja da postaneš Indijanac* i glasi: »O, da čovjek može biti Indijanac, smjesta spreman, i na konju u trku, ukoso u zraku, da uvijek iznova kratko zadrhti nad zadrhtalim tlom, sve dok ne pustiš ostruge, jer nema ostruga, sve dok ne odbaci uzde, jer nema uzda, da jedva još nazire zemlju pred sobom kao glatko pokošenu pustopoljinu, a već bez konjskoga vrata i konjske glave.« Drugi, pod naslovom *Drveće,* glasi: »Jer mi smo kao stabla u snijegu. Na izgled stoje olako i glatko, te bismo najslabijim udarcem morali biti kadri da ih odgurnemo. Ne, mi to ne možemo, jer su čvrsto vezana za zemlju. Ali gle, i to je samo prividno.«

Fragment *Ložač (Der Heizer,* 1913) objavljen je uz piščev pristanak, iako je to zapravo prvo poglavlje romana *Amerika,* koji je tada ostao u rukopisu. Razmjerno su najviše pažnje za Kafkina života pobudile tri samostalno tiskane pripovijetke: *Osuda (Das Urteil,* 1913, odn. 1916), *Preobrazba (Die Venvandlung,* 1915) i *U kažnjeničkoj koloniji (In der Strafkolonie,* 1919). *Preobrazba,* koja je zbog svoje neobične fabule, neobične i prema Kafkinu standardu, postala njegova najpoznatija pripovijetka, pa se

često navodi kao paradigmatičan tekst, ujedno je najopsežnije autorizirano djelo. Novije kratke priče sabrao je u zbirkama *Seoski liječnik (Ein Landarzt,* 1919) i *Umjetnik u gladovanju (Ein Hungerkünstler,* 1924). Druga zbirka, sa četiri teksta, posljednja je publikacija, izišla u godini autorove smrti, posthumno. Iz ostavštine objelodanjeni su romani *Proces (Der Prozeß,* 1925), *Dvorac (Das Schloß,* 1926) i *Amerika* (1927), tridesetak pripovijedaka, aforistički zapisi, dnevnici i pisma. Redoslijed kojim su objavljeni romani ne odgovara kronologiji postanka: *Amerika* i *Proces* nedovršena su djela iz godina 1912. do 1915, a *Dvorac* je Kafku zaokupljao 1922.

Izuzmu li se romani (koji, kako znamo, nisu zadovoljili autorova mjerila), ostaje opus koji se sav sastoji od kratke proze. To treba naglasiti jer opseg književnog djela nije naprosto bibliografska kategorija, nego jedan od najvažnijih pokazatelja strukture fikcionalnog svijeta. Da je Kafka triput odustao od toga da rad na velikoj kompoziciji kao što je roman privede kraju, to neće biti puki slučaj. Njegova je estetika u prvom redu estetika šoka, iznenađenja, neobičnog viđenja običnih ili uobičajenih pojava i stvari. Umjetnost, zabilježio je Kafka 1918, djeluje poput jarka svjetla koje nas časovito osljepljuje jer teško podnosimo istinu u naglu bljesku. »Istinito je samo svjetlo što pada na izobličeno lice koje se povlači, ništa drugo.« Takvo je shvaćanje umjetnosti srodno teoriji kakvu su u isto vrijeme zastupali ruski formalisti (Šklovski, Ejhenbaum i drugi), teoriji po kojoj umjetnost otkriva neobične aspekte pa nas tako potiče da životne pojave uočimo na nov način i percipiramo oštrije - da ih zaista vidimo (izvorno, kao prvi put) a ne samo automatski registriramo, kao što se svakodnevno događa u stanju mentalnog sljepila, nehaja, mehaničke navike. »Novo gledanje«, tj. spoznaja lišena automatizma po kojemu je »sve razumljivo«, jedan je od temelja i Brechtove estetike, samo što u Brechta Verfremdung, postupak koji potiče našu pronicljivost, gotovo isključivo služi društvenokritičkoj spoznaji. Ali i usprkos razlici između Brechtova sociološkog i Kafkina egzistencijalnog pristupa životu lako je shvatiti zašto je praški autor fascinirao dramatičara V-efekta: obojica su težila za umjetnošću mentalnoga šoka, obojica su zazirala od estetike uživljavanja (koja se na vulgarnu stupnju očituje kao sentimentalnost), obojici je bio stran psihološki pristup likovima.

Kratkoća tekstova u Kafke posljedica je estetike šoka, koja sažima i nabija i, što je glavno, ne poznaje kategoriju razvitka i eksplikacije.

Pripovjedna proza 19. stoljeća, dakle ona tradicija koju je Kafka cijenio, polazi od konkretnog iskustva pa poštuje u prvom redu načelo kauzalnosti. Iz toga se nameće obveza da se sva zbivanja, fizikalna i psihička, društvena i individualna, prikažu u sklopu prirodnih i socijalnih procesa shvaćenih kao dio neke zakonitosti. U književnom djelu takvo shvaćanje zahtijeva razrađenu motivaciju, tj. razlaganje postupaka i ponašanja likova, u skladu s načelom uzroka i posljedice. Kako je roman u razdoblju realizma sav prožet individualizmom, što će reći uvjerenjem da je osebujnost ljudske ličnosti aksiomatska i nedjeljiva vrijednost, organizacija fabule često se temelji na kategoriji *sukoba* (oprečnosti individualnih težnji) i na kategoriji *razvitka* (u kojoj se očituje spoznaja da s mnoštvom životnog iskustva raste i spektar individualnog ponašanja, čovjekova spremnost da mijenja svoje poglede). Velik dio novije pripovjedne književnosti varira upravo te dvije kategorije. Sukobi se mogu prikazati kao nerješivi, pa sukob individualnih vrijednosti poprima tragičko obilježje, ali mogu biti i relativirani, lišeni ozbiljnih konzekvencija, npr. pod aspektom humora, koji je prilično čest modus pripovijedanja u 19. stoljeću (u Dickensa, Gogolja, Kellera). Razvitak može, slično, biti u znaku uspona, individualnog uspjeha i zadovoljstva, ali može voditi i gorčini i rezignaciji, ka »gubitku iluzija« o kojemu je, prije Balzaca i Flauberta, govorio Hegel raspravljajući o romanu, »građanskoj epopeji«.

Kafkin svijet nije složen ni po ideji razvitka ni po obrascu sukoba. Piščevi likovi, figure bez psihološke razrade i znatnije individualnosti, ne razvijaju se jer je svijet u kojemu se kreću nešto poput labirinta, a njihovi sukobi samo su prividni jer nedostaju svi uvjeti pravih sukoba: konfrontacija uvjerenja i približna ravnopravnost. Besmisleno je nazvati sukobom ono što se zbiva u *Procesu:* sud i Josef K. nisu neki antagonisti koji se mogu omjeriti. Glavni Kafkini likovi ponašaju se kao da su zalutali, nesigurni su, pasivni ili bezuspješni u svojim nastojanjima, ako nisu čak žrtve nekoga iracionalnog zbivanja.

Taj osebujni svijet neprestano nas iznenađuje jer štošta odgovara našem iskustvu a ipak je sve u isti mah drukčije. Kafkina nas djela zbunjuju, pri čemu je simptomatično da je često teško reći što zapravo zbunjuje. Apstraktnost vremena i prostora u nekim tekstovima? Negacija prirodoznanstvenih zakona u drugima? Bit će da se svi izvori iritacije mogu obuhvatiti ako kažemo da Kafka *posve napušta načelo književne predestinacije.* I u realističkim romanima (u kojima se život također uvelike

ravna prema književnim obrascima i tradicijama!) znalac književnosti može prilično sigurno u toku lektire predskazati što će se dogoditi s ovim ili onim likom ili u kojem će smjeru poteći radnja. U trivijalnoj književnoj produkciji (u pustolovnom ili u klasičnom detektivskom romanu) uloge su unaprijed podijeljene, i ta se podjela provodi sa svim konzekvencijama, pa postoji etička predestinacija, tj. nepobitna konvencija da zastupnik kodificiranog morala mora pobijediti, i fizička predestinacija - pozitivan junak preživjet će kobne situacije, pogotovo ako to zahtijeva potreba serije. S gledišta recepcije književna se predestinacija može definirati kao podudaranje piščeve kompozicije s očekivanjima čitalaca. Takva su očekivanja često razložna i onda kad su posrijedi djela daleka od trivijalnosti.

Kod Kafke je, međutim, besmisleno tragati za bilo kakvim shematskim tokom zbivanja: nemoguće je osloniti se na književnu predestinaciju u fikcionalnom svijetu u kojemu je sve moguće i u isti mah ništa nije moguće - u kojemu vlada univerzalan paradoks, tj. protuslovlje nije iznimka nego pravilo. Sjetimo se samo putnika pred vratima Zakona, koji čeka i čeka iako je ulaz bio namijenjen samo njemu. U *Procesu,* u kojemu također nalazimo priču o čovjeku pred vratima Zakona, K. traži jednom prilikom otvoren razgovor da se stanje nastalo zbog »parnice« razjasni - ali mu odgovaraju da se takvi razgovori ne dopuštaju niti se zabranjuju.

U kritičkoj literaturi o Kafki često čitamo da je autorova književna zbilja poput mučna sna. Prvi od primjera od kojih smo pošli doima se poput sna u kojemu ne možemo prevaliti komad puta jer nas sprečavaju sve nove i nove zapreke. Na san podsjećaju i tekstovi koji prikazuju stvari onakvima kakvima smo ih navikli gledati, ali su *odnosi* između elemenata neobični, poremećeni. Bilo bi pogrešno Kafkina djela zbog analogija sa snovima svrstati među nadrealističke tvorevine; tekstovi nadrealista žele biti protokoli podsvijesti, jezično svjedočanstvo o stanjima koja izmiču intelektualnoj pažnji. Kafkini su tekstovi posve suprotni tzv. automatskom pisanju. Prije bismo ih mogli usporediti s onim nadrealističkim slikama kojima je svojstveno neobično protuslovlje motiva i tehnike: pervertiran svijet, složen poput izazova upućena kauzalnosti, nepovezan ili povezan na neviđen način, prikazan je, međutim, tehnikom upravo pretjerane mimetičke vjernosti, pogotovo u detalju, tako da bismo rezultat toga postupka, toga likovnog paradoksa, mogli nazvati fotografija nepostojećega.

Tako postupa i Kafka. Poput precizna poteza kistom njegov je jezik bestrasno miran, objektivistički opisan, privržen detalju, u isti mah škrt, nesklon metafori, često doslovno bezbojan, tako da podsjeća na crno-bijeli film. I njegova tehnika opisivanja kao da služi samo tome da čitaoca zbuni: pomno opisane pojedinosti rekviziti su suvremene svakidašnjice, svijeta za koji smatramo da ga poznajemo, pa ti detalji sugeriraju prividnu identičnost - samo da bi najednom šok iznenađenja bio još žešći. Pripovijetka *Preobrazba* uvodi nas u suvremenu građansku sredinu, u obitelj trgovačkog putnika; sve je u tom stanu naoko kao u zbilji, a napose predmeti, npr. namještaj, stvaraju iluziju poznate svakodnevice. Ali u toj svakidašnjici zbiva se nešto monstruozno: »Kada se Gregor Samsa jednog jutra probudio nakon nemirnih snova, primijetio je da se u krevetu bio pretvorio u golemog kukca. Ležao je na pancirski tvrdim leđima i vidio, kada bi malko podigao glavu, svoj nadsvođen, smeđi, zasvođenim ukrućenjima razdijeljeni trbuh, na čijoj se visini pokrivač, koji samo što već nije spuznuo na tle, još jedva držao. Njegove mnoge prema obujmu njegova tijela jadno mršave nožice treperile su mu bespomoćno pred očima.« (Prijevod Z. Gorjana.) U *Preobrazbi* opreka je naročito jaka jer se u malograđanskoj sredini zbilo nešto što je u opreci s prirodnim zakonom o invarijantnosti živih bića. (Toga ima u pripovjednoj vrsti u kojoj je sve moguće, u bajci - ali Kafkine priče nemaju inače ništa zajedničko s bajkama, a pogotovo im je strana naivna etika bajke, načelo prema kojemu se nagrađuje dobrota i iskrenost.) Mnogi drugi Kafkini tekstovi ne eksponiraju spomenutu opreku tako izazovno; nelagoda i nesigurnost javlja se u čitaoca postupno, jer odstupanja od našeg iskustva, tj. od naših konvencija, ostaju ipak na razini pojava koje su, u načelu, moguće, u zbilji zamislive. Pozvan na saslušanje, K. jedne nedjelje (!) odlazi na sud, pred organe koji zasjedaju u prljavoj najamnoj kućerini u predgrađu. Pripovijedanje doduše ne napušta iskustveni svijet, ali ga oblikuje na način koji nije modeliran prema zbilji. Što da mislimo o sudu koji je svoje kancelarije i svoje činovnike smjestio u potkrovlje, u mračne, prašne prostorije odijeljene od hodnika drvenim rešetkama? A što o sudu koji je, očito, naredio da se izvrši smrtna kazna a da nije provedena završna rasprava i izrečena kazna?

Ta su pitanja, iako neizrečena, sastavni dio romana. Obilježje je Kafkine proze da pitanja koja čitaoca, ne samo naivna čitaoca, zaokupljaju i uznemiruju, izazivajući u njemu možda i nestrpljivost ili negodovanje, u tekstovima nitko ne postavlja. *Proces* se zbiva u pansionu, u banci, na sudu

i kod osoba koje navodno posreduju između suda i optuženoga. Pansion i banka prikazani su kao ambijenti koji ne izazivaju našu sumnju. Normalna gradska zbilja, rekli bismo. Pa kako to da K. u toj »normalnoj« sredini ne zatraži pomoć policije? U posljednjem poglavlju, kad ona dva gospodina u salonskim kaputima i cilindrima dolaze po njega a on spremno polazi s njima na neobično stratište, spominje se da prolaze pokraj policajaca. Ali K., umjesto da se pokuša otarasiti svojih pratilaca (a uskoro i krvnika), čak izmiče stražarima. Posve se slično ponašaju roditelji i sestra Gregora Samse u *Preobrazbi* Užasna, neobjašnjiva nesreća koja je zadesila trgovačkog putnika malo preplaši obitelj, ali to je sve. Čovjek se najednom pretvorio u životinju, grozan se događaj zbio u susjednoj sobi, a članovi obitelji ne uzbuđuju se mnogo više nego što bi se uzbuđivali da su u stanu negdje otkrili, recimo, stjenice. Očito im ne pada na um da potraže pomoć, savjet, da se nekome povjere ... Naprotiv, brzo se privikavaju na zatečeno stanje, razmišljajući samo kako da nastave živjeti na uobičajen način. Naposljetku Gregor Samsa umire (odnosno ugiba), završava na smetištu, a obitelj odahne i živne ne mareći više za nj. Gotovo ne treba ni spomenuti da u Kafkinoj pripovijesti nitko od članova obitelji i ne pomišlja da bi netko, susjedi, Gregorovi poslodavci ili policija, mogli poslije pitati za osobu koja je tako netragom nestala.

Rekli smo da Kafkini likovi ne postavljaju pitanja koja nam se čine - s gledišta naših navika - opravdana. Ima pripovjednih djela drugih autora što operiraju pripovjedačem-komentatorom, koji bi takva pitanja mogao postaviti i mimo fikcionalnih likova. Ali takve instancije u Kafke nema. Pripovjedni obzor - u *Procesu* i u mnogim drugim djelima - istovjetan je sa sviješću likova, što znači: u tekstu nema instancije koja »zna« više nego akteri radnje. Zbivanje je, dakle, prikazano imanentno, bez posredovanja neke nadređene, obuhvatne pripovjedačke svijesti. To je ograničenje na iskustvo i perspektive likova inače obilježje naturalističke tehnike. Kafka se poslužio tekovinom naturalista, ali s njima, ipak, nema ništa zajedničko. Dok se naturalisti pouzdaju u prirodoznanstveni model tumačenja svih procesa u zbilji, Kafka izražava upravo duboku sumnju u takav model. U njega pripovjedna književnost napušta svoju stoljetnu praksu da preglednim fabularnim slogom u sferi oblika iskaže mogućnost da zbilju, a pogotovo međuljudske odnose, shvati kao nešto suvislo, strukturirano. Kafkina proza signalizira sumnju u razumnost i spoznatljivost zbilje, ali sugestija koja iz nje zrači temelji se isključivo na

neobičnim situacijama: ona je zatvorena, bez propusnih kanala prema čitaocu, tj. bez ikakva komentara uklopljenog u tekst. Zagonetnost je njezino konstituitivno obilježje; lišena zagonetnosti, ta bi proza izgubila svoj identitet.

Kafka je naglašavao da njegova djela ne skrivaju poruke pojmovne naravi, nego da ih treba čitati naprosto kao niz slika koje djeluju svojom neposrednošću. I zaista, jedna je od temeljnih spoznaja do koje se dolazi kritičkim bavljenjem tim tekstovima da je uzaludan - jer neadekvatan - trud »prevoditi« Kafkin izraz pomoću komentara, pretakati ga, dakle, u kakav jednoznačan iskaz. Da su mu postupci alegorijski ili da mu pripovijetke slijede logiku parabole, veliki Pražanin ne bi bio ono što jest. Alegorijsko ili paraboličko tumačenje ukotvljeno je u sustavu usvojenih vrijednosti i pretpostavlja čvrstu vezu između znakova u tekstu i izvantekstovnih ideologema. Koliko je Kafka bio nesklon transpoziciji svojih znakova (»slika«) u bilo kakvo drugo znakovlje, pokazuje autentičan primjer. Kad je nakladnik Wolff kod slikara naručio likovnu opremu za pripovijetku *Preobrazba,* Kafka je (u pismu od 25. listopada 1915) upravo preklinjao nakladnika neka ne dopusti da slika na omotu prikaže Samsu u obliku kukca. »Insekt se ne može nacrtati. On se ne može prikazati čak ni iz daljine.«

Mnogi kritičari, napose u poslijeratnom razdoblju, nisu bili tako skrupulozni. Uvjereni da bez ikakve dvojbe mogu Kafkine poetske strukture tumačiti kao ilustracije psihoanalitičkih, teoloških ili egzistencijalističkih pojmova, degradirali su velika književna djela. Dobro je rečeno za poznatu, svojedobno utjecajnu knjigu Maxa Broda o Kafki da su *Dvorac, Proces* i druga djela u Brodovoj interpretaciji postala neka vrsta »programne glazbe«. Kad bi se sve moglo svesti na psihičke traume iz djetinjstva ili na jednadžbu prema kojoj su dvorac i sud metafizičke instancije a K. suvremeni *everyman,* Kafkini bi tekstovi bili građa zanimljiva u prvom redu za psihijatre ili, s drugoga gledišta, za analitičare mitova. Dakako, prosvjedovati treba i protiv pokušaja da se kritičko čitanje svede na traženje izvora u društvenoj povijesti piščeve životne sredine, na sociološku analizu pozitivističkog tipa koja se ne obazire na činjenicu da za kritiku nije izazov problem geneze, nego - sjetimo se Marxa - problem vitalnosti umjetničkih tvorevina, problem djelovanja.

To se djelovanje temelji na intenzitetu, a to znači na estetskoj dosljednosti i beskompromisnosti Kafkinih djela - na neobično sugestivnom predočenju

ljudske otuđenosti u različitim njenim oblicima. Usprkos manje ili više provedenoj apstrakciji Kafkin je svijet u biti suvremen svijet, zbilja koja je puna kobnih protuslovlja i pogubnog besmisla, ali koja se suvremenicima čini »normalna«, jer postoji - to je Kafkina spoznaja - privikavanje na deformacije i apsurdnosti. Umjetnik koji osjeća ili naslućuje svakodnevnu kob, koje ljudi više nisu svjesni ili još nisu svjesni, morat će u svom izrazu upotrijebiti deformaciju kao estetski ekvivalent. Gustav Janouch, koji je poslije drugoga svjetskog rata objavio svoja sjećanja na Kafku, na razgovore vođene s njim, pa je tako postao Eckermann praškoga pisca *(Gespräche mit Kafka,* 1951), zapisao je i Kafkin sud izrečen na izložbi modernog slikarstva. Na Janouchovu napomenu da Picasso očito namjerno iskrivljuje objekte, Kafka je odgovorio: »Ne vjerujem da je tako. On bilježi samo izobličenja koja još nisu prodrla u našu svijest. Umjetnost je ogledalo koje zuri, ide naprijed' poput sata - ponekad.«

To su riječi iz posljednjih godina života. Među pismima mladoga Kafke naći ćemo retke koji na neobičan način odgovaraju navedenoj misli: i u njima je riječ o umjetnosti, također pomoću usporedbe. »Smatram da bi uopće trebalo čitati samo takve knjige koje nas ujedaju i bodu. Ako nas knjiga koju čitamo ne budi udarcem pesnice po glavi, zašto je onda čitamo? Da nas usreći ...? Zaboga, bili bismo sretni i da nema knjiga, a knjige koje nas usrećuju mogli bismo za nuždu pisati i sami. Ali potrebne su nam knjige što na nas djeluju poput nesreće koja nas jako boli, poput smrti osobe koju smo voljeli više od sebe, kao da su nas odagnali u šume, daleko od ljudi, kao samoubojstvo; knjiga mora biti sjekira za zamrzio more u nama« (Oskaru Pollaku, 27. siječnja 1904). Problem je ovdje djelovanje umjetnosti. Ako književno djelo smatramo oruđem koje će razbiti »led« naše svijesti, a to znači razoriti automatizirane navike i uspostaviti - kao što kaže Karl Kraus - stvaralački nered, izrazili smo u isti mah uvjerenje da književna riječ nije besmislena. Kakvoga bi smisla imalo išta remetiti i mijenjati ako je sve glib bez ikakve nade? Kafkin svijet nije bez nade, to pokazuju upravo posljednja djela. Autor, protivnik jeftinog optimizma, moralist u najboljem smislu, nije u suvremenoj zbilji vidio jamstvo nade. A u budućnosti? U jednom aforističkom zapisu nalazimo pojam *napredak* a prati ga paradoksalan iskaz da je vjera u napredak nespojiva s uvjerenjem da je postignut bilo kakav napredak. Međutim, svaki je trenutak u povijesti

čovječanstva - kaže drugi zapis iz istoga razdoblja, oko 1918 - možda odlučan trenutak.

Viktor Žmegač

Franz Kalka
PROCES

Izdaje
Sveučilišna naklada
LIBER
Zagreb, Savska cesta 16

Za izdavača
Slavko Goldstein

Korektor
Lidija Orešković

Br. MK 206
Tisak završen u listopadu 1979

Tisak: »Riječka tiskara« - Rijeka

Notes

[←1]

Jedan je kritičar rekao da je Kafka čovjek koji stoji u znaku rečenice »ali«. Drugi dio rečenice obično poništava njen prvi dio, povlači i poriče izrečenu misao. *(Opaska prevodioca.)*